

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları**

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Yadulla Həsənlı, Gülbala Quliyev

Nəqliyyat sektorunda yükdaşımalara təsir edən amillərin ekonometrik qiymətləndirilməsi..... 4

Yaşar Paşa, Nəbi Quliyev

Haqqı ödənilməyən işin hesablanması vaxtdan istifadə sorğusunun məlumatlarından istifadə.. 16

Şahin Mustafayev, Saleh Mövlamov

Ölkədə taxıl məhsullarına tələbatın tədqiqi..... 23

Almas Həmidova

Müəssisələrdə tədarükat logistikasının idarə edilməsi məsələləri..... 32

Famil Niftiyev

Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi..... 41

Ənvər Qasimov

Neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin mahiyyəti və onun inkişafının əsas istiqamətləri..... 47

Айбениз Губадова, Эмилия Аббасова

Методические аспекты разработки бизнес – плана..... 55

METODOLOGIYA

Anar Rzayev

Dəyər zəncirinin qloballaşmasına beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təsirinin artması..... 63

Aqşin Əliyev

Azərbaycanın müasir sənaye siyasəti iqtisadi diversifikasiya kontekstində..... 72

Gülsabah Rəhimova

Aqro-biznesdə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması prioritetləri..... 78

Alvina Babayeva

İnformasiya texnologiyalarının sosial təsirləri..... 86

2022-ci İLİN I YARIMİLLİYİ ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 92

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 94

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər..... 94

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 95

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 96

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 96

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 96

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 97

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 97

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 98

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 98

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 99

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 100

**NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜKDAŞIMALARA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN
EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Yadulla Həsənlı

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru. i.e.d., professor
AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-poçt: yadulla59@mail.ru*

Gülbala Quliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Xidmət statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: gulbala.guliyev@stat.gov.az*

Açar sözlər: yükdaşıma, əsas fondlar, ekonometrik model, istehsal funksiyası, zaman sıraları, regressiya tənliyi

Ключевые слова: грузоперевозки, основные фонды, эконометрическая модель, производственная функция, временные ряды, уравнение регрессии

Keywords: goods transportation, fixed assets, econometric model, production function, time series, regression equation

Ölkədə genişmiqyaslı iqtisadi islahatların aparılması istiqamətində görülən işlərin içərisində nəqliyyat sisteminin inkişafı ilə bağlı atılan addımlar xüsusi qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda əlverişli coğrafi mövqeyi, həmçinin daxili sabitlik və aparılan balanslaşdırılmış xarici siyasət sayəsində ölkəmizin son illərdə həyata keçirilən bir sıra beynəlxalq nəqliyyat layihələrində tamhüquqlu iştirakı bu sahənin inkişafına yeni təkan vermişdir. Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyata qoyulan investisiyalar həm vaxta, zamana qənaət etməyə imkan verir, həm də məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Dünya iqtisadiyyatında 2008-ci ildən başlayaraq hələ də davam edən iqtisadi böhran şəraiti xüsusilə iqtisadi inkişafı təbii sərvətlərdən asılı olan ölkələr üçün iqtisadi islahatların aparılmasını qaçılmaz etmişdir. Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri olan nəqliyyat sisteminin gücləndirilməsi və ölkənin tranzit imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində atılan uğurlu addımlardan biri kimi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı layihələri bu sırada önəmli yer tutur. Sözügedən layihələrin həyata keçirilməsi nəqliyyatda yükdaşımaların rolunu daha da artırır və eyni zamanda məsələnin elmi cəhətdən öyrənilməsinə aktuallaşdırır.

Məsələnin qoyuluşu və metodoloji aspektləri

Kapital (əsas fondlar) və əmək nəqliyyat sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcminə təsir edən əsas istehsal amillərindəndir:

$$N_ED_CQ = F(N_EF, N_MIOIS) + e, \tag{1}$$

burada N_ED_CQ – nəqliyyat sektorunda yaradılan əlavə dəyər, N_EF - əsas fondlar, N_MIOIS – nəqliyyat sektorunda çalışan maddəli işçilərin orta illik sayı, e - təsadüfi həddir. F - N_ED_CQ –nin N_EF və N_MIOIS amillərindən asılılığını göstərən qeyri-aşkar funksiyadır. F -funksiyasının düzgün formasının müəyyənləşdirilməsi (1) regressiya tənliyinin spesifikasiyaya səhvini aradan qaldıran əsas amildir. Qeyd edək ki, regressiya tənliyinin spesifikasiyasının digər cəhəti nəticə göstəricisinə təsir edən bütün amillərin modelə daxil edilməsidir [1, səh. 30].

(1) regressiya tənliyinin parametrlərinin qiymətləndirilməsindən alınan ekonometrik modelin adekvat olması üçün e-təsadüfi həddi Qauss-Markov teoreminin şərtlərini ödəməlidir [2, səh. 41].

Nəqliyyat sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin ona təsir edən faktorlardan asılılığı əksər hallarda üstlü funksiya ilə ifadə olunur. Başqa sözlə, Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının analogiyası kimi baxıla bilər [3, s.126-127]:

$$N_ED_CQ = A*(N_EF)^{c(1)}*(N_MIOIS)^{c(2)}, \quad (2)$$

burada A, c(1) və c(2) parametrlərdir, c(1) - N_EF amilinə görə, c(2) isə N_MIOIS amilinə görə N_ED_CQ-nin elastiklik əmsallarıdır.

Məlum olduğu kimi, N_ED_CQ, N_EF və N_MIOIS göstəriciləri dinamika sıralarıdır (cədvəl 1). Ekonometrik modelləşdirmədə adekvat modelin qurulması üçün həmin sıralar stasionar olmalıdır. Bir qayda olaraq, zamanla əlaqəli dinamika sıralarında stasionarlıq pozulur. Qeyri-stasionarlığın aradan qaldırılmasının bir yolu göstəricilərin hər işçiyə görə hesablanması ola bilər.

$$N_ED_CQ/N_MIOIS = A*(N_EF/N_MIOIS)^{c(1)} \quad (3)$$

(3)-ün hər tərəfini loqarifmləsək (qeyd edək ki, EViews Tətbiqi Proqram Paketində [4] natural loqarifm log kimi yazılır):

$$\log(N_ED_CQ/N_MIOIS) = \log(A)+c(1)*\log(N_ED_CQ/N_MIOIS) \quad (4)$$

alırıq. $\log(A)=c(0)$ ilə işarə etsək,

$$\log(N_ED_CQ/N_MIOIS) = c(0)+c(1)*\log(N_ED_CQ/N_MIOIS) \quad (5)$$

Nəqliyyat sektorunun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, digər amillərin də təsiri tədqiqat obyektinə çevrilə bilər. Digər tərəfdən, nəqliyyat sektorunda yaradılan əlavə dəyər öz növbəsində yükdaşımaların həcmi ilə sıx əlaqəlidir. Yükdaşımaların həcminə qiymət indeksinin (inflyasiyanın) və ümumi daxili məhsulun həcmindən də təsiri mövcuddur. Bu baxımdan nəqliyyat sektorunda yükdaşımaların həcmindən ona təsir edən amillərdən asılılığına aşağıdakı kimi baxa bilərik:

$$YDH_MIN_TON = F(UDM, QI) + e, \quad (6)$$

burada YDH_MIN_TON – avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmasının həcmi, UDM – ümumi daxili məhsul, QI – avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşıma qiymətləri indeksi, e – təsadüfi həddir. F – YDH_MIN_TON –nin UDM və QI amillərindən asılılığını göstərən qeyri-aşkar funksiyadır.

Məlumatların toplanması və emalı

- (1) regressiya tənliyinin parametrlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi üçün nəqliyyat sektorunda yaradılmış əlavə dəyər, əsas fondlar və muzzdlu işçilərin sayı göstəricilərinin zaman sıraları aşağıdakı kimidir:

- (2)

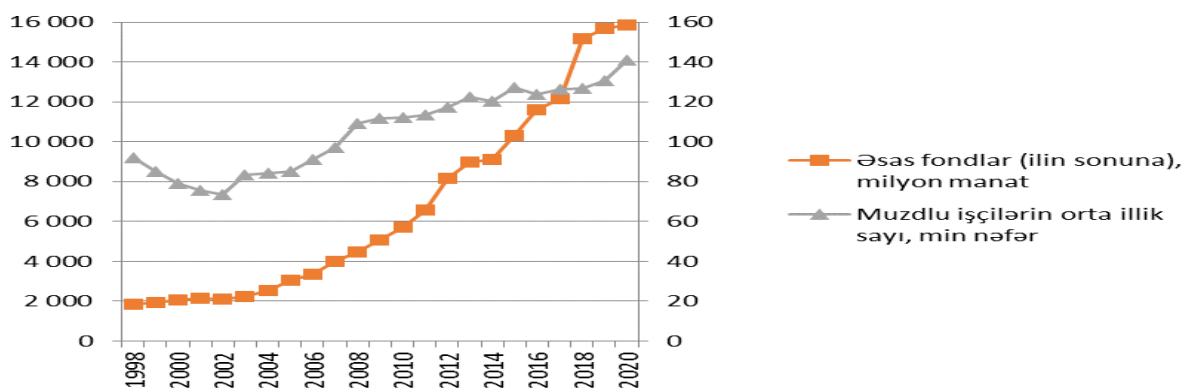
Cədvəl 1

Nəqliyyat sektorunda əlavə dəyər, əsas fondlar, muzzdlu işçilərin orta illik sayı və orta aylıq nominal əməkhaqqı göstəricilərinin dinamika sıraları [5]

İllər	Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə), milyon manat	Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	Muzzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat
A	B	C	D	E
1998	324	1 853	91.9	58
1999	315	1 925	85.2	48
2000	453	2 064	79.2	52
2001	436	2 156	75.8	60
2002	474	2 102	73.3	66
2003	563	2 254	83.2	79
2004	614	2 526	84.1	103

A	B	C	D	E
2005	670	3 050	85.2	127
2006	872	3 350	91.1	163
2007	1607	4 016	97.3	237
2008	2060	4 475	109.1	314
2009	2431	5 087	111.9	364
2010	2369	5 700	112.2	395
2011	2659	6 581	113.4	447
2012	2694	8 156	117.3	512
2013	2569	8 958	122.3	536
2014	2656	9 124	120.2	530
2015	3242	10 301	127.3	576
2016	4076	11 582	123.8	649
2017	4719	12 170	126.1	734
2018	4928	15 175	126.8	807
2019	4867	15 696	130.8	856
2020	5144	15 839	141.1	886

Cədvəl 1-in 2-ci və 3-cü sütunlarındakı göstəricilərin zaman sırasının qrafiki təsviri şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Nəqliyyat sektorunda əsas fondlar və maddəli işçilərin orta illik sayının illər üzrə dinamikasının qrafiki təsviri

Cədvəl 2

Ümumi daxili məhsul, avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmasının həcmi, avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşıma qiymətləri indeksi göstəricilərinin dinamika sıraları, 1995-2020-ci illər üzrə [5]

İllər	Ümumi daxili məhsul, milyon manat	Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmasının həcmi, min ton	Avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşıma qiymətləri indeksi, faizlə
1	2	3	4
1995	2133.8	14002	-
1996	2732.6	13634	-
1997	3158.3	15001	-
1998	3440.6	18790	-
1999	3775.1	32163	-
2000	4718.1	40434	-
2001	5315.6	50462	-
2002	6062.5	53738	-

1	2	3	4
2003	7146.5	59070	-
2004	8530.2	65214	-
2005	12522.5	69518	96.1
2006	18746.2	74384	97.2
2007	28360.5	81623	102.2
2008	40137.2	87989	105.5
2009	35601.5	94236	103.1
2010	42465.0	99891	50.9
2011	52082.0	109780	93.3
2012	54743.7	118123	99.8
2013	58182.0	125222	107.7
2014	59014.1	128603	103.1
2015	54380.0	137605	99.8
2016	60425.2	141459	98.9
2017	70337.8	144854	100.6
2018	80092.0	149344	99.2
2019	81896.2	155318	97.9
2020	72578.1	111518	100.0

Ekonometrik modelləşdirmə və təhlil

Nəqliyyat sektorunda muzzdlu işçilərin hər nəfərinə düşən əlavə dəyərlə hər nəfərə düşən əsas fondlar arasındakı əlaqə aşağıdakı kimidir:

$$\begin{aligned} \text{LOG(N_ED_CQ/N_MIOIS)} = & -2.34179619967 + \\ & + 1.2838591018 * \text{LOG(N_EF/N_MIOIS)} + \\ & + [\text{MA}(1)=0.894868890134, \text{BACKCAST}=1998, \text{ESTSMPL}="1998 2020"] \end{aligned} \quad (7)$$

Ekonometrik modelin realizasiyası göstərir ki, muzzdlu işçilərin hər nəfərinə düşən əsas fondların 1% artması hər nəfərə düşən əlavə dəyəri təxminən 1,3% artırır.

(7) ekonometrik modelinin parametrləri cədvəl 1-in müvafiq məlumatları əsasında Eviews7 Tətbiqi Proqram Paketində [4] Ən kiçik Kvadratlar Üsulu (OLS) ilə tapılmış və modelin adekvatlığı yoxlanılmışdır. Qeyd edək ki, modelin adekvatlığını təmin etmək üçün reqressiya tənliyinə 1-ci tərtibdən sürüşkən orta (MA(1)) amili daxil edilmişdir.

Modelin əsas statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

(7) modelinin statistik xarakteristikaları və testlər

Dependent Variable: LOG(N_ED_CQ/N_MIOIS)
Method: ARMA Conditional Least Squares (Marquardt - EViews legacy)
Date: 06/17/22 Time: 14:49
Sample (adjusted): 1998 2020
Included observations: 23 after adjustments
Convergence achieved after 7 iterations
MA Backcast: 1997

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-2.341796	0.474219	-4.938216	0.0001
LOG(N_EF/N_MIOIS)	1.283859	0.119175	10.77286	0.0000
MA(1)	0.894869	0.120236	7.442593	0.0000
R-squared	0.958814	Mean dependent var		2.681665
Adjusted R-squared	0.954696	S.D. dependent var		0.785945
S.E. of regression	0.167287	Akaike info criterion		-0.617107
Sum squared resid	0.559697	Schwarz criterion		-0.468999
Log likelihood	10.09673	Hannan-Quinn criter.		-0.579858
F-statistic	232.8027	Durbin-Watson stat		1.264125
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted MA Roots	-.89			

Determinasiya əmsalının qiyməti (R-squared = -0.958814) göstərir ki, tədqiq edilən illər ərzində ölkənin nəqliyyat sektorunda hər maddəli işçiyə düşən əlavə dəyərin dəyişməsinin 95.8 faizi modelə daxil edilən amillərin qiymətlərinin dəyişməsilə izah edilə bilər. Dəyişmənin qalan 4.3 faizi modeldə nəzərə alınmayan amillər hesabına baş vermişdir. Darbin-Uotson statistikasının 2-dən bir qədər fərqli olması (2 arzu olunan haldır) onu göstərir ki, model təhlil üçün əhəmiyyətli olsa da, proqnoz məqsədləri üçün bir o qədər də etibarlı deyil. Qeyd edək ki, Darbin-Uotson statistikasının qiyməti (0; 4) aralığında dəyişə bilər [6, səh. 532-533].

Qalıqların dispersiyasının sabit olması modelin adekvatlığını şərtləndirən Qauss-Markov şərtlərindən biridir [2, səh. 41]. Qalıqların sabit olub-olmaması Eviews Tətbiqi Proqram Paketində Breuş-Paqan-Qodfrey testi ilə yoxlanılmışdır (Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey). Nəticə cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

Heteroskedastikliyin yoxlanması: Breusch-Pagan-Godfrey testi

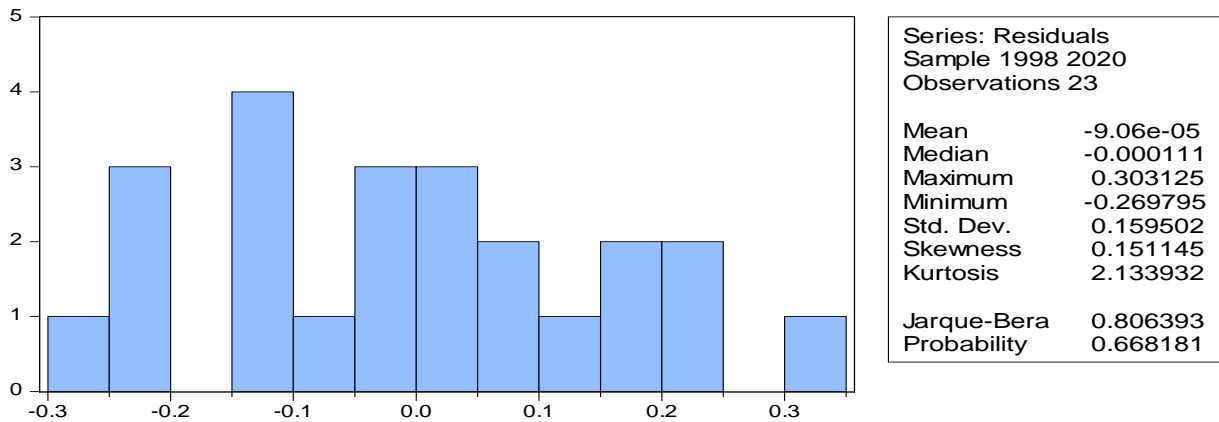
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	1.313032	Prob. F(1,21)	0.2647
Obs*R-squared	1.353457	Prob. Chi-Square(1)	0.2447
Scaled explained SS	0.580058	Prob. Chi-Square(1)	0.4463

Test Equation:
 Dependent Variable: RESID^2
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 14:54
 Sample: 1998 2020
 Included observations: 23

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.068379	0.038827	1.761131	0.0928
LOG(N_EF/N_MIOIS)	-0.011269	0.009835	-1.145876	0.2647
R-squared	0.058846	Mean dependent var		0.024335
Adjusted R-squared	0.014029	S.D. dependent var		0.026491
S.E. of regression	0.026305	Akaike info criterion		-4.355183
Sum squared resid	0.014531	Schwarz criterion		-4.256444
Log likelihood	52.08460	Hannan-Quinn criter.		-4.330350
F-statistic	1.313032	Durbin-Watson stat		1.351361
Prob(F-statistic)	0.264737			

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, Fişerin F-statistikasının ehtimal qiyməti 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən xeyli böyük olduğu üçün qalıqların heteroskedastiklik fərziyyəsi rədd edilir və 95%-dən yuxarı etibarlılıqla homoskedastiklik halı qəbul edilir.

Şəkil 2. Qalıqların normallıq testi

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, qalıqların ortası və medianı 0-a çox yaxındır. Skewness 0-a yaxındır. Kurtosis 2,1-dir (3 olması ideal haldır). Probability 0.7-dir. Bütün bu statistik xarakteristikalar qalıqların ən azı asimptotik normal olmasını şərtləndirir.

Qalıqların stasionarlığının yoxlanması (Dikki-Fuller testi)

Null Hypothesis: RESID04 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 2 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)

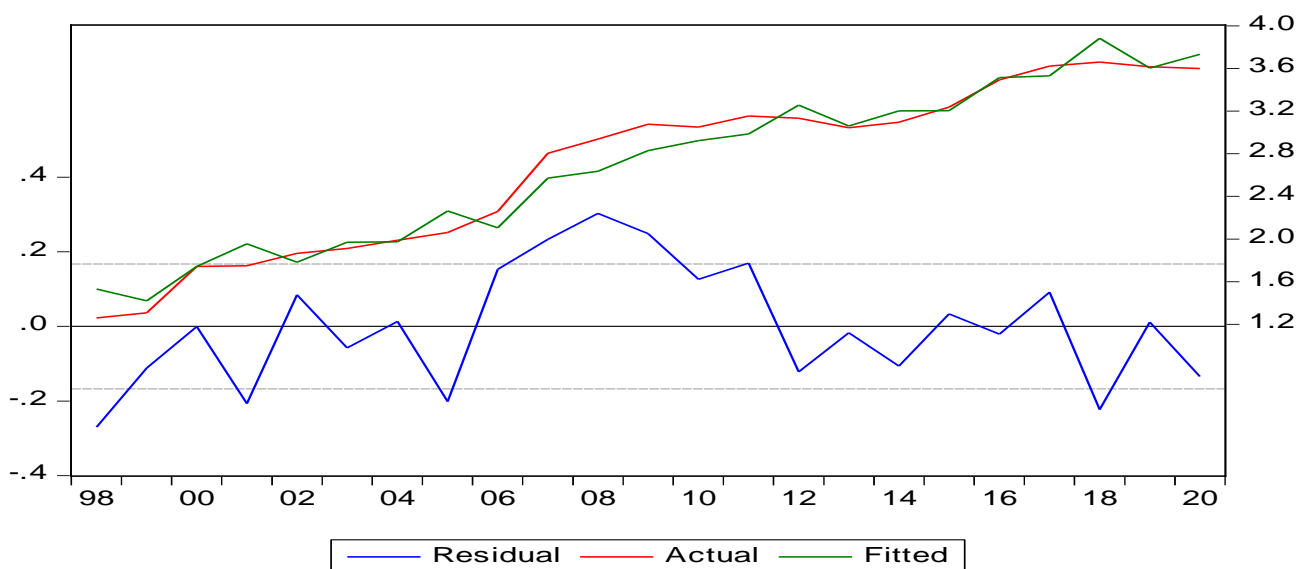
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.927996	0.0533
Test critical values:		
1% level	-2.685718	
5% level	-1.959071	
10% level	-1.607456	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(RESID04)
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 14:58
 Sample (adjusted): 2001 2020
 Included observations: 20 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID04(-1)	-0.520264	0.269847	-1.927996	0.0707
D(RESID04(-1))	-0.220480	0.269921	-0.816830	0.4253
D(RESID04(-2))	0.279860	0.224386	1.247229	0.2292
R-squared	0.510318	Mean dependent var		-0.006692
Adjusted R-squared	0.452708	S.D. dependent var		0.187673
S.E. of regression	0.138839	Akaike info criterion		-0.973525
Sum squared resid	0.327696	Schwarz criterion		-0.824165
Log likelihood	12.73525	Hannan-Quinn criter.		-0.944368
Durbin-Watson stat	1.667668			

Qeyd edək ki, ekonometrik modellərin adekvatlığını şərtləndirən əsas şərtlərdən biri də qalıqların stasionar olmasıdır. Aralıqların stasionarlığı Dikki-Fuller testi ilə həyata keçirilmiş və nəticələr cədvəl 5-də verilmişdir. Cədvəl 5-ə nəzər salsaq, görürük ki, t-statistikanın (-1.927996) mütləq qiyməti 10%-lik səviyyədə kritik qiymətinin (-1.6) mütləq qiymətindən modulca böyük olduğu üçün qalıqların stasionarlığını 90% əhəmiyyətli qəbul edə bilərik.

Şəkil 3. (7) modelindən alınan qiymətlər (Fitted), faktiki qiymətlər (Actual) və onlar arasındakı fərqi (Residual) dinamikasının qrafiki təsviri

(6)-nın, avtomobil nəqliyyatında yük daşınmasının həcmilə real ümumi daxili məhsul (2005-ci ilin qiymətlərilə) və yükdaşıma qiymətləri indeksi arasındakı əlaqə aşağıdakı kimidir:

$$\begin{aligned} \text{LOG(YDH_MIN_TON)} = & 1.98709840747 + 0.951283766926 * \text{LOG(R_UDM_2005)} + \\ & + [\text{AR}(6)=-0.77126418146, \text{MA}(1)=0.727777244991, \text{UNCOND, ESTSMPL=} \\ & = "1995 2020"] \end{aligned} \quad (8)$$

Qeyd edək ki, (8) ekonometrik modelinin adekvat alınması üçün reqressiya tənliyinə 6-cı tərtibdən avtoreqressiya – [AR(6)] və 1-ci tərtib sürüşkən orta – [MA(1)] amilləri daxil edilmişdir.

Modelin realizasiyası göstərir ki, real ÜDM-in 1% artması yükdaşımının həcmi (YDH_MIN_TON) 0.95% artırır. Yükdaşıma qiymətləri indeksinin hər il 1% artması yükdaşımının həcmi 0.26% aşağı salır.

(8) ekonometrik modelinin parametrləri cədvəl 2-nin müvafiq məlumatları əsasında Eviews Tətbiqi Proqram Paketində “ARMA Maximum Likelihood” üsulunun realizasiyasından alınmış modelin statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, model adekvatdır.

Modelin əsas statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6

(8) modelinin statistik xarakteristikaları və testlər

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1.987098	0.635973	3.124499	0.0051
LOG(R_UDM_2005)	0.951284	0.064662	14.71170	0.0000
AR(6)	-0.771264	0.199358	-3.868734	0.0009
MA(1)	0.727777	0.344218	2.114290	0.0466
SIGMASQ	0.012886	0.004352	2.960818	0.0075
R-squared	0.977426	Mean dependent var		11.12239
Adjusted R-squared	0.973126	S.D. dependent var		0.770490
S.E. of regression	0.126309	Akaike info criterion		-0.883276
Sum squared resid	0.335033	Schwarz criterion		-0.641334
Log likelihood	16.48258	Hannan-Quinn criter.		-0.813605
F-statistic	227.3159	Durbin-Watson stat		1.089438
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.83-.48i	.83+.48i	.00+.96i	-.00-.96i
Inverted MA Roots	-.83-.48i	-.83+.48i		
	-.73			

Determinasiya əmsalının qiyməti (R-squared=0.977426) göstərir ki, tədqiq edilən illər ərzində avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşınmasının ümumi həcmi illər üzrə dəyişməsinin 97.7 faizi modelə daxil edilən amillərin qiymətlərinin dəyişməsilə izah edilə bilər. Dəyişmənin qalan 2.3 faizi modeldə nəzərə alınmayan amillər hesabına baş vermişdir. Modelə 8-ci tərtibdən qalıqların avtoreqressiyası (AR(6)) daxil edildiyindən qalıqların 6-cı tərtib avtoreqressiyasını göstərən Darbin-Uotson statistikasının qiyməti əhəmiyyətini itirir.

Qalıqların dispersiyasının sabit olması modelin adekvatlığını şərtləndirən Qauss-Markov şərtlərindən biridir. Qalıqların sabit olub-olmaması Eviews Tətbiqi Proqram Paketində Breuş-Paqan-Qodfrey testi ilə yoxlanılmışdır (Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey).

Nəticə cədvəl 7-də verilmişdir.

Heteroskedastikliyin yoxlanması: Harvey testi

Heteroskedasticity Test: Harvey

F-statistic	0.809450	Prob. F(1,24)	0.3772
Obs*R-squared	0.848294	Prob. Chi-Square(1)	0.3570
Scaled explained SS	0.872547	Prob. Chi-Square(1)	0.3503

Test Equation:
 Dependent Variable: LRESID2
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 15:40
 Sample: 1995 2020
 Included observations: 26

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.226399	6.172332	-0.036680	0.9710
LOG(R_UDM_2005)	-0.575798	0.639993	-0.899694	0.3772

R-squared	0.032627	Mean dependent var	-5.764680
Adjusted R-squared	-0.007681	S.D. dependent var	2.297591
S.E. of regression	2.306398	Akaike info criterion	4.583054
Sum squared resid	127.6673	Schwarz criterion	4.679831
Log likelihood	-57.57970	Hannan-Quinn criter.	4.610922
F-statistic	0.809450	Durbin-Watson stat	2.244264
Prob(F-statistic)	0.377222		

Cədvəldən görüldüyü kimi, Fişerin F-statistikasının ehtimal qiyməti 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən xeyli böyük olduğu üçün qalıqların heteroskedastiklik fərziyyəsi rədd edilir və 95%-dən yuxarı etibarlılıqla homoskedastiklik halı qəbul edilir.

Qalıqların stasionarlığı testi

Null Hypothesis: RESID05 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)

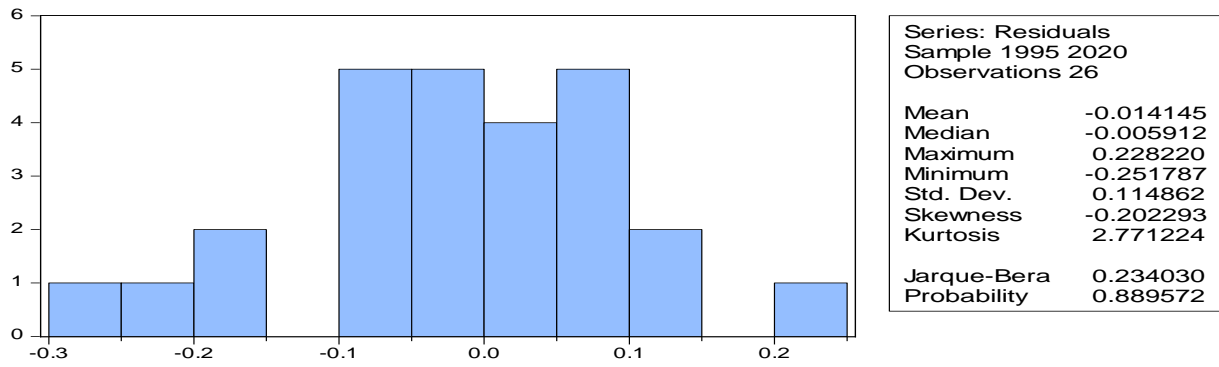
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.555145	0.0010
Test critical values:		
1% level	-2.660720	
5% level	-1.955020	
10% level	-1.609070	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(RESID05)
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 15:34
 Sample (adjusted): 1996 2020
 Included observations: 25 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID05(-1)	-0.662939	0.186473	-3.555145	0.0016
R-squared	0.344890	Mean dependent var	0.001259	
Adjusted R-squared	0.344890	S.D. dependent var	0.123315	
S.E. of regression	0.099810	Akaike info criterion	-1.731925	
Sum squared resid	0.239087	Schwarz criterion	-1.683170	
Log likelihood	22.64906	Hannan-Quinn criter.	-1.718403	
Durbin-Watson stat	2.020725			

Modelin qalıqlarının stasionarlığının yoxlanması üçün tətbiq edilən Dikki-Fuller testi göstərmişdir ki, modelin qalıqlarını stasionar qəbul etmək olar. Belə ki, müvafiq t-statistikanın mütləq qiyməti (3.555145) 1% səviyyələrdəki kritik qiymətinin modulundan (-2.660720) böyükdür. Ona görə də 99% əhəmiyyətliklə stasionar hesab edilə bilər.

Şəkil 4. Qalıqların normallıq testi

Kurtosis göstəricisinin 3-ə xeyli yaxın olması (Kurtosis=2.771224) və ehtimalın 0.89 olması göstərir ki, qalıqlar ən azı asimtotik normaldır ki, bu da arzu olunandır.

Avtomobil nəqliyyatında yükdaşınmasının illik həcmilə orta aylıq nominal əməkhaqqı arasındakı əlaqə aşağıdakı kimidir:

$$\text{LOG(YDH_MIN_TON)} = 8.9920586733 + 0.42698806215 * \text{LOG(N_ONEH)} + [\text{MA}(1)=0.946846813051, \text{BACKCAST}=1998, \text{ESTSMPL}="1998 2020"] \quad (9)$$

Ekonometrik modelin parametrləri cədvəl 1-in müvafiq məlumatları əsasında Eviews Tətbiqi Program Paketində tapılmış və modelin adekvatlığı yoxlanılmışdır. Model (9)-dan alınmışdır ki, nəqliyyat sektorunda orta aylıq nominal əməkhaqqı 1% artanda avtomobil nəqliyyatında yükdaşınmasının illik həcmi 0.4% artır.

Qeyd edək ki, modelin adekvatlığını təmin etmək üçün reqressiya tənliyinə 1-ci tərtibdən sürüşkən orta (MA(1)) amili daxil edilmişdir. Modelin əsas statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər cədvəl 9-da verilmişdir.

Cədvəl 9

(9) modelinin statistik xarakteristikaları və testlər

Dependent Variable: LOG(YDH_MIN_TON)
 Method: ARMA Conditional Least Squares (Marquardt - EViews legacy)
 Date: 06/17/22 Time: 16:04
 Sample (adjusted): 1998 2020
 Included observations: 23 after adjustments
 Convergence achieved after 7 iterations
 MA Backcast: 1997

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	8.992059	0.218405	41.17142	0.0000
LOG(N_ONEH)	0.426988	0.038606	11.06016	0.0000
MA(1)	0.946847	0.008764	108.0396	0.0000
R-squared	0.971806	Mean dependent var		11.32604
Adjusted R-squared	0.968987	S.D. dependent var		0.546444
S.E. of regression	0.096232	Akaike info criterion		-1.723004
Sum squared resid	0.185212	Schwarz criterion		-1.574896
Log likelihood	22.81455	Hannan-Quinn criter.		-1.685755
F-statistic	344.6874	Durbin-Watson stat		1.152363
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted MA Roots	-0.95			

Determinasiya əmsalının qiyməti (R-squared=0.971806) göstərir ki, tədqiq edilən illər ərzində ölkənin avtomobil nəqliyyatında yük daşınmasının ümumi həcminin illər üzrə dəyişməsinin 97.2 faizi modelə daxil edilən amillərin qiymətlərinin dəyişməsilə izah edilə bilər.

Qalıqların sabit qalması Eviews Tətbiqi Proqram Paketində Breuş-Pağan-Qodfrey testi ilə yoxlanılmışdır (Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey). Nəticə cədvəl 10-da verilmişdir.

Cədvəl 10

Heteroskedastikliyin yoxlanması: Breusch-Pagan-Godfrey testi

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	0.423080	Prob. F(1,21)	0.5225
Obs*R-squared	0.454222	Prob. Chi-Square(1)	0.5003
Scaled explained SS	1.214605	Prob. Chi-Square(1)	0.2704

Test Equation:
 Dependent Variable: RESID^2
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 16:15
 Sample: 1998 2020
 Included observations: 23

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.008341	0.025625	-0.325507	0.7480
LOG(N_ONEH)	0.002975	0.004573	0.650446	0.5225
R-squared	0.019749	Mean dependent var		0.008053
Adjusted R-squared	-0.026930	S.D. dependent var		0.021897
S.E. of regression	0.022190	Akaike info criterion		-4.695399
Sum squared resid	0.010340	Schwarz criterion		-4.596660
Log likelihood	55.99709	Hannan-Quinn criter.		-4.670567
F-statistic	0.423080	Durbin-Watson stat		1.049743
Prob(F-statistic)	0.522457			

Cədvəl 10-dan göründüyü kimi, Fişerin F-statistikasının ehtimal qiyməti 0.05 əhəmiyyətlik səviyyəsindən xeyli böyük olduğu üçün qalıqların heteroskedastiklik fərziyyəsi rədd edilir və 95%-dən yuxarı etibarlılıqla homoskedastiklik halı qəbul edilir.

Cədvəl 11

Qalıqların stasionarlığı testi

Null Hypothesis: RESID06 has a unit root
 Exogenous: None
 Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)

	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.498652	0.0151
Test critical values:		
1% level	-2.674290	
5% level	-1.957204	
10% level	-1.608175	

*MacKinnon (1996) one-sided p-values.

Augmented Dickey-Fuller Test Equation
 Dependent Variable: D(RESID06)
 Method: Least Squares
 Date: 06/17/22 Time: 16:10
 Sample (adjusted): 1999 2020
 Included observations: 22 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID06(-1)	-0.784103	0.313810	-2.498652	0.0208
R-squared	0.222892	Mean dependent var		-0.008851
Adjusted R-squared	0.222892	S.D. dependent var		0.100406
S.E. of regression	0.088511	Akaike info criterion		-1.966982
Sum squared resid	0.164520	Schwarz criterion		-1.917389
Log likelihood	22.63680	Hannan-Quinn criter.		-1.955300
Durbin-Watson stat	1.412710			

Modelin qalıqlarının stasionarlığının yoxlanması üçün tətbiq edilən Dikki-Fuller testi göstərmişdir ki, modelin qalıqlarını stasionar qəbul etmək olar. Belə ki, müvafiq t-statistikanın mütləq qiyməti (2.498652) 5% səviyyələrdəki kritik qiymətinin modulundan (-1.957204) böyükdür. Ona görə də 95% inamlı ehtimalla stasionar hesab edilə bilər.

Nəticə

Aparılmış təhlillərdən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- muzzdlu işçilərin hər nəfərinə düşən əsas fondların 1% artması hər nəfərə düşən əlavə dəyəri təxminən 1.3% artırır;
- real ÜDM-in 1% artması yükdaşımının həcmi 0.95% artırır;
- yükdaşıma qiymətləri indeksinin hər il 1% artması yükdaşımının həcmi 0.26% aşağı salır;
- nəqliyyat sektorunda orta aylıq nominal əməkhaqqı 1% artanda avtomobil nəqliyyatında yükdaşımının illik həcmi 0.4% artır.

Yadulla Həsənli, Gülbala Quliyev

Nəqliyyat sektorunda yükdaşımalara təsir edən amillərin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə nəqliyyat sektorunda yükdaşımalara təsir edən amillər təhlil edilərək, Kobb-Duqlas funksiyası vasitəsilə nəqliyyat sektorunun mühüm göstəriciləri olan yük daşınması, əsas fondlar, nominal əməkhaqqı və muzzdlu işçilərin sayı arasında asılılıqlar müəyyən edilmişdir. Eviews proqram paketi vasitəsilə statistik testlər yerinə yetirilmiş və zaman sıralarının stasionarlığı yoxlanılmışdır. Aparılmış təhlillər əsasında ekonometrik model qurulmuş və Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda yükdaşımaları üçün qiymətləndirilmiş Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının standart şəkli müəyyən edilmişdir.

Ядулла Гасанлы, Гюльбала Кулиев

Эконометрическая оценка факторов, влияющих на перевозку грузов в транспортном секторе

Резюме

В статье были проанализированы факторы, влияющие на перевозку грузов в транспортном секторе, с помощью функции Кобба-Дугласа определены закономерности между важными показателями транспортного сектора, такими как, перевозка грузов, основные фонды, номинальная заработная плата и численность наемных работников. Посредством программного пакета Eviews выполнены статистические тесты и проверена стационарность временных рядов. На основе проведенного анализа построена эконометрическая модель и определена стандартная форма производственной функции Кобба-Дугласа, рассчитанная для грузоперевозок в транспортном секторе Азербайджане.

Yadulla Hasanli, Gulbala Guliyev

Econometric assessment of the factors influencing transportation of goods in transport sector

Summary

In article the factors influencing transportation of goods in transport sector were analyzed, regularities between important indicators of the transport sector, such as transportation of freight, fixed assets, nominal salary and number of hired workers are defined by the function of Cobb-Douglas. By means of the Eviews software package statistical tests were executed and time series were checked for stationarity. On the basis of the carried-out analysis the econometric model was constructed and the standard form of the production function of Cobb-Douglas calculated for cargo transportation in the transport sector Azerbaijan was defined.

Ədəbiyyat

1. Dimitrios Asteriou, Stephen G.Hall. Applied Econometrics. Third edition. 2016.
2. Я.Р.Магнус, П.К.Катышев, А.А.Пересецкий. Эконометрика. Начальный курс: учебник. –6-е изд., перераб, и доп. –Москва, Дело, 2004, 576 с.
3. Н.Ш.Кремер, Б.А.Путко. Эконометрика.М., «Юнити-Дана», 2007.
4. <http://www.eviews.com>
5. <http://www.stat.gov.az>
6. Ү.Нәсәнли. Statistika. Praktiki nümunələrlə. Bakı: Tuna, 2014, 564 s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.06.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.06.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

HAQQI ÖDƏNİLMƏYƏN İŞİN HESABLANMASINDA VAXTDAN İSTİFADƏ SORĞUSUNUN MƏLUMATLARINDAN İSTİFADƏ

Yaşar Paşa

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Həyat keyfiyyətinin statistikasına şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: yashar.pasha@stat.gov.az*

Nəbi Quliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Həyat keyfiyyətinin statistikasına şöbəsinin məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: nabi.guliyev@stat.gov.az*

Açar sözlər: vaxtdan istifadə sorğusu, gəlir gətirən məşğulluq, haqqı ödənilməyən iş, asudə vaxt, gender bərabərliyi.

Ключевые слова: обследование использования времени, оплачиваемая работа, неоплачиваемая работа, свободное время, гендерное равенство.

Keywords: time use survey, paid work, unpaid work, leisure time, gender equality.

Vaxtdan istifadə sorğusu insanların gün ərzindəki fərqli fəaliyyətlər üzrə vaxtlarını necə keçirdikləri və onların gündəlik həyat fəaliyyətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Vaxtdan istifadəyə dair statistik məlumatlar XX əsrin əvvəllərində sənayedə çalışan işçilərin həyat şəraitini ölçən sosial araşdırmalar zamanı istifadə olunmuşdur [3, səh. 4-5]. Vaxtdan istifadə sorğusu ilk keçirildiyi dövrdən bəri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da məqsədi iş-asudə vaxtını müəyyən etməkdir. Sorğu anketləri insanların işə sərf etdikləri vaxtı və öz ailələrilə keçirdikləri boş zamanı müəyyən etməyə yönəlmişdir. Son illərdə keçirilən sorğular vasitəsilə gender bərabərliyi və insan inkişafı üzrə geniş məlumatlar əldə edilir [4, səh. 14]. Vaxtdan istifadə sorğusu insanların vaxtlarını necə istifadə etdikləri haqqında geniş məlumat verməklə yanaşı, qadın və kişilər arasında haqqı ödənilməyən işin ölçülməsində də böyük rol oynayır. Belə ki, bu sorğu vasitəsilə insanların ümumilikdə gün ərzində nə qədər işlədikləri və bu işin haqqı ödənilən və ya ödənilməyən olduğunu müəyyən etmək mümkündür. İnsanlar vaxtının çox hissəsini ev işlərinə, uşaq və ya xəstəyə qulluğa, həyatı, bağı təmizləməyə və digər bu kimi ödənişsiz işlərə sərf etməsi həmin şəxsə müəyyən sosial çətinliklər yaradır. Rəsmi uçota alınması çətin olan haqqı ödənilməyən iş haqqında məlumat vaxtdan istifadə sorğuları vasitəsilə əldə olunur və bu xüsusiyyət sorğunun əhəmiyyətini artırır. Bütün bunlara baxmayaraq vaxtdan istifadə sorğusu beynəlxalq statistika sistemində tam inteqrasiya olunmamışdır və hələ də dünyanın bir çox ölkələrində (təxminən 135) keçirilməyib [13].

Məlumdur ki, cəmiyyətdə gender bərabərliyinin təmin olunması digər hədəflər üçün təşviqedicə rol oynayır. Genderlər arasında sosial, iqtisadi və digər sahələrdə fərqlərin yaranması özü ilə birlikdə bir çox problem yaratdığına görə və gələcəkdə bu tip mənfi halların artımının qarşısını almaq üçün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərində (DİM) bununla bağlı məqsədəuyğun hədəflər (DİM-in 5-ci bəndi və 5.4-cü alt bəndi) nəzərdə tutulmuşdur.

Buna görə də vaxtdan istifadə sorğuları bu problem barədə siyasət yürütmək üçün əsas mənbələrdən biri hesab olunur [9]. Buna baxmayaraq sorğuların keçirilməsi zamanı bir çox çətinliklər meydana gəlir. Əsas çətinliklərdən keçirilən sorğuların müxtəlif illərdə aparılması, müntəzəm həyata keçirilməməsi, metodologiyalar və məlumatların əldə edilməsində istifadə olunan üsullarda fərqlərin olmasıdır.

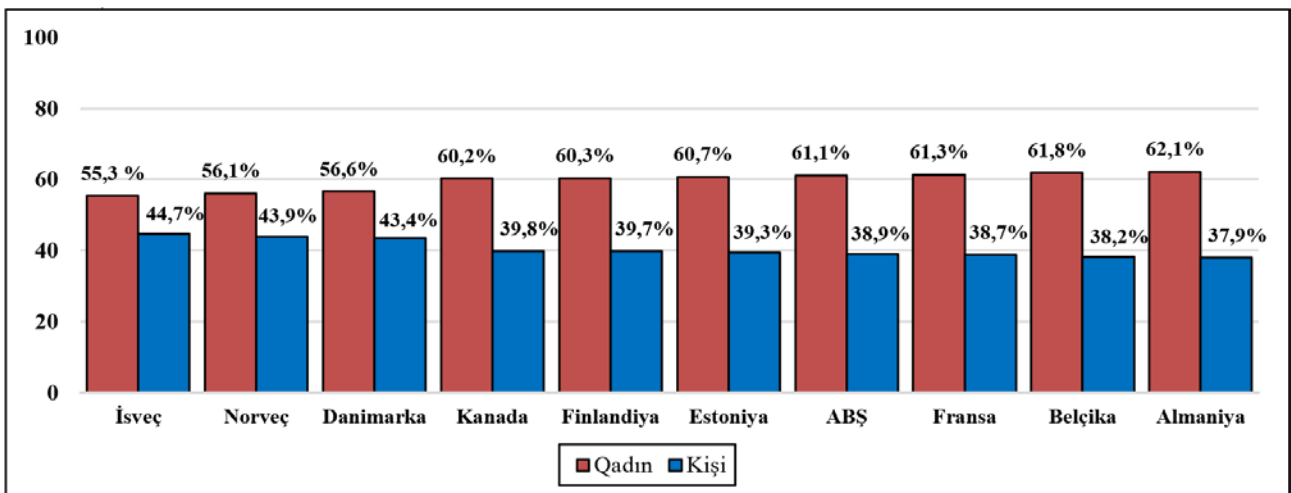
Məlumatların əldə edilməsində əsasən iki yanaşma mövcuddur [5, səh. 3-4]. Birinci yanaşma sorğuda iştirak edənlərin müəyyən vaxt aralığında (əsasən bir sutka ərzində) müvafiq qeydləri aparmağı tələb edir. Digər yanaşmada isə onlardan ancaq müəyyən fəaliyyətlərə sərf olunan vaxtın qeyd olunması tələb olunur. Sorğu əsasən şəhər və kənd yerləri üzrə aparılsa da, bəzi ölkələrdə sorğu ancaq kənd yerlərində aparılır (Panama). Fələstində qaçqınlar da sorğuda iştirak edir. Sorğunun həyata keçirilməsində yaranan əsas çətinliklər kimi ölkə əhalisinin çox olmasını, maliyyə çatışmazlığını, insan faktorlarını, vaxt amilini də göstərmək olar [2, səh. 22].

Sorğu keçirilən bəzi ölkələrdə müxtəlif yaş hədləri müəyyən edilir. Belə ki, minimum yaş həddi Tanzaniyada 5, Türkiyə və Azərbaycanda 15, Argentinada 18, İspaniyada isə 20 yaş müəyyən edilmişdir. Bəzi ölkələrdə yuxarı yaş həddi müəyyən edilir (Çində 74) [8, səh. 55]. Həmçinin sorğu bəzi ölkələrdə yalnız məhdud vaxt çərçivəsində keçirilir, bu da özündə mövsümi və digər fərqliliklərin (bayram və digər xüsusi günlər) nəzərdən qaçmasına səbəb olur [6, səh. 18].

Sorğudan əldə olunan məlumatların daha dəqiq olması üçün respondentlərə sorğu anketinin düzgün doldurulması qaydası izah edilməlidir [7, səh. 13]. Əsas fəaliyyətlə yanaşı paralel fəaliyyətlərin qeyd edilməməsi əldə olunan məlumatın əhatəliliyini azaldır. Valideynlərin uşaqla birlikdə kinofilmə baxması, yemək bişirməsi, onlarla bir yerə getməsi və ya digər fəaliyyətdə olduğu zaman uşağın onun yanında olmasını uşağa baxmaq kimi qeyd etməsi halları da mövcuddur. Bu cür halın qarşısının alınması üçün əsas və paralel fəaliyyət fərqləndirilməlidir ki, valideyn uşağın onun yanında olduğu hər anı ona qulluq kimi qeyd etməsin. Yəni bütün sorğularda olduğu kimi, bu sorğuda da respondentlər tərəfindən formaların düzgün doldurulmaması neqativ nəticələrə səbəb olur.

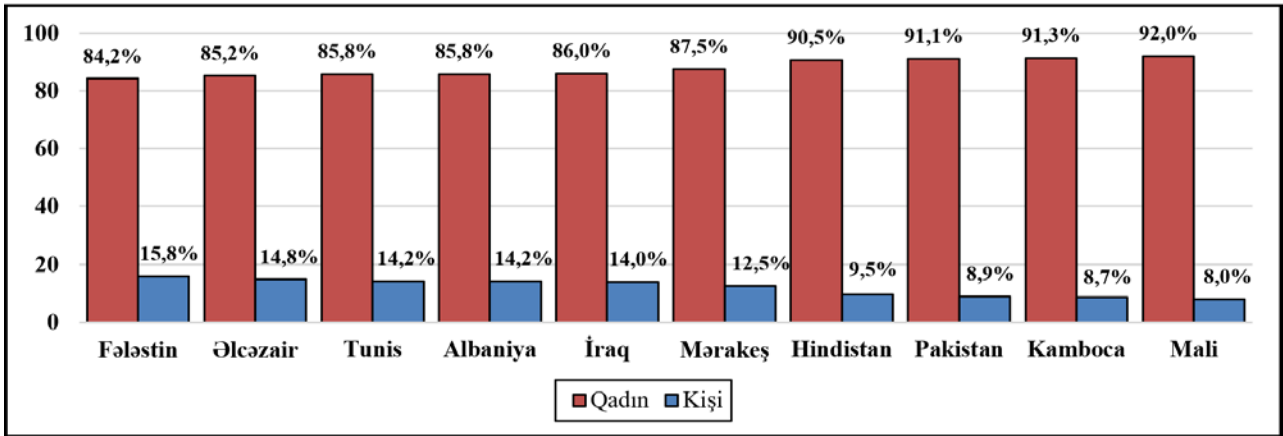
2019-cu ildə Dünya Bankı və La Plata Milli Universiteti tərəfindən 19 ölkədə (Albaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Argentina, Banqladeş, Cənubi Afrika Respublikası, Ekvador, Fələstin, İraq, Kolumbiya, Qana, Qvatemala, Meksika, Moldova, Monqolustan, Pakistan, Peru, Şərqi Timor, Türkiyə, Uruqvay) aparılan tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, qadınlar və kişilər arasında haqqı ödənilən və ödənilməyən işlərdə böyük fərqlər mövcuddur [12]. Belə ki, orta hesabla qadın və kişilər vaxtlarının əksər hissəsini (təxminən 11 saat) yatmaq və şəxsi qulluğa sərf edirlər. Qadınlar uşaqlara qulluq və ev işləri də daxil olmaqla haqqı ödənilməyən fəaliyyətə 5,1 saat və asudə vaxta 4,7 saat sərf edirlər. Qadınlar haqqı ödənilən işlərə 2,3 saat vaxt ayıra bilirlər [14]. Qadınlardan fərqli olaraq kişilər haqqı ödənilən işə və asudə vaxta orta hesabla 5 saat, haqqı ödənilməyən fəaliyyətə isə təxminən 2 saat ayıra bilirlər [13].

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 75 ölkə üzrə əldə etdiyi məlumatlara görə hazırladığı hesabatda əsasən qadın və kişilər arasında haqqı ödənilməyən işə ayrılan vaxt nisbəti fərqi ən az olan 10 ölkə aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir:

Şəkil 1. Qadın və kişilər arasında haqqı ödənilməyən işə ayrılan vaxt nisbəti fərqi ən az olan ölkələr

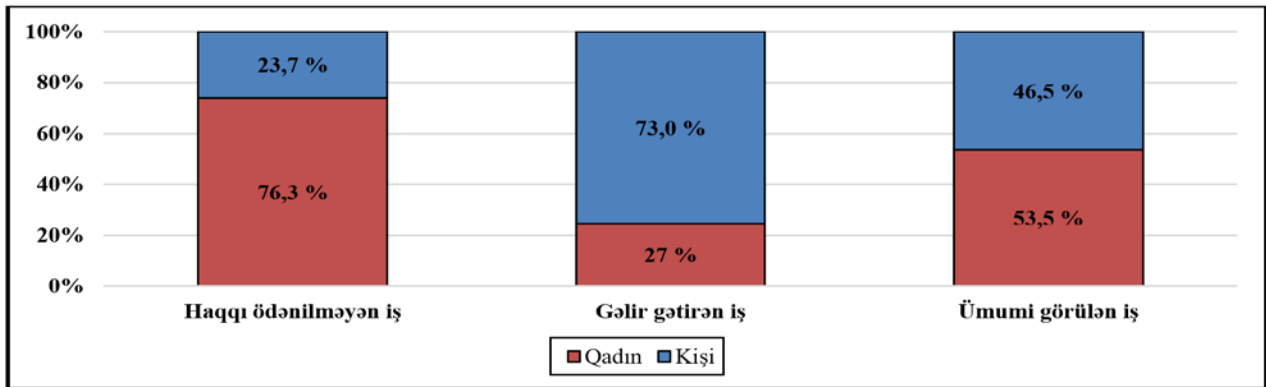
Şəkil 1-də göstərilən ölkələrdə qadın və kişilər üzrə haqqı ödənilməyən iş ayrılan vaxt arasında nisbət fərqi o qədər də yüksək deyildir və dünya üzrə ən az olan göstərici İsveçdədir [1, səh. 23]. Belə ki, İsveçdə ölkə üzrə haqqı ödənilməyən iş ayrılan vaxtın 55,3 faizi qadınların, 44,7 faizi isə kişilərin payına düşür.

Şəkil 2. Qadın və kişilər arasında haqqı ödənilməyən iş ayrılan vaxt nisbəti fərqi ən çox olan ölkələr

Şəkil 2-də isə qadın və kişilər üzrə haqqı ödənilməyən iş ayrılan vaxt arasında nisbət fərqi ən yüksək olan 10 ölkə göstərilmişdir. Ən böyük fərq Malidədir, belə ki, haqqı ödənilməyən iş ayrılan vaxtın 92,0 faizi qadınların, cəmi 8,0 faizi isə kişilərin payına düşür.

Bu iki şəkiləki göstəricilərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gender bölgüsündə kəskin fərqlər meydana gəlmir. Ancaq inkişafda olan, xüsusilə daha az inkişaf etmiş ölkələrdə fərq artır [10]. Daha az inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin yüksək olmasından, təbii artımın çoxluğundan, təhsil səviyyəsinin aşağı olmasından, dini, sosioloji yanaşmalardan və əsasən də patriarxal cəmiyyətə malik olduqlarından qadınların gəlir gətirən işdə işləmək halları az olur, onlar günlərinin əksər hissəsini ev işlərinə sərf edirlər [11 və 7, səh. 14].

Şəkil 3. Mərkəzi və Qərbi Asiya ölkələrində (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə) qadın və kişilər üzrə haqqı ödənilməyən və gəlir gətirən iş ayrılan vaxt nisbəti

Şəkil 3-dən göründüyü kimi Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə üzrə əldə olunmuş məlumatlara əsasən haqqı ödənilməyən işlərin 23,7 faizi kişilər (95 dəqiqə), 76,3 faizi qadınlar (309 dəqiqə), gəlir gətirən işlərin 73,0 faizi kişilər (257 dəqiqə), 27,0 faizi qadınlar tərəfindən görülür (96 dəqiqə). Ancaq ümumi görülən işin 53,5 faizi (405 dəqiqə) qadınlar tərəfindən icra edilir [1, səh. 62].

Azərbaycanda vaxtdan istifadə ilk dəfə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən 2008-ci ildə keçirilmişdir. Müayinə zamanı ev təsərrüfatları tədqiqatında iştirak edən 3910 ailədən 16 (2022-ci il sorğusuna əsasən) və yuxarı yaşlı 9633 nəfər fərdi qaydada sorğu olunmuşdur. Sorğunun

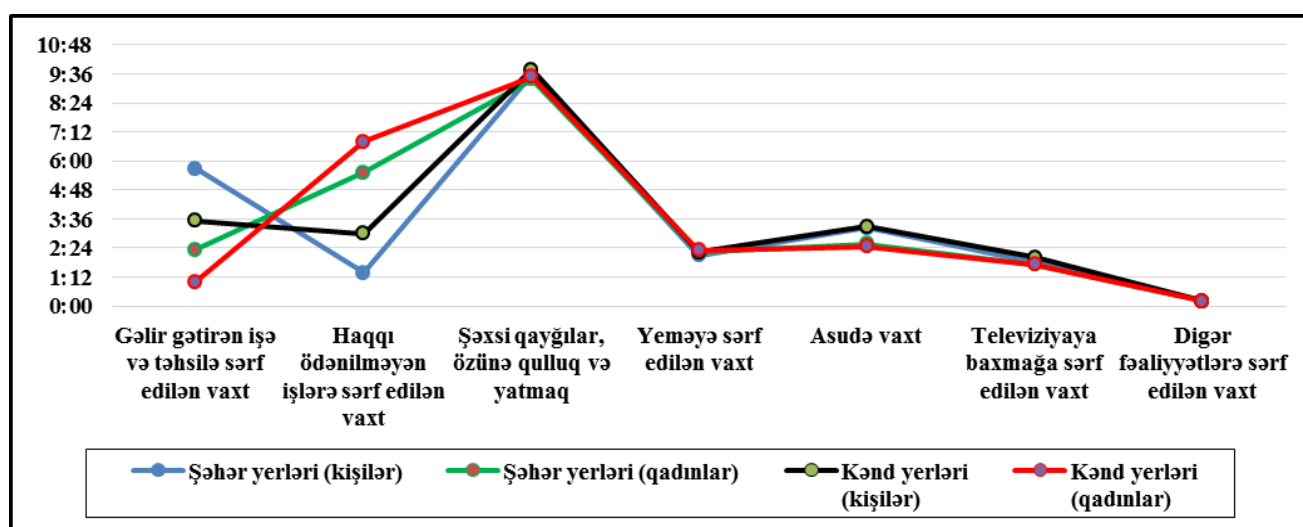
aparılmasına bütün mövsümlər əhatə olunmaqla xüsusi seçmə üzrə 2008-ci ilin yanvarından etibarən başlanmış və dekabrın sonunda başa çatmışdır. Sorğu nəticəsində əhalinin gəlir gətirən məşğulluğa, təhsilə, ev işlərinə, səyahət və gəzintilərə, yatmağa, qidalanmağa, şəxsi qayğılar və özünə qulluq etməyə nə qədər vaxt ayırması müəyyən edilmişdir. 2022-ci ildə isə vaxtdan istifadə sorğusu 10200 ev təsərrüfatı üzrə həyata keçirilir və 2008-ci ildə keçirilən sorğudan bir çox fərqləri mövcuddur. Belə ki, respondentlərin aşağı yaş həddi 15 müəyyən olmuşdur. Sorğuda istifadə olunan fəaliyyətlərin təsnifatı daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmçinin hal-hazırda texnikanın insan həyatında rolunu nəzərə alaraq müəyinə formasına əsas və paralel fəaliyyətlər zamanı kompüter, smartfon, planşet və ya analoji cihazlardan istifadəni göstərən suallar əlavə olunmuşdur. Bu müsbət dəyişikliklər sorğudan daha çox məlumat əldə etməyə yardım edəcəkdir.

Cədvəl

Əhalinin gündəlik vaxt sərfi, saat və dəqiqə

	Cəmi	Kişilər	Qadınlar
Həftənin bütün günləri			
Gəlir gətirən iş və təhsilə sərf edilən vaxt	3:09	4:40	1:44
Haqqı ödənilməyən işlərə sərf edilən vaxt	4:11	2:08	6:06
Şəxsi qayğılar, özünə qulluq və yatmaq	9:33	9:40	9:25
Yeməyə sərf edilən vaxt	2:13	2:10	2:16
Asudə vaxt	2:53	3:15	2:32
Televiziya baxmağa sərf edilən vaxt	1:49	1:54	1:43
Digər fəaliyyətlərə sərf edilən vaxt	0:13	0:13	0:13
Cəmi gündəlik vaxt	24:00	24:00	24:00
Sorğu olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	19266	9166	10100

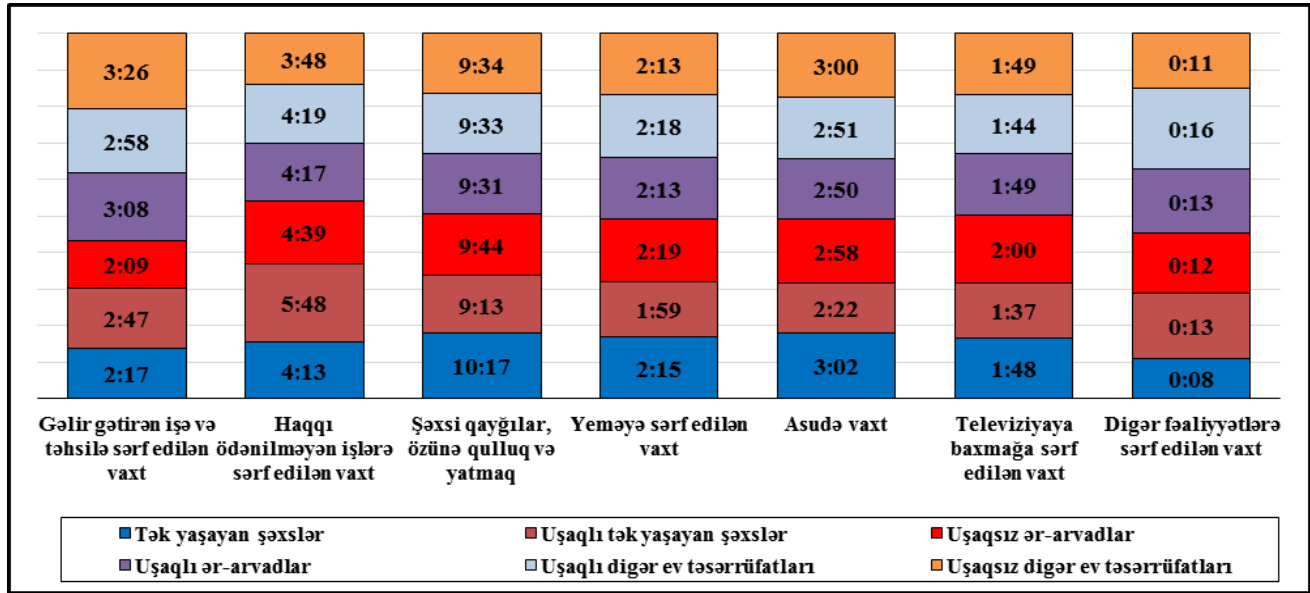
2008-ci ildə Azərbaycanda keçirilən vaxtdan istifadə sorğusundan əldə olunan məlumatlara görə həftənin bütün günləri üzrə orta hesabla kişilər və qadınlar tərəfindən gəlir gətirən və haqqı ödənilməyən işlərə ayrılan vaxtdan fərqli olaraq yeməyə, özünə qulluğa, yatmağa, televiziya baxmağa və digər fəaliyyətlərə sərf edilən vaxtlar arasında o qədər də böyük fərq yoxdur (cədvəl). Qadın və kişilər arasında asudə vaxt üzrə bölgədə fərqi yaranması haqqı ödənilməyən işlərə ayrılan vaxtla əlaqədardır.

Şəkil 4. Ev təsərrüfatlarının şəhər və kənd yerləri üzrə orta vaxt sərfi, saat və dəqiqə

Şəkil 4-dən də göründüyü kimi, gəlir gətirən işə ən çox şəhər yerində yaşayan kişilər (5 saat 41 dəqiqə), daha sonra isə kənd yerində yaşayan kişilər (3 saat 31 dəqiqə), şəhər yerində yaşayan qadınlar (2 saat 20 dəqiqə) və kənd yerində yaşayan qadınlar (1 saat) vaxt ayıra bilir. Həmçinin haqqı ödənilməyən işlərə ən çox vaxt sərf edənlər kənd yerlərində yaşayan qadınlar (6 saat 48 dəqiqə), ən az vaxt ayıranlar isə şəhər yerində yaşayan kişilərdir (1 saat 23 dəqiqə).

Günün çox hissəsini işləməklə keçirən insanların asudə vaxtının az qalması onun özünü inkişaf etdirməsi üçün ən böyük maneə hesab olunur. Asudə vaxt üzrə bölgüdə isə ən çox vaxt kənd yerlərində yaşayan kişilərdə (3 saat 17 dəqiqə), ən az isə kənd yerlərində yaşayan qadınlarda (2 saat 28 dəqiqə) müşahidə olunur.

Şəkil 5. Ev təsərrüfatlarının tipinə görə əhalinin orta vaxt sərfi, saat və dəqiqə

Şəkil 5-ə əsasən demək olar ki, ölkəmizdə gəlir gətirən işə və təhsilə ən çox vaxt sərf edənlər uşaqly ər-arvadlar (3 saat 8 dəqiqə), ən az vaxt sərf edənlər uşaqsız ər-arvadlardır (2 saat 9 dəqiqə). Uşaqsız ər-arvadların gəlir gətirən işə və təhsilə ayırdıqları vaxtın az olması bu şəxslərin əsasən yaşly şəxslərdən ibarət olması ilə əlaqədardır. Haqqı ödənilməyən işlərə ən çox vaxt sərf edənlər uşaqly tək yaşayan şəxslər (5 saat 48 dəqiqə), ən az vaxt sərf edənlər isə uşaqsız digər ev təsərrüfatlarıdır (3 saat 48 dəqiqə). Ən çox asudə vaxtı olanlar tək yaşayan şəxslər (3 saat 2 dəqiqə), ən az vaxt sərf edənlər isə uşaqly tək yaşayan şəxslərdir (2 saat 22 dəqiqə). Uşaqly tək yaşayan şəxslərin asudə vaxtının az olması onların həm gəlir gətirən işə, həm də haqqı ödənilməyən işlərə sərf etdikləri vaxtın çox olması ilə əlaqədardır (ümumilikdə 8 saat 35 dəqiqə). Digər fəaliyyətlərə sərf edilən vaxtlar arasında kəskin fərqlər müşahidə edilməmişdir.

Nəticə

Vaxtdan istifadə sorğusunun əsas məqsədi əhalinin öz vaxtını necə keçirməsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə ki, bu sorğu vasitəsilə əhalinin vaxtı necə bölüşdürməsi müəyyən olunur və bunun nəticəsində əhalinin sosial qrupları arasında vaxtın bölüşdürülməsi müəyyənləşdirilir. Vaxtdan istifadə sorğuları kişi və qadınların vaxtlarını necə fərqli keçirdiklərini ortaya qoyur. Dünyada haqqı ödənilən və ödənilməyən iş üçün cinslər arasında bərabər olmayan bölgü mövcuddur və patriarxal cəmiyyətlərdə bu fərq daha böyük olur. Ümumilikdə bu tip ölkələrdə qadınlar əsasən haqqı ödənilməyən ev işləri, bağ və tarla işləri, uşaqlara baxma kimi fəaliyyətlə məşğul olurlar və kişilərə nəzərən haqqı ödənilən işlərdə daha az fəaliyyət göstərirlər.

Yaşar Paşa, Nəbi Quliyev
Haqqı ödənilməyən işin hesablanması vaxtdan istifadə sorğusunun məlumatlarından istifadə
Xülasə

Məqalədə vaxtdan istifadə sorğusu və onun haqqı ödənilməyən işin qiymətləndirilməsində əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Həmçinin vaxtdan istifadə sorğusu vasitəsilə əhalinin həyat şəraitinin, haqqı ödənilən və ödənilməyən işlərin ölçülməsində rolu diqqətə çatdırılmış və müxtəlif ölkələrdə sorğunun keçirilmə üsulları, metodologiyalar, fərqli yanaşmalar, sorğunun keçirilməsində yaranan çətinliklər haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiqatda ölkəmizdə keçirilən sorğu nəticəsində əldə olunan məlumatlar üzrə müvafiq təhlil aparılmış və qrafik, cədvəllər vasitəsilə göstərilmişdir. Tədqiqat nəticəsində haqqı ödənilməyən işlərin, əsasən, qadınlar tərəfindən icra edildiyi və qadınların ümumilikdə kişilərə nəzərən daha çox iş gördüyü müəyyən olmuşdur.

Яшар Паша, Наби Кулиев
Использование данных обследования использования времени при расчете неоплачиваемой работы
Резюме

В статье рассматриваются итоги обследования бюджета времени и использование данных при оценке неоплачиваемой работы. Также была подчеркнута роль обследования использования времени в измерении условий жизни населения, оплачиваемой и неоплачиваемой работы и предоставлена информация о методах и методологиях обследований, различных подходах и трудностях проведения обследований в странах. Проанализированы данные обследования, проведенного в нашей стране, и представлены соответствующие графики и таблицы. Исследование показало, что неоплачиваемой работой, в основном, занимаются женщины и они выполняют больше неоплачиваемых работ, чем мужчины.

Yashar Pasha, Nabi Guliyev
Using of the time use survey data in the calculation of unpaid work
Summary

The article examines the time use survey and its importance in the calculation of unpaid work. The role of time use surveys in measuring the living conditions of the population, paid and unpaid work was also highlighted, and information was provided on survey methods and methodologies, different approaches and difficulties in conducting surveys in several countries. The study analyzed the data obtained as a result of the survey conducted in our country and showed it through graphs and tables. The study found that unpaid work was mostly done by women, and women generally did more work than men.

Ədəbiyyat

1. The Unpaid Care Work and the Labour Market. An analysis of time use data based on the latest World Compilation of Time-use Surveys, Jacques Charmes, International Labour Organization 2019
2. An observational method for time use research: Advantages, disadvantages and lessons learned from the Middletown Media Studies, Michael Holmes and Mike Bloxham, October 2007
3. Time Use Surveys: A review of their aims, methods, and results, Alain Chenu, Laurent Lesnard, March 2017
4. A Critical Review of Selected Time Use Surveys, United Nations Research Institute for Social Development, Debbie Budlender, June 2007

5. Time Use Across the World: Findings of a World Compilation of Time Use Surveys, UNDP Human Development Report Office, Jacques Charmes, 2015
6. Time-use surveys and statistics in Asia and the Pacific, International Labour Organization and United Nations Development Programme, 2018
7. Time Use Surveys and Gender Equality Jocelyn Gross and Barbara Swirski, October 2002
8. A methodology and policy review of how time use surveys measure unpaid work, Mayra Buvinic and Elizabeth M. King, March 2018
9. <https://unstats.un.org/sdgs/metadata/?Text=&Goal=5>
10. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/555711565793045322/pdf/Gender-Differences-in-Time-Use-Allocating-Time-between-the-Market-and-the-Household.pdf>
11. <https://online.ucpress.edu/collabra/article/7/1/23473/117253/Leisure-Activities-as-a-Driver-of-Personality>
12. <https://genderdata.worldbank.org/indicators/sg-tim-uwrk/?view=correlation>
13. <https://hdr.undp.org/en/content/how-strengthen-usefulness-time-use-surveys-policymaking>
14. <https://blogs.worldbank.org/opendata/why-time-use-data-matters-gender-equality-and-why-it-s-hard-find>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.06.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.06.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

ÖLKƏDƏ TAXIL MƏHSULLARINA TƏLƏBATIN TƏDQIQI

Şahin Mustafayev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi
Elmi-araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəis müavini
AZ1136.Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti, 81
e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az*

Saleh Mövlamov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzi
Elmi-araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin baş iqtisadçısı, i.ü.f.d
AZ1136.Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti, 81
e-poçt: saleh.movlamov@stat.gov.az*

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, həyat səviyyəsi, istehlak səbəti, gündəlik enerji tələbatı, taxıl məhsullarına tələbat, əhalinin sağlamlıq səviyyəsi.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, уровень жизни, потребительская корзина, суточная потребность в энергии, потребность в зерновых продуктах, уровень здоровья населения.

Keywords: food security, standard of living, consumer basket, daily energy requirement, demand for grain products, population health level.

Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir vətəndaşın ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi kimi müəyyən edilir və birbaşa əhalinin həyat səviyyəsi, rifahı anlayışları ilə əlaqədardır. Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olub əhalinin maddi, məişət və mədəni tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsini əks etdirir. Əhalinin maddi tələbatının ödənilməsində ərzaq məhsulları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, həyat səviyyəsi ölkə əhalisinin maddi və mədəni rifah səviyyəsini xarakterizə edən bir göstərici kimi əhalinin həyat tərzini müəyyən edən əsas amillərdən biridir.

Əhalinin həyat səviyyəsi, onun dinamikası əsaslı dərəcədə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, milli sərvətin həcmi və strukturu, ümumi milli məhsulun həcmi və istifadəsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin xarakterindən asılıdır.

Həyat səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, istehlak göstəriciləri ilə də müəyyən edilir və hər bir vətəndaşın, hər bir ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin istehlak etdiyi maddi nemətlərin həcmi və strukturu onların sərəncamında olan resurslar əsasında formalaşır.

İqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində, habelə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində həyat səviyyəsinin strukturunun müxtəlifliyi təbii bir haldır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehlakın strukturunu istehsal müəyyən etmir, əksinə tələbatın parametrləri istehsalın strukturunu müəyyən edir. Bununla da, ölkənin məhdud resurslarından səmərəli istifadə edilir. Səmərəlilik isə son nəticədə iqtisadi inkişafı təmin edir.

Ölkədə ərzaq məhsulları istehlakının həcmi qiymətləndirmək üçün minimum istehlak səbəti əsas götürülür. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş ərzaq məhsullarının istehlak norması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

**Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə istehlak səbəti
(adambaşına orta illik: kq) [15]**

Sıra №-si	Ərzaq məhsullarının adı	Əmək qabiliyyətli əhali	Təqaüdçülər	Uşaqlar 0-15 yaş
1	Ət və ət məhsulları	32.9	25.6	29.6
2	Süd və süd məhsulları (südə çevirməklə)	223.6	233.8	258.6
3	Yumurta (ədəd)	150.0	100.0	183.0
4	Balıq və balıq məhsulları	7.7	6.8	8.0
5	Şəkər və qənnadı məmulatları	16.9	15.8	19.7
6	Bitki yağları, marqarin və digər piylər	10.9	8.4	7.0
7	Kartof	54.8	40.2	42.0
8	Tərəvəz və bostan məhsulları	97.2	85.2	100.7
9	Çörək və çörək məhsulları (una çevirməklə)	136.8	107.9	100.5
10	Meyvə və giləmeyvə	38.0	32.0	76.0
11	Kərə yağı	7.0	5.8	6.0
12	Digər məhsullar	4.7	3.3	4.0

Bu göstəricilər hesablanarkən statistikanın ümumiləşdirici göstəricisi olan orta kəmiyyətdən istifadə edilmişdir. Ekonometriya elmi tərəfindən sübut edilmişdir ki, orta kəmiyyət bircins hadisə və məhsullar üzrə hesablanmalıdır. Orta kəmiyyətin xətası 5%-dən çox olduqda bu orta kəmiyyətdən istifadə tövsiyə olunmur və məlumatlar qruplaşdırılır. Yuxarıda verilmiş istehlak səbətinin göstəriciləri bircinslik prinsipinə uyğun gəlmir (məsələn, ət və ət məhsulları, çörək və çörək məhsulları və s. müxtəlif kaloriyə malikdir). Eyni zamanda bircins olmayan hər hansı kateqoriyaya aid olan (məsələn, çörək və çörək məhsulları) ərzaq məhsullarının qidalılıq və enerji dəyəri kəskin fərqlənir və bu göstəricilər ilkin deyil, aqreqat göstəricilər hesab olunur. Ona görə ərzaq və qida tələbatının müəyyən edilməsi zamanı əhalinin enerji və qida tələbatına əsasən istehlak səbətinin hesablanması metodundan istifadə tövsiyə edilir. Əhalinin adambaşına enerji tələbatı cins və yaş qrupları üzrə müxtəlif olduğu üçün variasiya əmsalı ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə müxtəlif olur.

Istehlak səbətinin hesablanması zamanı 3 kateqoriya (əmək qabiliyyətli, təqaüdçülər, 0-15 yaşda uşaqlar) üzrə ərzaq məhsullarına olan tələbatı hesablamaq üçün qidalılıq göstəriciləri əsas götürülməlidir. Belə təcrübə Tacikistan Respublikasının istehlak səbətində nəzərdə tutulmuşdur. Tacikistan Respublikası üzrə istehlak səbətinin qidalılığı: zülallar-88 qr, piylər-105 qram, karbohidratlar-392 qram, istehlak səbətinin enerji dəyəri isə $88*4+105*10+392*4=2970$ götürülmüşdür [3].

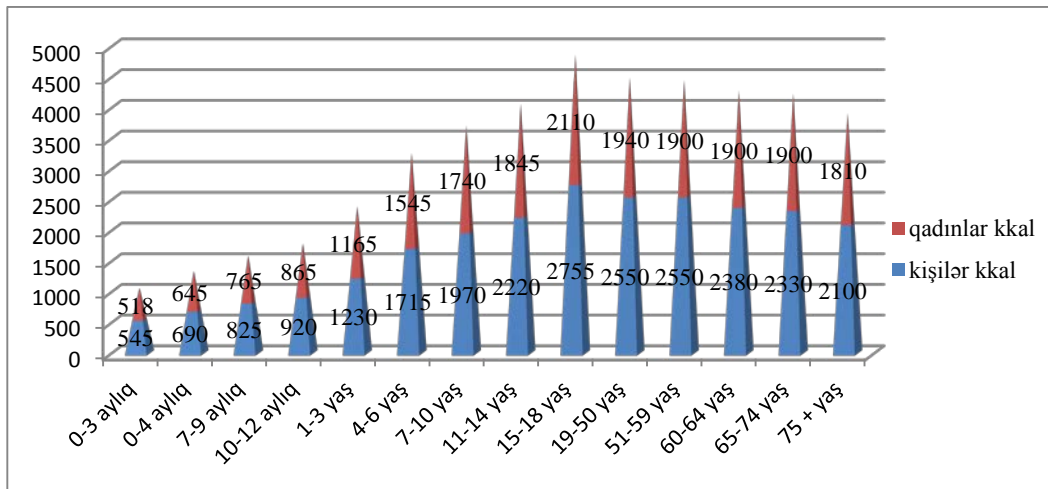
Təhlildən belə nəticə çıxarmaq olar ki, cədvəldə verilmiş 3 yaş kateqoriyası və ərzaq məhsullarının qrupları (məsələn: ət və ət məhsulları, meyvə və giləmeyvə, süd və süd məhsulları və s.) üzrə hesablanmış ərzaq məhsullarına olan tələbat real tələbatdan fərqli olur. Eyni zamanda istehlak səbətində ərzaq məhsullarının qidalılığı (zülallar, yağlar, karbohidratlar, enerji dəyəri, makro və mikroelementlər və s.) nəzərə alınmır.

Klassik hesablama metoduna əsasən hesablanmış istehlak səbətinin yuxarıda qeyd edilmiş nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün Avropa İttifaqı ölkələri əhalinin cins və yaş qrupları üzrə enerji tələbatını əsas götürür. Əhalinin cins və yaş qrupu üzrə qida enerjisinə olan tələbatı Avropa İttifaqı ölkələrində aşağıdakı cədvəldə göstəriləydi kimidir [1].

Avropa İttifaqı ölkələrində əhalinin cins və yaş qrupu üzrə qida enerjisinə olan tələbatı [1]

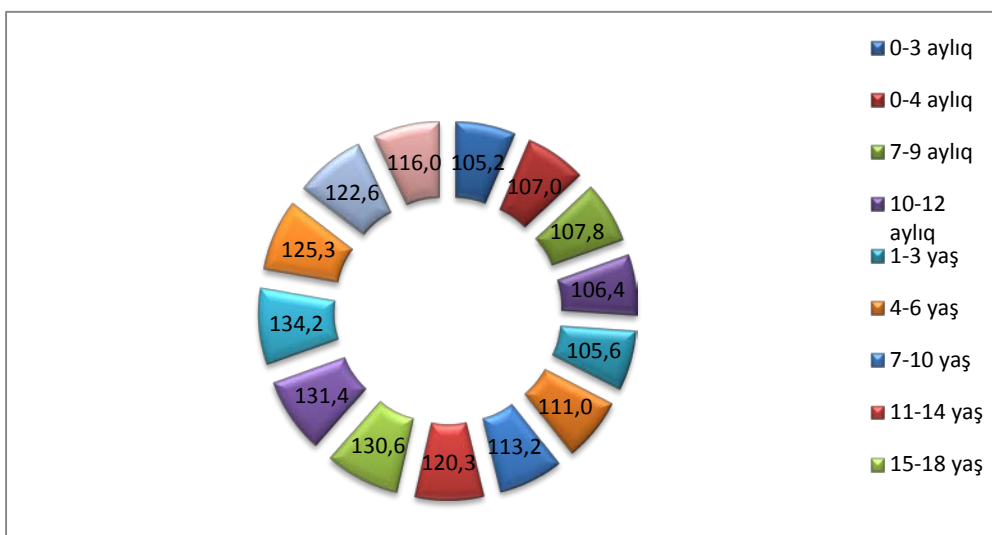
Yaş	Kişilər		Qadınlar	
	kcal	MJ (meqacoul)	kcal	MJ (meqacoul)
0-3 aylıq	545	2.28	518	2.16
0-4 aylıq	690	2.89	645	2.69
7-9 aylıq	825	3.44	765	3.20
10-12 aylıq	920	3.85	865	3.61
1-3 yaş	1230	5.15	1165	4.86
4-6 yaş	1715	7.16	1545	6.46
7-10 yaş	1970	8.24	1740	7.28
11-14 yaş	2220	9.27	1845	7.92
15-18 yaş	2755	11.51	2110	8.83
19-50 yaş	2550	10.60	1940	8.10
51-59 yaş	2550	10.60	1900	8.00
60-64 yaş	2380	9.93	1900	7.99
65-74 yaş	2330	9.71	1900	7.96
75 + yaş	2100	8.77	1810	7.61
Hamiləlik dövrü			+200	+0.8
Laktasiya dövrü, 1 aylıq			+450	+1.9
Laktasiya dövrü, 2 aylıq			+530	+2.2
Laktasiya dövrü, 3 aylıq			+570	+2.4

Bu rəqəmlər fiziki aktivliyin orta səviyyəsini nəzərdə tutur; yüksək fəallıq səviyyəsinə malik insanların tələbatı daha yüksək, çox oturaq həyat tərzini keçirənlərin tələbatı isə aşağıdır.

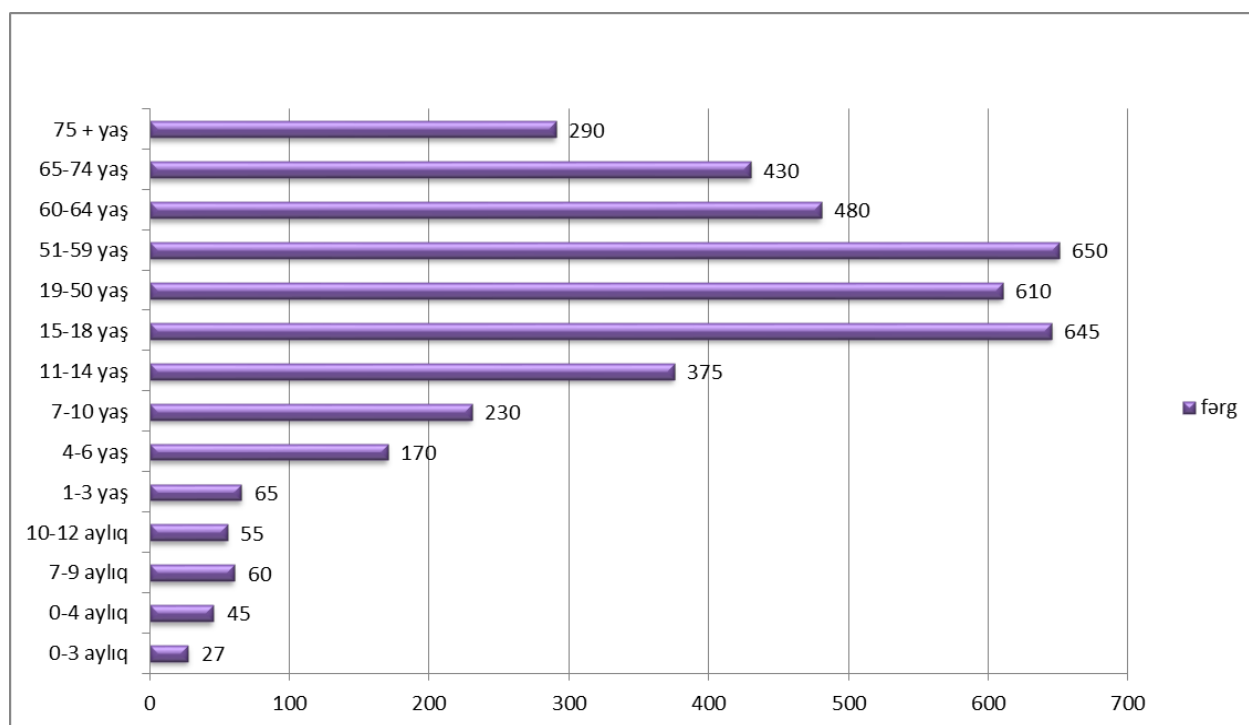
Şəkil 1. Əhalinin cins və yaş qrupu üzrə qida enerjisinə olan tələbatı

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi ən yüksək enerji tələbatı 11-14, 15-18, 19-50 və 51-59 yaş qruplarında müşahidə edilir. Eyni zamanda kişilərdə enerjiyə olan tələbat qadınlara nisbətən böyükdür. Aşağıdakı şəkildə bu nisbət göstərilmişdir.

Şəkil 2. Kişilərdə enerjiyə olan tələbatın qadınlardakına olan nisbəti, faizlə

Kişilər və qadınlar arasında gündəlik enerjiyə olan tələbatın yaş qrupları üzrə mütləq qiymətlə fərqi (kkal ilə) aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil 3. Kişilər və qadınlar arasında gündəlik enerjiyə olan tələbatın yaş qrupları üzrə mütləq qiymətlə fərqi

Cins və yaş qrupları üzrə enerji istehlakının riyazi-statistik xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 3

Cins və yaş qrupları üzrə enerji istehlakının riyazi-statistik xarakteristikası

	Kişilər	Qadınlar
Orta kəmiyyət (x_{orta})	1770.0	1474.9
Orta kəmiyyətin standart xətası	207.0	149.4
Median qiyməti	2035.0	1775.0

	Kişilər	Qadınlar
Moda	2550.0	1900.0
Standart kənarlaşma (σ)	774.7	559.0
Dispersiya	600100.0	312509.5
Eksses	-1.5	-1.3
Asimmetriya	-0.4	-0.7
İnterval	2210.0	1592.0
Minimum	545.0	518.0
Maksimum	2755.0	2110.0
Cəm	24780.0	20648.0
Sayı	14.0	14.0
Etibarlılıq intervalı 95%	447.3	322.8
Orta kəmiyyətin xətası, %-lə	11.7	10.1

Qeyd: SPSS Proqram paketi vasitəsilə cədvəl 2-nin məlumatlarından alınmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi enerji istehlakı üzrə orta kəmiyyətin xətası kişilər üzrə 11.7%, qadınlar üçün 10.1%-dir. Enerji istehlakının median qiyməti kişilər üçün 2035, qadınlar üçün 1775-dir. Enerji istehlakının median qiyməti orta kəmiyyətdən fərqli olduğuna və variasiya əmsalı kişilər üzrə $V=\sigma/x_{orta} * 100=774.7/1770 * 100=43.8\%$, qadınlar üzrə $V=\sigma/x_{orta} * 100=559/1474.9 * 100=37.9\%$ olduğundan yaş qrupları üzrə enerjiyə olan tələbatın paylanması normal deyildir, yəni orta kəmiyyət bu paylanma üçün tipik hesab edilə bilməz. Qeyd edək ki, normal paylanmada variasiya əmsalı 33%-dən kiçik olmalıdır [14]. Məlumatların təhlili göstərir ki, 0-1 yaş qrupuna görə enerji tələbatı normallıq şərtini pozur. Əhalinin enerji tələbatının normal paylanması üçün 0-1 yaş qrupu üzrə məlumatlar ayrıca hesablanmalıdır.

1 və yuxarı yaş qrupları üzrə enerji tələbatının riyazi-statistik xarakteristikaları aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimidir.

Cədvəl 4

1 və yuxarı yaş qrupları üzrə enerji tələbatının riyazi-statistik xarakteristikaları

	Kişilər	Qadınlar
Orta kəmiyyət	2180.0	1785.5
Orta kəmiyyətin standart xətası	142.9	82.8
Median qiyməti	2275.0	1872.5
Moda	2550.0	1900.0
Standart kənarlaşma	451.9	262.0
Dispersiya	204194.4	68619.2
Eksses	1.0	3.3
Asimmetriya	-1.0	-1.6
İnterval	1525.0	945.0
Minimum	1230.0	1165.0
Maksimum	2755.0	2110.0
Cəm	21800.0	17855.0
Sayı	10.0	10.0
Etibarlılıq intervalı 95%	323.3	187.4
Orta kəmiyyətin xətası, %-lə	6.6	4.6

Qeyd: SPSS Proqram paketi vasitəsilə cədvəl 2-nin məlumatlarından alınmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi enerji istehlakı normasının orta kəmiyyətinin xətası kişilər üçün 6.5%, qadınlar üçün isə 4.6%-dir. Bu göstəricinin median qiyməti kişilər üçün 2275 (orta kəmiyyət 2180), qadınlar üçün 1872.5-dir (orta kəmiyyət 1785.5). Hər iki cins və yaş qrupları üzrə enerjiyə olan tələbatın median qiyməti və orta kəmiyyət bir-birinə, eksses, asimmetriya göstəricilərinin mütləq qiymətləri 1-ə yaxın olduğuna görə bu göstəricilərin paylanma qanunauyğunluğu normal

paylanmaya yaxın qəbul edilir. Bundan əlavə variasiya əmsalı da normalıq şərtini ödəyir. Belə ki, cinslər üzrə bu əmsal müvafiq olaraq 20.7% və 14.7% təşkil edir.

Ölkə üzrə əhalinin gündəlik qida enerjisinə olan tələbatını müəyyən etmək üçün kişilər və qadınlar üzrə müxtəlif yaş qruplarında əhalinin sayını cədvəl 2–nin göstəricilərinə vurmaq lazımdır.

1 yanvar vəziyyətinə görə yaş qrupları üzrə ölkə əhalisinin sayı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 5

1 yanvar vəziyyətinə görə yaş qrupları üzrə ölkə əhalisinin sayı, nəfər [5]

Yaş	Kişilər	Qadınlar
1 yaşadək	60184	52100
1-3 yaş	214478	188351
4-6 yaş	246595	217472
7-10 yaş	366804	317491
11-14 yaş	315497	271619
15-18 yaş	263512	231007
19-50 yaş	2457209	2431703
51-59 yaş	539634	608896
60-64 yaş	268312	305629
65-74 yaş	245528	308926
75 + yaş	96767	148652

Cədvəl 2 və cədvəl 5-in məlumatlarından istifadə etsək ölkə üzrə əhalinin enerjiyə olan tələbatı aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi olar.

Cədvəl 6

Respublika üzrə əhalinin yaş qrupuna görə enerjiyə olan tələbatı

Yaş qrupları	Kişilər, nəfər	Qadınlar, nəfər	Kişilər üzrə gündəlik enerji tələbatı, kkal	Qadınlar üzrə gündəlik enerji tələbatı, kkal	Cəmi kişilər üzrə gündəlik enerji tələbatı, kkal	Cəmi qadınlar üzrə gündəlik enerji tələbatı, kkal
1 yaşadək	60184	52100	745	698.25	44837080	36378825
1-3 yaş	214478	188351	1230	1165	263807940	219428915
4-6 yaş	246595	217472	1715	1545	422910425	335994240
7-10 yaş	366804	317491	1970	1740	722603880	552434340
11-14 yaş	315497	271619	2220	1845	700403340	501137055
15-18 yaş	263512	231007	2755	2110	725975560	487424770
19-50 yaş	2457209	2431703	2550	1940	6265882950	4717503820
51-59 yaş	539634	608896	2550	1900	1376066700	1156902400
60-64 yaş	268312	305629	2380	1900	638582560	580695100
65-74 yaş	245528	308926	2330	1900	572080240	586959400
75 + yaş	96767	148652	2100	1810	203210700	269060120
					11936361375	9443918985
Ölkə üzrə gündəlik enerji tələbatı						21380280360
Gündəlik taxıl məhsulları enerjisinə tələbat (enerji tələbatının 50% götürülmüşdür, kkal ²)						10690140180
Gündəlik taxıl tələbatı (10690140180/3000 kkal, bir kq=3000 kkal) ²						3563380.06
Gündəlik taxıl tələbatı, tonla (3563380/1000)						3563.38006
İllik taxıl tələbatı, tonla (3563.38*365)						1300633.7

Bəzi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, əhalinin qəbul etdiyi gündəlik enerjinin fizioloji normasının 50 faizi taxıl və taxıl məhsullarından, qalan hissəsi isə digər ərzaq məhsullarından ibarət olmalıdır [2]. Bu zaman əsas diqqət ərzaq məhsullarının qidalılığına (zülal, piylər, karbohidratlar və s.) yönəldilir. Ərzaq məhsullarının qidalılıq və enerji dəyəri arasında olan nisbətə pozulması əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Yəni orqanizmdə artıq enerji asanlıqla orqanların piylənməsinə, şəkər və digər xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də ticarət şəbəkələrində satılan bütün ərzaq məhsullarının qidalılığı göstərməli və minimum istehlak səbətinin qidalılıq səviyyəsi də müəyyən edilməlidir [2].

Avropa ölkələrində insanların istehlak etdikləri vitaminlərin, mikro və makro elementlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış gündəlik normaları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir [1].

Cədvəl 7

Avropa ölkələrində insanların istehlak etdikləri vitaminlərin, mikro və makro elementlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış gündəlik normaları [1]

Qidalılıq	İstehlak	Qidalılıq	İstehlak
Vitamin A	800 µq	Vitamin B ₁₂	1 µq
Vitamin D	5 µq	Biotin	150 µq
Vitamin E	10 mq	Pantoteni turşu	6 mq
Vitamin C	60 mq	Kalsium	800 mq
Vitamin B ₁	1.4 mq	Fosfor	800 mq
Vitamin B ₂	1.6 mq	Dəmir	14 mq
Niacin	18 mq	Maqnezium	300 mq
Vitamin B ₆	2 mq	Sink	15 mq
Fol turşusu	200 µq	Yod	150 µq

Əhalinin sağlamlıq səviyyəsi kütlə əmsalı ilə də ifadə olunur. Bəzi ədəbiyyatlarda kütlə əmsalı insanın çəkisini boyun kvadratına bölməklə müəyyən edilir. Çəki kiloqramla, boy isə metr ilə götürülür. Əgər alınan qiymət 20-dən aşağıdırsa onda bu adam qeyri-normal (arıq), 20-25 arasında isə normal, 25-30 arasında isə kökəlməyə meyilli, 30-dan böyükdürsə qeyri-normal (artıq çəkili) hesab edilir [1].

Əhalinin sağlamlıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün Avropa ölkələrində aşağıdakı cədvəldən istifadə edilir [1].

Cədvəl 8

Əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin müəyyən edilməsi [1]

Boy (sm)	Arzu olunan çəki intervalı (kq)	Boy (sm)	Arzu olunan çəki intervalı (kq)
150	45.0 ÷ 56.3	176	62.0 ÷ 77.4
152	46.2 ÷ 57.8	178	63.4 ÷ 79.2
154	47.4 ÷ 59.3	180	64.8 ÷ 81.0
156	48.7 ÷ 60.8	182	66.2 ÷ 82.8
158	49.9 ÷ 64.0	184	67.7 ÷ 84.6
160	51.2 ÷ 64.0	186	69.2 ÷ 86.5
162	52.5 ÷ 65.6	188	70.7 ÷ 88.4
164	53.8 ÷ 67.2	190	72.2 ÷ 90.3
166	55.1 ÷ 68.9	192	73.7 ÷ 92.2
168	56.4 ÷ 70.6	194	75.3 ÷ 94.1
170	57.8 ÷ 72.3	196	76.8 ÷ 96.0
172	59.2 ÷ 74.0	198	78.4 ÷ 98.0
174	60.6 ÷ 75.7		

Aparılmış statistik tədqiqat göstərir ki, taxıl məhsullarına olan tələbatın statistik tədqiqi üçün müqayisə bazası düzgün müəyyən edilməlidir. Bu zaman əsas prinsip əhalinin məşgulluğu, maliyyə davranışı, sağlamlığı, rəşional qidalanması və başqa amillər əsas götürülməlidir.

Nəticə

Ölkədə və iqtisadi rayonlarda ərzaq və qida təhlükəsizliyinin müasir vəziyyətinin statistik tədqiqi göstərir ki, əhalinin enerjiyə olan tələbatının proqnozlaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, müqayisə bazasının düzgün müəyyənləşdirilməsi, istehlak olunan qida və enerji dəyərində əsasən istehlak səbətinin tərtib olunması aktual olaraq qalır. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, istehlak olunan ərzaq məhsullarının enerji dəyərində yarısı strateji məhsul olan taxılın payına düşür. Ərzaq məhsullarının qidalılıq və enerji dəyərini hesablayarkən iqtisadi rayonların təbii iqlim şəraiti, əhalinin milli xüsusiyyətləri, əhalinin fəaliyyət növü, cins və yaş tərkibi və s. amillər də nəzərə alınmalıdır.

İstehlak səbəti ərzaq və qida təhlükəsizliyinin elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması üçün zəruri informasiya mənbəyidir, istehlak səbətinin dəyərində, istehlak davranışına, əhalinin pul gəlirlərində də təsir edir.

Şahin Mustafayev, Saleh Mövlamov **Ölkədə taxıl məhsullarına tələbatın tədqiqi**

Xülasə

Məqalədə əhalinin gündəlik qida enerjisinə olan tələbatını müəyyən etmək üçün müxtəlif yaş qruplarında kişilər və qadınlar üzrə istehlak olunan ərzaq məhsullarının həcmi qiymətləndirilmişdir. Bu məqsədlə minimum istehlak səbətidən istifadə edilmişdir. Ərzaq və qida məhsullarının qidalılıq və enerji dəyərində proqnozlaşdırılması üçün əhalinin cins və yaş qrupları üzrə enerji dəyərində riyazi-statistik tədqiqi aparılmışdır. Orta kəmiyyətə görə verilən proqnozlar üçün bircinslilik prinsipinin gözlənilməsi araşdırılmışdır. Normallıq şərtinin ödənilməsi üçün variasiya əmsalı və dayanıqlılıq əmsalı yoxlanılmışdır. Statistik tədqiqatların müasir proqram paketləri, statistik metodlar vasitəsilə aparılmasının vacibliyi qeyd edilmişdir.

Шахин Мустафаев, Салех Мовламов **Исследование спроса на зерновые продукты в стране**

Резюме

Для определения суточной потребности населения в пищевой энергии в статье проведена оценка количества потребляемой пищи мужчинами и женщинами в разных возрастных группах. Для этого использовалась минимальная потребительская корзина. Проведено математико-статистическое исследование энергетической ценности по половозрастным группам населения для прогнозирования пищевой и энергетической ценности пищевых продуктов и продуктов питания. Исследовано соблюдение принципа однородности для прогнозов среднего количества. Коэффициент вариации и коэффициент стабильности проверялись на соответствие условию нормальности. Отмечена важность проведения статистических исследований с помощью современных программных пакетов и статистических методов.

Shahin Mustafayev, Saleh Movlamov **The research of demand for grain products in the country**

Summary

The article assesses the amount of food consumed by men and women in different age groups to determine the daily need of the population for food energy. For this, the minimum consumer basket was used. Mathematical and statistical study of energy value by sex and age groups of the population was carried out to predict the nutritional and energy value of food products and foodstuffs. The expectation of the principle of homogeneity for forecasts of the average quantity is investigated. The coefficient of variation and the coefficient of stability were checked for compliance

with the normality condition. The importance of conducting statistical research with the help of modern software packages and statistical methods was noted.

Ədəbiyyat

1. Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 6 iyun tarixli 182 nömrəli qərarı
2. <https://egoist24.ru/az/banki-rossii/chto-takoe-veshchestvo-v-ede-mineralnye-veshchestva-v-produktah-pitaniya-iz-chego.html>
3. Д.В.Балдов, С. А. Сулов. Методика расчета уровня продовольственной безопасности. 2016.
4. S.Ş.Mövlamov. Ərzaq təhlükəsizliyinin ekonometrik modellər əsasında proqnozlaşdırılması (Azərbaycan Respublikası təmsalında). Bakı – 2001.
5. <http://www.azstat.gov.az>
6. И.Я. Вогданов. Экономическая безопасность России: теория и практика. М.: ИСПИ РАН, 2001.
7. Н.Шагайда, В. Узун Продовольственная Безопасность: Проблемы Оценки. Вопросы экономики. № 5. С. 63—78. 2015.
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Продовольственная_безопасность
9. <https://www.litres.ru/v-ya-uzun/prodovolstvennaya-bezopasnost-v-rossii-monitoring-tendencii-i-ugrozy/chitat-onlayn/>
10. Food security indicators. URL:<http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/#.VdbuRlXtlB>.
11. Food Markets & Prices. URL: <http://www.ers.usda.gov/topics/food-markets-prices>.
12. Information by country and programme. URL: www.unicef.org/infobycountry.
13. <http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/#.WFfZYVV97IU>
14. В.Ф. Воронин. Ю.В. Жильцова. Статистика. Москва. 2012
15. A Dictionary of Food and Nutrition. Arnold E.Bender. Emeritus Professor of nutrition University of London. David A. Bender . Senior Lecturer in biochemistry University College London. Oxford University Press. Oxford, New York.1995

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 18.04.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.202

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ TƏDARÜKAT LOGİSTİKASININ İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ*Almas Həmidova**Sumqayıt Dövlət Universiteti**Dünya iqtisadiyyatı və marketinq kafedrasının baş müəllimi**AZ 5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə**e-mail: almashamidova@mail.ru*

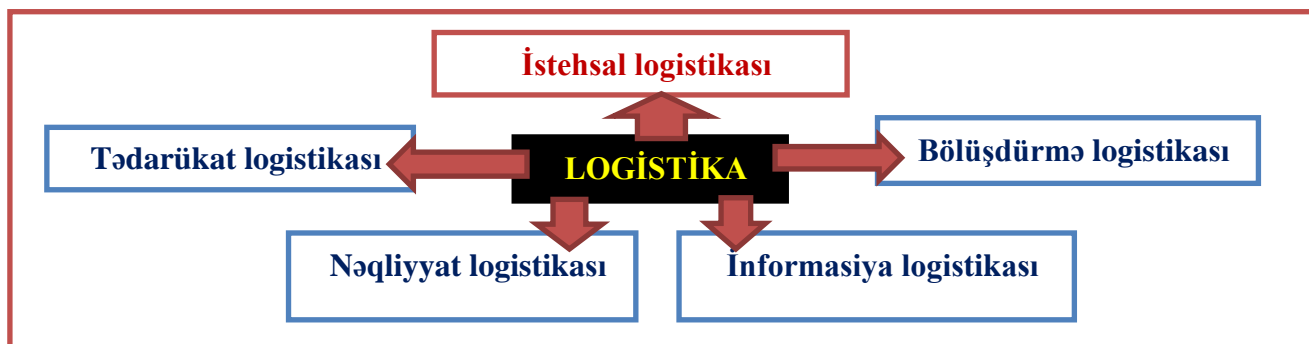
Açar sözlər: logistika, tədarükat (satınalma) logistikası, təchizat, müəssisə, istehsal, logistika siyasəti, təchizat və satış prosesi.

Ключевые слова: логистика, заготовительная (закупочная) логистика, снабжение, предприятие, производство, логистическая политика, процесс снабжения и сбыта.

Key words: logistics, procurement (purchase) logistics, supply, enterprise, production, logistics policy, supply and marketing process.

Logistika dedikdə material resursları və onlarla əlaqədar informasiya, eləcə də maliyyə resursları axınlarının planlaşdırılması, təşkili və idarə edilməsi elmi və sistemi başa düşülür. Hal-hazırda da, “logistika” sözünü hərbi termin kimi ingilis dilindən tərcümə etdikdə üç mənə göstərilir: 1) arxa cəbhə və təchizat; 2) maddi-texniki təminat; 3) arxa cəbhədə işlərin təşkili və yerinə yetirilməsi [7. 15-17].

Tətbiq sahələrindən asılı olaraq, yəni funksional əlamətlərinə görə logistika bir neçə sahəyə bölünür (şəkil 1) [11].

Şəkil 1. Logistika elminin tətbiqi sahələri

Təcrübədə logistikanın bütün sahələri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcuddur.

Bununla yanaşı, logistika sahələri ayrı-ayrılıqda və birlikdə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər [12]:

1. **İntegrasiya** – vahid və bütöv əmtəə hərəkəti sisteminin formalaşdırılması;
2. **Təşkil** – əmtəə hərəkəti sisteminin iştirakçıları arasında bütün hərəkətlərin bir komanda kimi qarşılınması və uyğunlaşdırılması;
3. **İdarəetmə** – əmtəə hərəkəti prosesinin təmin edilməsi.

Qeyd edilən funksiyalarla yanaşı logistikanın bütün sahələrinin fəaliyyəti aşağıda göstərilən vəzifələri yerinə yetirməyə yönəldilir:

1. Göndərilən məhsulların vaxtlı-vaxtında və dəst, yəni tam şəkildə alıcılara çatdırılması;
2. İstehlakçılara (alıcılara) lazımı keyfiyyətdə olan məhsulların satılması;
3. Əldə edilən və göndərilən maddi resurslara qənaət edilməsi;
4. Tədavül xərclərinin azaldılması;
5. Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin artırılması.

Ölkəmizdə istehsal və satış müəssisələrinin sayı ildən-ilə artır (cədvəl) [2].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı

İllər	2017	2018	2019	2020
Cəmi ölkə üzrə, o cümlədən iqtisadi rayonlar üzrə:	2582	2837	3169	3389
Bakı şəhəri	1253	1408	1671	1825
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	10	14	14	13
Naxçıvan Muxtar Respublikası	127	119	106	109
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	234	273	328	342
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	45	50	52	52
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	171	178	183	193
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	76	85	90	91
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	93	96	104	110
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	86	96	102	107
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	139	145	143	145
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	66	70	74	80
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	125	141	135	142
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	92	91	93	102
Qarabağ iqtisadi rayonu	65	71	74	78

Cədvəldən göründüyü kimi, cəmi üç il ərzində ölkəmizdə müəssisələrin sayı təxminən 24% çoxalaraq, 3389-a çatmışdır. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra erməni işğalından azad edilmiş ərazilərdə yeni yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 2020-ci ilin sonunda cəmi 91 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yaxın perspektivdə ölkəmizdə tədarükət (satınalma) logistikasına ehtiyac dəfələrlə yüksələcək.

Müasir şəraitdə müəssisələrin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi həmin resursların bazarın tələb, təklif və qiymətlərilə müəyyən edildiyindən maddi-texniki təchizat, eyni zamanda çatdırılma ayrı-ayrı qaydalarla yerinə yetirilir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas məqsədi və hərəkətverici qüvvəsi, onun ilkin və son məqsədi tələb, təklif və qiymətləri daim yüksək səviyyədə saxlayaraq azalmadan mənfəət əldə etməkdən ibarətdir [9]. Buna görə də hər bir məhsul istehsalçısı istehsalı yüksək keyfiyyətli xammal, material və komponentlərlə təmin etməyə çalışmalı, habelə hazır məhsulun satışını səmərəli təşkil etməlidir. İstehsal yerlərinin material resursları ilə zəruri kəmiyyətdə və vaxtda təmin edilməsi mülkiyyət formasından və tabeçilik əlamətindən asılı olmayaraq, hər bir istehsalçı firma və ya müəssisənin sərbəst fəaliyyət sahəsi hesab edilməklə tədarükət işi adlanır. Çünki maddi-texniki təchizatın düzgün təşkili bir tərəfdən müəssisəyə lazım olan material resurslarının alınması üçün əlverişli tədarükət bazarlarının müəyyənləşdirilməsi, digər tərəfdən istehsal ehtiyatı şəklində maddi ehtiyatların saxlanması vaxtını azaldır.

Beləliklə, təchizat logistikası inteqrasiya olunmuş logistika sistemi çərçivəsində həyata keçirilən ilk logistik əməliyyatdır. Tədarükət logistik əməliyyatların əsasını təşkil edir [13].

İstehsal, satış və tədarükət logistikaları əmtəə və xidmətlərin istehsal-satış nöqtəsindən istehlakçılara çatdırılması anına qədər olan bir çox logistik mərhələlərin zəncirlərindən keçməsinə əhatə edir. Müasir zamanda tədarükət logistikası dedikdə satınalma logistikası başa düşülür və tərsinə. Həqiqətdə, adları çəkilən logistikaların hər ikisi müəssisələrin istehsal fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələri üçün xammal və materialları istehsalçı müəssisələrdən və ya vasitəçi təchizat-satış qurumlarından dəyərlərini ödəmək şərti ilə əldə edərək ilk növbədə lazımi istehsal nöqtələrinə çatdırılmasından ibarət olan tədbirlər kompleksidir. Beləliklə, tədarükət logistikası, hansı xammal və

materialların nə vaxt və hansı miqdarda sifariş ediləcəyi, daşınmanın necə aparılacağı, materialların harada saxlanılacağı və s. məsələlərin həllini özündə birləşdirir [4. 56].

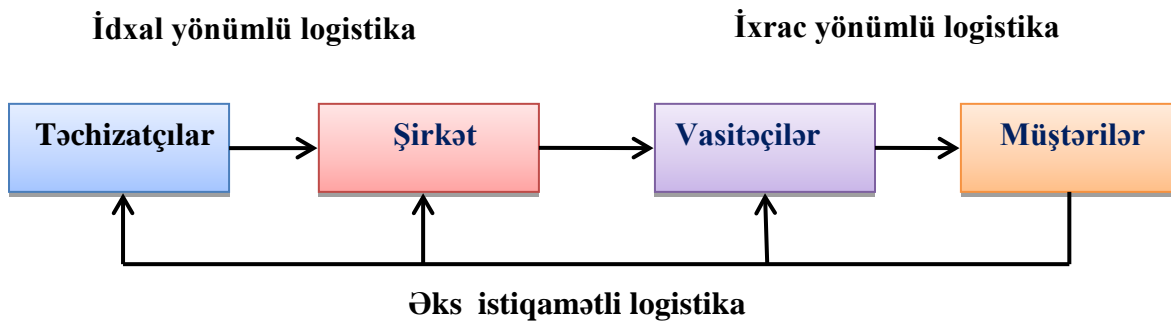
Tədarükat logistikası əsasən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Müəssisələrin material resurslarına olan tələbatlarının təyin edilməsi;
2. Material resurslarının əldə edilməsi üçün vəsaitlərin hesablanması;
3. Məhsul göndərənlərlə təsərrüfat əlaqələrinin seçilməsi;
4. Əmtəə hərəkəti kanallarının müəyyənləşdirilməsi;
5. Müəyyən növ nəqliyyat vasitələri və onların daha səmərəli kombinasiyalarının seçilməsi.

Satınalma, yəni tədarükat logistikası sərəncamında olan və lazım gəldikdə kənarından cəlb edilən maddi və maliyyə resurslarından istifadə edərək müəssisənin təminatı prosesində maddi axınları idarə etməlidir.

Satınalma və marketing fəaliyyəti, eləcə də istehsalda təchizat zəncirinin idarə edilməsi dedikdə şirkətlər, vasitəçilər, təchizatçılar və son istifadəçilər arasında materialların, hazır məhsulların, müvafiq məlumatların və maliyyə resursları axınının idarə edilməsi nəzərdə tutulur (şəkil 2).

Qeyd edək ki, ölkəmizdə material resurslarının tədarükəti, yəni satınalmaları ilə müxtəlif mülkiyyət formaları altında çalışan müəssisə və təşkilatlar, eləcə də dövlət qurumları və fərdi şəxslər məşğul olur. Bununla bağlı ölkə Prezidentinin 29 yanvar 2002-ci il tarixli 668 sayılı Fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun giriş hissəsində qeyd olunur: “Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət satınalmalarının iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, satınalmalar zamanı dövlət vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, müsabiqə və aşkarlıq əsasında bütün malgöndərənlərə (podratçılara) bərabər rəqabət mühiti yaradılması prinsiplərini və qaydalarını müəyyən edir” [1. 12].

Şəkil 2. İstehsalatda təchizat-satış və satınalma-tədarükat şəbəkəsinin idarə edilməsi

Beləliklə, təchizatı idarə edən menecerin vəzifəsi təchizatçıların, satış agentlərinin, marketoloqların, kanal üzvlərinin və müştərilərin fəaliyyətlərini koordinasiya etməkdən ibarətdir. Bu fəaliyyətlərə proqnozlaşdırma, informasiya sistemləri, satınalma, istehsalın planlaşdırılması, sifarişlərin yerləşdirilməsi, inventar və nəqliyyatın planlaşdırılması daxildir.

Müəssisələrdə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin sabit, səmərəli, fasiləsiz təşkili və həyata keçirilməsi üçün maddi-texniki təchizat xidmətinin tədarükat bölməsi bazarlardan müxtəlif xammal və materialları, dəstləyici hissələri, enerji daşıyıcılarını və s. mütəmadi olaraq əldə etməlidirlər. Bu material dəyərlərinin alınması-tədarükəti zərurəti təchizat funksiyasını istənilən müəssisənin əsas funksiyasına çevirir. Təchizat müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin inkişafına əsaslı, bəzən isə həlledici təsir göstərir.

Hər bir istehsalın idarə edilməsinin təşkili və inkişafında maddi-texniki təchizat xidmətinin xüsusi rolu aşağıdakılarla izah edilir [8. 120]:

- Fasiləsiz istehsal prosesinin təmin olunması üçün xammal, material, enerji və xidmətlərin səviyyəsi yüksək şəkildə olmalıdır;
- istifadə olunan xammalın, materialın, yanacağın, enerjinin, kənar xidmətlərin dəyəri müəssisənin fəaliyyət xərclərinin əsas hissəsini təşkil edir; burada xərclərin azaldılması üçün, demək olar ki, həmişə imkanlar mövcuddur;

- dövrüyyə vəsaitlərinin xeyli hissəsi, xüsusilə də material ehtiyatlarının, yarımfabrikatların tərkibi təchizat prosesinin təsiri altında formalaşır;
- məhsulların istehsalı və xidmətlər göstərilməsi proseslərinin ixtisaslaşma səviyyəsinin dərinləşməsi təchizatın strukturunda hazır məmulatların, onların hissələrinin xüsusi çəkisini yüksəldir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı təchizat prosesinin logistikası ilə əlaqədar olan, eləcə də müəssisənin iqtisadiyyatına güclü təsir edən digər səbəbləri də göstərmək olar. Onlara aşağıdakılar aiddir [6, s. 50]:

- xərclərin aşağı salınması, alıcılara xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, müəssisənin bazarlarda mövqelərinin güclənməsi məqsədilə material və informasiya axınlarının yüksək dinamikasının təmin edilməsi;
- logistika proseslərinin təchizat dairəsinin texniki infrastrukturuna çoxlu miqdarda əsas vəsaitlərin, binaların, anbar qurğularının, nəqliyyat vasitələrinin, əmtələrin saxlanması və manipulyasiyası üçün maşın və avadanlıqların cəlb edilməsi;
- təchizatla əlaqədar olan, fiziki və informasiya funksiyasını yerinə yetirən bölmələrə çoxsaylı işçilərin cəlb edilməsi;
- saxlanma, qorunma xərclərinin artmasına səbəb olan material resurslarının yığılması.

Maddi aktivlərin tədarüku üçün əvvəlcə təchizatçıların siyahısını tərtib etmək vacibdir. Bu məqsədlə kataloqlardan, prays-vərəqələrdən, reklam materiallarından və s. istifadə etmək olar. Bunlardan əlavə müvafiq məlumatlar istehsalçılar haqqında xüsusi tərtib edilmiş siyahılardan, sərğilərdən və yarmarkalardan da əldə edilə bilər.

Logistikada tədavül xərclərinin azaldılması məqsədilə konkret satıcı seçilərkən müxtəlif meyarlar tətbiq edilir. Eyni zamanda, tədarük və istehsalın logistika proseslərinin davamlılığının təmin edilməsi problemi də həll olunur. Təbiidir ki, təchizat xərclərinin səviyyəsinə əmtələrin qiyməti bilavasitə təsir göstərir. Təbii ki, tədarükün dəyəri həm də nəqliyyat xərclərinin səviyyəsindən, bu məsrəflərdən, eləcə də yüklərin sığortasına çəkilən xərclərdən və s. həm də onu kimin ödəməsindən asılıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə çatdırılma üçün tədarükçüləri seçərkən aşağıdakı meyarlara üstünlük verilir: malın keyfiyyəti, fasiləsiz daşınması, satıcının malının vəziyyəti, məhsul sahibinin imici və onun yerləşdiyi məkan. Əgər maraqlı müəssisə satıcı ilə ilk dəfə əlaqə yaradırsa, onda yuxarıdakı meyarların qiymətləndirilməsi üçün ilkin olaraq əmtələrin nəzarət alışı həyata keçirilir və ya bu cür məlumatlar digər alıcılardan, ixtisaslaşmış analitik mərkəzlərdən alınır.

Təchizat mənbələri seçilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, təchizatın logistika prosesi müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə xeyli təsir göstərir. Bu, təchizat prosesinin daimi təhlil edilməsini tələb edir ki, onun da nəticəsində müəssisənin maraqlarına dair aşağıdakı kimi bir çox vacib suallara cavab tapmaq mümkün olur [10]:

1. Əmtənin alınan partiyasının həcmi nə qədər olmalıdır?
2. İstehsalın minimum tələbatından aşağı həcmdə əmtə almaq olarmı?
3. Bu ehtiyatların orta səviyyəsinin azalmasına və təchizata əlavə xərclərin sərf edilməsinə gətirib çıxara bilərmi?

Təchizat mənbələri müəyyən edilərkən nəqliyyat vasitələrinin və daşıyıcıların seçilməsinə də (əgər əmtələrin göndərilməsini satıcı həyata keçirmirsə) diqqət yetirmək lazımdır. Bu zaman aşağıdakılara fikir verilməlidir [4]:

- daşıyıcının seçilməsinə (özünün və ya cəlb edilən nəqliyyat vasitəsindən istifadəyə, nəqliyyat xərclərinə, nəqliyyat şərtlərinə, nəqliyyat vasitələrinə, əmtə göndərilməsinin fasiləsizliyinə və s.);
- satışa çıxarılan məhsulların nəql olunmağa yararlılığına, əmtələrin bölüşdürülməsi və satışı kanallarının mövcud olmasına, konkret qablaşdırma vasitələrindən istifadə imkanlarına və s.;
- nəqliyyat vasitələrinin seçilməsinə (nəqliyyat şərtlərinə, nəqliyyat növlərinin kombinəşdirilməsinə, məsələn, dəmiryol, avtomobil yükdaşınmalarının vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsinə).

Təchizat logistikasının başlıca funksiyalarından biri tədarük olunmuş əmtəələrin müəssisəyə çatdırılmasıdır. Bu, alınan xammal, material dəyərlilərinin keyfiyyəti qorunmaqla, minimum xərclərlə müəssisəyə çatdırılması ilə bağlı müxtəlif vəzifələrin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Satın alınan əmtəələrin müəssisəyə çatdırılması ilə bağlı əsas hərəkətlərə aşağıdakılar aiddir:

- sifarişin hazırlanması və onun alıcıya ötürülməsi-sifariş, satıcı tərəfindən onun dürüst yerinə yetirilməsi üçün, lazım olan informasiyaları özündə əks etdirməlidir; sifariş alınandan və təsdiq edildikdən sonra müqaviləyə çevrilir, satıcı üzərinə satış predmetini (predmetlərini) sifarişçiyə göndərmək, sifarişçi üzərinə isə onları almaq və haqqını ödəmək məsuliyyəti qoyur;

- verilmiş sifarişlərin uçotunun aparılması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət-kompüter baza göstəricilərinin hər yerdə istifadə edilməsi nəticəsində bu proses tamamilə avtomatlaşdırılmışdır və istənilən anda sifarişin yerinə yetirilməsinin vəziyyətini, gecikmələrin səbəblərini və s. müəyyən etmək mümkündür;

- daxil olmuş əmtəələrin monitorinqi, onların kəmiyyət və keyfiyyətinə nəzarət-müqavilə şərtlərindən hər hansı kənarlaşma (miqdarca, həcmə azlıq, keyfiyyətin aşağı olması, lazımı sənədlərin olmaması və s.) aşkar edildikdə təchizat xidməti dərhal müvafiq reklamasiya hazırlamalı və satıcıya göndərməlidir;

- alınan əmtəələrin haqqının ödənilməsi-yükləri müşayiət edən sənədlərin alınması və imzalanması ilə yanaşı təchizat xidmətinə, satıcı əmtəə göndərilməsi şərtlərini pozduğu halda ona cərimə kəsmək səlahiyyəti verilir.

Müasir iqtisadi sistemlərdə məhsulların istehsal edildikləri yerlərdən son istehlakçıya çatdırılmasının çoxlu müxtəlif kanalları mövcuddur. Ancaq buna baxmayaraq pərakəndə satış nöqtələri hələ də əhalinin əsas alış məntəqələri olaraq qalmaqdadır. Bu amil çoxlu malların istehsalçıdan pərakəndə satış məntəqələrinə çatdırılması üçün müxtəlif logistik həllər ilə əlaqələndirilir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sənaye məhsulunun istehsalı və pərakəndə satış arasında distribusiyaya (satış) şəbəkəsi hərəkətin aşağıdakı kanallarını və pillələrini formalaşdırır [3. 220]:

1. İstehsalçının anbarı. Bu əmtəələrin hərəkətinin başlanğıc həlqəsidir. Bu zaman əmtəələr istehsalçının anbarlarına iri həcmdə daxil olur və sonradan alınan sifarişlərə uyğun paylanır. Ancaq XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ona alternativ kanalların inkişafı nəticəsində bu kanalın rolu azalmaqdadır.
2. Pərakəndə satış mağazalarına birbaşa çatdırılma. Bir qayda olaraq bu kanal bütün nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməklə əmtəə göndərilməsi zamanı istifadə edilir.
3. Pərakəndə satış anbarı XX əsrin 70-ci illərindən etibarən super və hipermarket şəbəkələrinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq inkişaf etməyə başlamışdır.
4. Topdansatış anbarı, son illər əmtəələrin distribusiyasının başqa formatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu kanalın rolu azalmaqdadır.
5. Broker. Başqalarının adından və başqalarının hesabına alqı-satqını həyata keçirən vasitəçi. Ümumi halda o, əmtəələrin fiziki hərəkətilə deyil, bu prosesin təşkiliylə məşğul olur. Broker müxtəlif marketing hərəkətlərini yerinə yetirir.
6. Vasitəçi. Əsas vəzifəsi pərakəndə ticarətin kiçik nöqtələrinin təchizatı ilə məşğul olmaqdan ibarət olan vasitəçi. Kiçik həcmli əmtəələrin alınması pərakəndə ticarətlə məşğul olan iri ticarət mərkəzlərini (supermarket, hipermarket) maraqlandırmır.
7. Servis firması rolu oynayan vasitəçi. Son illər Qərb ölkələrində bu tipli vasitəçilərin əhəmiyyəti və rolu artmaqdadır. Əmtəə göndərilməsilə yanaşı bu vasitəçilər satılan əmtəələrə müxtəlif servis xidmətləri də göstərirlər.
8. «Kiçik» vasitəçi. Distribusiyanın bu kanalı XX əsrin 80-ci illərindən geniş yayılmağa başlamışdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı tələb olunan əmtəəni, pərakəndə ticarət şəbəkəsindən yan keçərək, birbaşa istehlakçıya çatdıran distribusiyaya kanalları da mövcuddur. Onlara ilk növbədə aşağıdakılar aiddir:

- öncədən verilmiş sifariş əsasında əmtənin poçtla göndərilməsi (belə sifarişlər universal kataloqlardan, son zamanlar isə internetdən istifadə etməklə verilir);
- malların istehsalçıdan istehlakçıya birbaşa çatdırılması (bu paylama forması epizodik xarakter daşıyır və əsasən mediada reklam əsasında aparılır).

Ayrı-ayrı sənaye sahələri və əmtələr yalnız onlara xas olan distibusiya kanallarına aid olurlar, ona görə də seçim imkanı kifayət qədər yüksəkdir. Hesab edirik ki, logistika siyasətinin formalaşdırılması, logistika proseslərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üçün öncə müəssisənin mövcud vəziyyəti təhlil edilməli, onun fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsi müəyyən edilməli, imkanları nəzərə alınmaqla istehsalın inkişaf istiqamətləri araşdırılmalıdır. Eyni zamanda, iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilməklə [6]:

- logistika proseslərinin və hadisələrinin faktiki vəziyyəti qiymətləndirilməlidir;
- problemlərin mənbələri və meydana çıxma səbəbləri aydınlaşdırılmalı və müəyyən edilməlidir;
- konkret hadisə və proseslərin inkişafının qısamüddətli proqnozları dəqiqləşdirilməlidir;
- normal istehsal proseslərdən kənarlaşmalara təsir edən amillərin (səbəblərin) aradan qaldırılmasına, təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, səmərəliliyinin artırılmasına imkan verən təklif və tövsiyələr hazırlanmalıdır.

Logistika proseslərinin təhlili müvafiq iqtisadi metodlardan istifadəyə əsaslanmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, logistika proseslərinin təhlili üçün aşağıdakı metodlardan istifadə məqsədəuyğundur:

- göstəricilərin (informasiyaların) müqayisəsinə əsaslanan ilkin təhlil, hadisələrin dinamik təhlili, struktur təhlili;
- bu amillərin hər birinin təsir dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verən kənarlaşmalara, səbəblərə və təsirlərə təsir edən proseslərin təhlili;
- logistika prosesində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün idarəetmə təhlili.

İdarəetmənin təhlili metodu müxtəlif iqtisadi hesablamaların aparılmasını tələb edir. Təhlil edilən tədbirin mürəkkəblik dərəcəsindən, onun reallaşdırma müddətindən, xərclərin miqyasından və səmərəliliyindən asılı olaraq iqtisadi səmərəliliyin hesablanması üçün müxtəlif formullardan istifadə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, logistika proseslərinin iqtisadi təhlil metodları, eləcə də iqtisadi təhlilin səmərəliliyi tədqiqatçıların ixtisas səviyyəsindən də xeyli asılıdır.

Təchizat bazarının öyrənilməsi və bu zaman meydana çıxan problemin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, təchizat bazarı öyrənilərkən bu bazarda a) istehsalçı müəssisə, hazır məhsul göndərən və ya b) material resurslarının istehlakçısı olan firma və müəssisələrin taktika və strategiyasını müəyyən edən ikili yanaşmadan istifadə olunur.

Tədqiqat işinin aparılmasında tədavül xərclərinin nisbi kəmiyyəti, xüsusi satış proqramında baş verən dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə, satış bazarında firmanın (şirkətin) xüsusi çəkisinin artması, rəqabət mühiti, məhsulgöndərənlərin məhsulgöndərmə intizamına əməl etmələri və onların birdəfəlik tərəf müqabilinə çevrilməsi, gələcəkdə yeni tədarükat bazarlarının əmələ gəlməsi və bu bazarda çatdırılma ilə bağlı bir çox amillərin diqqət mərkəzində saxlanması vacib şərtidir.

Material resurslarının həcmi, məhsul göndərmənin müddəti və məhsulların istehsal-istehlakına yönəldilməsi satış bazarının nəticəsi kimi istehsal proqramından asılıdır [5]. İstehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün onun xammal və materiallarla təmin edilməsi mexanizmi bir sıra firmaları (şirkətləri) ümumi bir məsələ ilə qarşı-qarşıya qoyur. Belə ki, onlar bir tərəfdən istehsal proqramını sadə və hər vaxt iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan xammal və materiallarla təmin etmək, digər tərəfdən isə iqtisadi baxımdan əlverişli materialların alınması izafi vaxt tələb etdiyindən bu proqramın icrasını müəyyən müddətə qədər ləngitmək və ya saxlamaqla yerinə yetirmək məcburiyyətində qalırlar.

Bazarı tədqiq etdikdən və konkret məhsulgöndərənləri seçdikdən sonra tədarükat şöbəsi konkret məhsulgöndərmələr üçün firmanın (şirkətin) tələbatını müəyyənləşdirir. Tələb resurslarının idarə

edilməsi strategiyasına əsaslanır və iki üsulla müəyyən olunur: sifarişlər və xərclər. Tələbin planla müəyyən edilməsi əmtəə və xidmətlərin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından müəyyən edilməsi deməkdir.

Tədarükət bazarında seçilmiş məhsulların göndərilməsi üsulları da müxtəlifliyinə görə fərqlənir.

Ehtiyacı əvvəlcədən müəyyən edilməyən və uzunmüddətli saxlama tələb olunmayan xammal və materialların alınması və daşınması onların istehsal istehlakı yaxınlaşdıqca həyata keçirilir. Nəqliyyat xərcləri kommersiya təşkilatlarının və alış-veriş edən nəqliyyat şirkətlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Daşıma xərclərini azaltmaq üçün müxtəlif istehsal vasitələrilə təchiz edilərkən, yalnız daşınma məntəqələri arasındakı məsafə deyil, həm də nəqliyyat növü, daşınma sürəti, partiya və qablaşdırma üsulları, məhsulun seçimi, qarışıq və qarşılıqlı çatdırılma üsulları və s. nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin fasiləsizliyinin təminatı xeyli dərəcədə təchizat prosesinin təşkilindən asılı olduğundan onun təhlili daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu zaman əsas diqqət təchizat prosesinin müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinə necə təsir etdiyinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Təchizat prosesinin təhlili zamanı aşağıdakı məsələlər aydınlaşdırılmalıdır [3. 58-72]:

1. Təchizat prosesinin normativ bazası, o cümlədən:

- tətbiq edilən materialların unifikasiyalaşdırılması səviyyəsi;
- texniki sərfiyyat normalarını müəyyən edən materialların istifadəsinin həcmi;
- ehtiyatların və avadanlıqların operativ idarə edilməsi üçün ehtiyat normativlərinin və digər oxşar göstəricilərin tətbiqi;
- keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin təchizat proseslərinə aid olan hissəsinin tətbiqi.

2. Materialların (malların) tədarükünün təşkili, o cümlədən:

- müxtəlif meyarlardan asılı olaraq tədarükün tərkibinin müəyyən edilməsi (məsələn, istehsalçılar, onların məkanda yerləşməsi, materialların növü, avadanlığın vəziyyəti və s.);
- materialların tələb olunan (proqnozlaşdırılan, müəyyən edilən, razılaşdırılan) fasiləsizliklə, başqa sözlə, intensivliklə, ritmlə, kompleks şəkildə və s. göndərilməsi;
- göndərilən əmtəələrin alınması və qəbulu (kəmiyyət və keyfiyyətə uyğun), onların haqqının razılaşdırılmış şərtlərə uyğun ödənilməsi.

3. Təchizat xidmətinin işinin təşkili, o cümlədən:

- təchizat xidmətinin təşkilati strukturunun müəyyən edilməsi;
- əmək resurslarından istifadə (əmək məhsuldarlığı);
- müəssisə daxili sənəd dövriyyəsinin və hesabat formalarının müəyyən edilməsi;
- informasiya və qərarların qəbulu proseslərində istifadə edilən hesablama texnikasının tətbiq dairəsi.

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması nəticəsində dünyada, eləcə də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanda müəssisələrin maddi-texniki təminat problemləri artmış və material resurslarının tədarükü ilə bağlı məsələlər daha da aktuallaşmışdır.

Müəssisələrdə dövriyyə-dövr sürətini artırmaq və tədavül xərclərini, proseslərini dəqiq planlaşdırılaraq istehsal ritminə və ahənginə uyğunlaşdırılmalıdır ki, “dəqiq vaxtında” təchizat sisteminə keçid təmin edilsin.

Logistikada tədarükət-satınalma prosesləri müxtəlif üsullarla təhlil edilə bilər. İqtisadi təhlil nöqtəyi-nəzərindən bu üsullar bu və ya digər hadisələri xarakterizə edən göstəricilərin müəyyən edilməsinə, onların müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə təsirinin hesablanmasına (və ya təsir edilməsinə) aid edilə bilər. Təbiidir ki, hadisələrin və maraq doğuran göstəricilərin dinamikasının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin davamı, onun əmtəə vəziyyəti istehsal olunan əmtəələrin satışından bilavasitə asılı olduğundan distribusiyaya prosesinin təhlili də daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Təhlil zamanı ilk növbədə aşağıdakılar tədqiq edilməlidir:

- satışın həcmi və strukturu;

- distribusiyanın formaları və kanalları;
- ehtiyatların səviyyəsi və onların alıcıların tələbatını ödəmək qabiliyyəti;
- alıcılara nəqliyyat xidmətinin (əmtəə göndərilən zaman) vəziyyəti (imkanları).

Logistika nöqteyi-nəzərindən təhlil dairəsi həmişə material axının distribusiya kanallarının konkret həlqələrində ehtiyatların miqdarının, eləcə də distribusiya proseslərinə xərclərin miqdarının təhlili ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, satış prosesinin kompleks təhlili müəssisənin marketing strategiyasının bütövlükdə qiymətləndirilməsi zamanı həyata keçirilməlidir, çünki bu strategiya çərçivəsində logistika prosesləri köməkçi komponentlərdən birini təşkil edir.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi müəssisədə tədarük logistika siyasətinin formalaşmasına və səmərəli təşkilinə imkan yaradardı.

Müəssisədə mütərəqqi idarəetmə sistemi yaratmaq üçün ilk növbədə, aşağıdakı iqtisadi tədbirlərin aparılmasını vacib hesab edirik:

- xərclərin idarə edilməsi sistemi məhsulun istehsalı, satış və daşınması prosesində minimum xərcə əsaslanması, düzgün uçot aparılması və heç bir itkiyə yol verilməməsi;
- müəssisədə debitor və kreditor borcu minimuma endirilməklə, pul vəsaitlərinin hərəkətinin səmərəli idarəetmə sistemi formalaşdırılmalıdır;
- mənfəətin idarə edilməsi sistemi məhsul çeşidinin artırılması, optimallaşdırılması və rentabelliyin yüksəldilməsi şəraitinin təşkil edilməsi;
- buraxılan məhsulun mövcud qiymətləndirmə sisteminin metodiki cəhətdən təkmilləşdirilməsi və bazarın tələbatına uyğunlaşdırılması və s.

Aparılmış tədqiqatlara uyğun, belə nəticəyə gəlmək olar ki, logistika prosesinin idarə edilməsinə çoxtərəfli kommunikasiya sistemi kimi baxmaq olar.

Bu sistemlər ətraf mühitlə (müəssisədaxili və müəssisəxarici) informasiya mübadiləsində olurlar ki, bu da logistika prosesinin idarə edilməsində müvafiq (optimallaşdırılması) qərarların çıxarılmasına səbəb olur. İstehsalın idarə edilməsi sistemində yaranan əks rəbitə prosesi fasiləsizdir. İnformasiya təminatının nəticələri yeni qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da müəssisədə logistika prosesinin və istehsalın idarə edilməsi sisteminin daimi hərəkətini şərtləndirir.

Almas Həmidova

Müəssisələrdə tədarükat logistikasının idarə edilməsi məsələləri

Xülasə

Məqalədə tədarükat, yəni satınalma logistikasının mahiyyəti, əhəmiyyəti və bəzi xarakterik cəhədləri işıqlandırılır. Ancaq bundan əvvəl, hər bir istehsal müəssisəsi və təşkilatının iqtisadiyyatında logistikanın yeri izah edilir. Sonra isə, maddi-texniki təchizat sistemində satınalma logistikasının əsas vəzifələri və funksiyaları işıqlandırılır. Tədarükat logistikası, məqalədə deyildiyi kimi, müəyyən bir müəssisənin maddi-texniki resurslara olan tələbatlarının hesablanması, potensial məhsulgöndərənlərin seçilməsində, satın alınan məhsulların gətirilməsində, bununla əlaqədar nəqliyyat növləri və vasitələrinin seçilməsində olan məsələlər üzə çıxarılır və həll edilməsi qarşıya qoyulur.

Təhlildə logistika ilə əlaqədar məsələlərin tədqiq edilməsi vasitələrinə, metodlarına və istiqamətlərinə də müəyyən yer verilir.

Алмас Гамидова

Вопросы управления заготовительной логистикой на предприятии

Резюме

В статье освещается сущность, значение и некоторые характерные черты заготовительной, т.е. закупочной логистики. Однако, до этого объясняется место логистики в экономике каждого производственного предприятия и организации. Далее раскрываются основные задачи и функции закупочной логистики в системе логистики материально – технического снабжения. Закупочная логистика, как отмечается в статье, ставит проблемы расчета потребности того или иного предприятия в материально-технических ресурсах, в

выборе потенциальных поставщиков, каналов доставки закупленных товаров, видов транспорта и транспортных средств, в том числе.

Определенное место отведено анализу средств, методов и направлений исследования проблем, связанным с логистикой.

Almas Hamidova
Issues of management of procurement logistics at the enterprise
Summary

The article illuminates the essence, meaning and some characteristic pieces of procurement, i.e. procurement logistics. However, before that the place of logistic in the economy of each manufacturing enterprise and organization is explained. Next, the main tasks and functions of procurement logistics illuminated in the material and technical supply system. The procurement logistics, as stated in the article, reveals and poses the problems of calculating the needs of a particular enterprise in material and technical resources, selecting of potential suppliers, delivering purchased goods, selecting modes of transport and vehicles.

A certain place is given to the means, methods and areas of research of problems associated with logistics.

Ədəbiyyat

1. «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu (Prezidentin 29 yanvar 2002-ci il tarixli, 668 sayılı Fərmanı ilə qüvvəyə minmişdir. (<https://oneclick.az/company/satinalmalar-uzre-dovlet-agentliyi>)
2. Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr.- Bakı-2021 (https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/)
3. Аникин Б.А., Тяпухин А.П. Коммерческая логистика: учебник.-М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2005. 432 стр.
4. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları, Bakı. “Tİ-Media”, 2005, s 473.
5. Kotler F. Marketing menecment. Ekspress - kurs, 2-ci nəşr Bakı. 2008.
6. Quliyev F.V. Marketingin idarə edilməsi, Bakı: Kooperasiya, 2018, 279 s.
7. Логистика: Учебник / А. М. Гаджинский. — 20-е изд. — М.: Издательско - торговая корпорация «Дашков и К°», 2012. — 484 с.
8. Məmmədov A.T. Marketing. Dərslük. Bakı, İdeal Print, 2014 , 573 s.
9. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002,620 s.
10. Тяпухин А.П. Предпринимательство и коммерческая логистика // Риск, 2011.- № 4.- С. 3-9.
11. https://www.studmed.ru/view/gadzinskiy-am-logistika_d4d7831.html?page=1
12. <https://e-qanun.az/framework/1029#:~:text=Bu%20Qanun%20Az%C9%99rbycan,%C3%B6hd%C9%99lik%C9%99r%C9%99%20veril%C9%99n%20t%C9%99minat.>
13. <https://womanadvice.ru/logistika-cto-eto-takoe-vidy-i-zadachi-logis>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.05.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.05.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

AZƏRBAYCANDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Famil Niftiyev

İqtisad Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs

Elmlər doktoru üzrə dissertant

AZ 1011, Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi prospekti, 88a

e-poçt: f.niftiyev@mail.ru

Açar sözlər: insan kapitalı, ümumi daxili məhsul, səhiyyə, təhsil.

Ключевые слова: человеческий капитал, валовой внутренний продукт (ВВП), здравоохранение, образование.

Keywords: human capital, gross domestic product (GDP), healthcare, education.

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı insan kapitalından asılıdır. O, iqtisadi sistemlərin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir, onların inkişafı üçün əsas resursdur. İqtisadiyyatın insan resurslarını yaratmaq və ondan səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti getdikcə xalqın iqtisadi gücünü, onun rifahını müəyyən edir. İnsan kapitalı investisiyalar nəticəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Əsasən müəyyən bilik, bacarıq, qabiliyyət, sağlamlıq, motivasiya və digər istehsal keyfiyyətlərini özündə cəmləndirmək nəticəsində əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur və bunun sayəsində onun sahibinin gəlirlərinin artmasına təsir göstərir [6, s. 16].

İnsan kapitalının formalaşması və inkişafının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- insan kapitalı iqtisadi artımın müəyyən edici amili və cəmiyyətin əsas dəyəridir;
- bacarıq və qabiliyyət şəklində insan kapitalı müəyyən bir ehtiyatdır, yəni toplana bilər;
- insan kapitalının formalaşması insandan və bütövlükdə cəmiyyətdən əhəmiyyətli xərclər tələb edir;

- insan kapitalı fiziki kapitaldan likvidlik dərəcəsinə görə fərqlənir;

- insan kapitalı fiziki cəhətdən köhnələ, iqtisadi cəhətdən dəyərini dəyişə və yenilənə bilər;

- insan kapitalı onun canlı daşıyıcısından - insandan ayrılmazdır;

- formalaşma mənbələrindən (dövlət, ailə, özəl və s.) asılı olmayaraq insan kapitalından istifadəyə və birbaşa gəlirin alınmasına insanın özü nəzarət edir.

“İnsan kapitalı” anlayışı təkcə insanın cəmiyyətin iqtisadi sistemində həlledici rolunun dərk edilməsi deyil, həm də kapitalın investisiya yolu ilə əldə edildiyi, artırıldığı və davamlı iqtisadi səmərə verdiyi üçün insanlara sərmayə qoyuluşunun zəruriliyini dərk etmək deməkdir.

İnsan kapitalına investisiyalar insanın intellektual və peşəkar inkişafının təkmilləşdirilməsinə, məhsuldar qabiliyyətlərin artırılmasına kömək edən, gələcəkdə həm fərdə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə gəlir gətirən pul və ya digər formada (təhsil, səhiyyə, mobillik) inkişafına sərf olunan bütün məqsədli xərclərdir [5, s. 34].

İqtisadçılar insan kapitalına investisiyanın üç növünü ayırırlar:

- ümumi və xüsusi, formal və qeyri-rəsmi, istehsalatda təlim də daxil olmaqla təhsil xərcləri;

- xəstəliklərin qarşısının alınması, tibbi xidmət, pəhriz, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı xərclərdən ibarət olan səhiyyə xərcləri;

- işçilərin aşağı məhsuldarlıq zonalarından köçməsinə imkan verən mobillik xərcləri.

İnsan kapitalına qoyulan investisiyalardan ən öndə gedəni təhsil və sağlamlığa yatırılan sərmayə daha vacibdir. Ümumi və xüsusi təhsil insanın bilik səviyyəsini və ehtiyatını artırır, bununla da insan kapitalının həcmi və keyfiyyətini yüksəldir. Ali təhsilə qoyulan investisiyalar isə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin formalaşmasına kömək edir, onların yüksək ixtisaslı əməyi iqtisadi artım tempinə daha çox təsir göstərir.

Beləliklə, dövlət (hökumət), müəssisələr, təhsil müəssisələri, qeyri-dövlət ictimai fondlar, beynəlxalq fondlar və təşkilatlarda işçinin gələcək məhsuldarlığının və qazanclarının artmasına səbəb olan bütün xərclər insan kapitalına investisiya kimi qiymətləndirilir.

İnsan kapitalının səviyyəsinin qiymətləndirilməsi artıq mövcud olan reyting siyahıları üzrə həyata keçirilə bilər. İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) daha populyar hesab olunur - tədqiq olunan ərazinin insan potensialının əsas xüsusiyyətləri olan həyat səviyyəsinin, bilik, savad və uzunömürlülüğün ölçülməsi üçün hər il hesablanmış inteqral göstəricidir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

2021-ci il üzrə İnsan İnkişafı İndeksinə görə bəzi ölkələrin reytingi (2022-ci il hesabatı) [8]

Reytingdə yer	Ölkə	2021-ci il üçün İİİ
1	Norveç	0,954
2	İsveçrə	0,946
3	İrlandiya	0,942
4	Honqkonq	0,939
5	Almaniya	0,939
6	İslandiya	0,938
7	Avstraliya	0,938
8	İsveç	0,937
9	Sinqapur	0,935
10	Hollandiya	0,933
20	Yaponiya	0,915
34	Polşa	0,872
50	Rusiya	0,824
60	Türkiyə	0,806
66	İran	0,797
71	Gürcüstan	0,786
88	Azərbaycan	0,754
107	Moldova	0,711
187	Niger	0,377

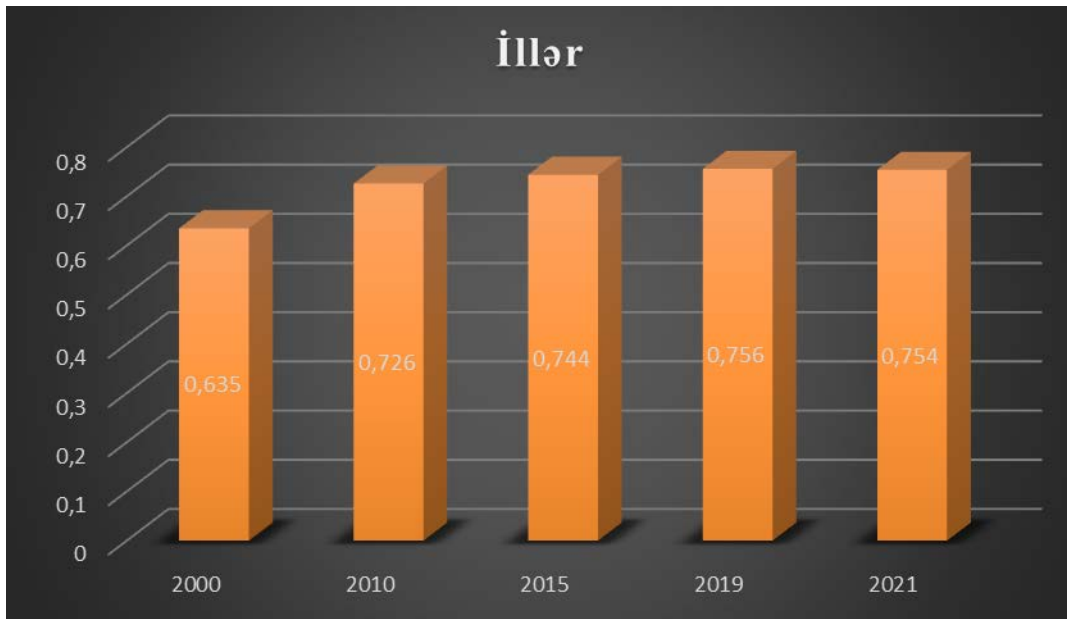
İndeks BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində insan potensialının inkişafına dair hesabatlarda dərc edilir. İİİ-nin müəyyən etdiyi əsas göstəricilər: orta ömür müddəti, adambaşına düşən təhsil müddəti və ÜDM-dir. Həmçinin sosial təhlükəsizliyin səviyyəsi, əhalinin sağlamlıq və mədəni inkişaf göstəriciləri, gender bərabərliyi, cinayətkarlığın vəziyyəti, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında məlumatlar da nəzərə alınır.

İnsan İnkişafı İndeksi üzrə ölkələrin reytingi BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP) tərəfindən tərtib edilmiş və "2021-ci ilin insan inkişafı: İnsan inkişafı hesabatı hər kəs üçün" nəşr olunmuşdur. Belə ki, statistik göstəricilərə görə [8] 2021-ci ildə Azərbaycan dünyanın 187 ölkəsi arasında İnsan İnkişafı İndeksi üzrə ölkələrin reytingində 88-ci, 2015-ci ildə 78-ci, 2010-cu ildə isə 67-ci yeri tutmuşdur. Bu göstərici üzrə Norveç, İsveçrə, İrlandiya, Honqkonq və Almaniya dünyada çox yüksək insan inkişafına malik ölkələrdir.

İnsan İnkişafı İndeksinə görə 2021-ci il üçün Azərbaycanda əmsal 0,754 olmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə İİİ aşağı səviyyədə idi. Belə ki, 2000-ci ildə indeks 0,635, 2010-cu ildə 0,726 və 2015-ci ildə 0,744 olmuşdur (şəkil).

İnsan inkişafı indeksini müəyyən edən əsas göstəricilərə görə Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf səviyyəsini təhlil edək:

- adambaşına düşən ÜDM;
- doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu;
- təhsil səviyyəsi.

Şəkil. BMTİP-ə görə 2000-2021-ci illər üçün Azərbaycanda İnsan İnkişafı İndeksi

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən ÜDM-in ümumi səviyyəsini və əhalinin sayının dinamikasını əvvəlcədən müəyyənləşdirərək adambaşına düşən ÜDM-nin dinamikasını təhlil edək [2].

Ölkə əhalisinin sayı ildən-ilə artır və 2000-ci ildə 8447,4 min nəfər, 2010-cu ildə 9593,0 min nəfər, 2015-ci ildə 9705,6 min nəfər və 2020-ci ildə 10119,1 min nəfər olmuşdur [1].

Cədvəl 2

2010, 2015, 2017-2020-ci illərdə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM [2]

İllər	ÜDM milyon manat	Adambaşına düşən ÜDM, manat	Adambaşına düşən ÜDM artım %
2010	42465,0	4753,0	103,7%
2015	54380,0	5706,6	99,9%
2017	70337,8	7226,0	99,2%
2018	81092,0	8156,2	100,6%
2019	82896,2	8268,8	101,6%
2020	72432,2	7262,8	95%

Cədvəl 2-də son illər ərzində ÜDM-nin qiymətinin artmasında müsbət tendensiya, 2019-cü ilə müqayisədə 2020-ci ildə ÜDM-in səviyyəsinin azalması müşahidə olunur. Təhlil olunan adambaşına düşən ÜDM 2010-cu ildə 4753,0 manat, 2015-ci ildə 5706,6 manat, 2019-cu ildə 8268,8 manat olduğu halda 2020-ci ildə 7262,8 manata enmişdir [2]. Bu da ölkədə pandemiya şəraitilə bağlı olmuşdur. Bu müddət ərzində ölkənin iqtisadi vəziyyətində yalnız mənfi tendensiya müşahidə olunur və təbii ki, bu amil insan kapitalının inkişafına mənfi təsir göstərir.

Ölkədə ÜDM-də səhiyyənin həcmi 1687,6 milyon manat (1,6876 milyard manat) təşkil edir. Bu da ÜDM-nin 2,3% deməkdir [4]. Rəqəmlərdən aydın olur ki, səhiyyə xərclərinin azalması insan kapitalının inkişafına mənfi təsir edən amildir. Bu baxımdan, sahəyə diqqətin artırılması və yeni proqramların qəbul olunmasına ehtiyac olduğu meydana çıxır.

Əhalinin gözlənilən ömür uzunluğuna gəlincə, bu göstəricinin dəyərinin artması ilə bağlı müsbət tendensiya müşahidə olunur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qadınların gözlənilən ömür uzunluğu kişilərin ömür uzunluğunu üstələyir.

BMTİP-in gözlənilən ömür indeksinə görə, ölkədə ömür uzunluğu 2010-cu ildə 70,8 il, 2015-ci ildə 70,9 il və 2019-cu ildə 73 il olmuşdur. 2019-cu il üzrə qadınlar 75,5 il və kişilər 70,5 il gözlənilən ömür müddətidir. Azərbaycan 190 ölkə arasında 88-ci yerdədir (2019-cü ildə gözlənilən ömür uzunluğu 73 yaş idi) [7]. Lider ölkələrdə gözlənilən ömür uzunluğu Honqkonq 84,9 il, Yaponiya 84,6 il, İsveçrə 83,8 il tutur.

Təhsil səviyyəsinə gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əhalisi ən savadlı xalqlardan biridir. Azərbaycan adambaşına düşən ali təhsilli insanların sayına görə MDB dövlətləri arasında qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ali və orta təhsili olan 15 və yuxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərinə 2006-cı ildə 946 nəfər, 2016-cı ildə 972 nəfər, 2020-ci ildə 973 nəfər və 2021-ci ilin əvvəlinə 974 nəfər olmuşdur [3]. Ümumilikdə, 2021-ci ilin əvvəlinə əhalinin təhsil səviyyəsi 97,4% olmuşdur. Əhalinin hər 1000 nəfərinə təhsil alanların 14 faizi ali təhsilin payına düşür (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Əhalinin təhsil səviyyəsi (ilin əvvəlinə) [3, 9]

Təhsil səviyyəsi	15 və yuxarı yaşlı əhalinin hər 1000 nəfərinə				
	2006	2016	2019	2020	2021
Ali	118	127	131	134	137
Orta ixtisas	93	85	85	85	85
Tam orta	601	630	629	628	627
Ümumi orta	134	130	127	126	125
Cəm	946	972	972	973	974

Təhsil səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ölkə üzrə orta təhsil müddətinə əsaslanır. Bilik əldə etmək gözlənilən təhsil müddətilə müəyyən edilir ki və cəmiyyətin təhsilə cəlb edilməsinin mövcud tendensiyaları bütün həyatı boyu davam edərsə, uşağın məktəbə daxil olduqdan sonra alacağı təhsil illərinin sayına bərabərdir. 2019-cu ildə gözlənilən təhsil müddəti 12,9 il, o cümlədən kişilər 12,8 il, qadınlar 13 il olmuşdur. 2015-2019-cu illər ərzində ölkədə təhsilin orta müddəti 0,2 il artıb (cədvəl 4).

Cədvəl 4

Bir sıra ölkələrdə 2019-cu il üçün gözlənilən təhsil müddəti [8]

Reytingdə yer	Ölkə	Kişi	Qadın
1	Norveç	17,4	18,8
2	İrlandiya	18,6	18,8
3	İsveçrə	16,4	16,2
4	Honqkonq	16,8	17,1
5	İslandiya	18,0	20,2
6	Almaniya	17,0	16,9
7	İsveç	18,6	20,4
8	Avstraliya	21,5	22,4
9	Hollandiya	18,2	18,8
10	Danimarka	18,3	19,6
20	Yaponiya	15,3	15,2
40	Macarıstan	14,9	15,5
51	Qazaxıstan	15,1	15,8
88	Azərbaycan	12,8	13,0
111	Türkmənistan	11,5	10,9
173	Efiopiya	9,3	8,3

İndiki mərhələdə ölkədə insan kapitalının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi birmənalı deyil. Bir tərəfdən müəyyən keyfiyyət xüsusiyyətlərində irəliləyiş var: ali təhsilli əhalinin xüsusi çəkisi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə savadlılığı, sahibkarlıq fəaliyyəti artır,

bazar şəraitində işləmək qabiliyyəti formalaşır və s. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin ikinci üsulu Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır [8]. Belə ki, insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin təhlili İnsan Kapitalı İndeksindən istifadə edilməklə hər il həyata keçirilir. Burada və bu indeks, xüsusilə, gözlənilən ömür uzunluğu, ölkədə təhsil, kadr hazırlığı, məşğulluq və məşğulluğu xarakterizə edən komponentləri müəyyən edir.

Ölkədə 0-4 yaşda olan uşaqların sayında müxtəlif dövrlərdə artıb-azalma olmuşdur [1]. Belə ki, ölkədə əhali sayı arasında 0-4 yaşda olanların artımı 1990-cı illərin əvvəlində 861 min nəfər idisə, 2000-ci ildə 730,1 min nəfər, 2005-ci ildə 572,7 min nəfər, 2010-cu ildə 670,1 min nəfər, 2015-ci ildə 851,4 min nəfər və 2020-ci ildə isə 742,9 min nəfər olmuşdur.

Yaşlıların sağ qalma dərəcəsinə görə 2020-ci il üçün respublika 71-ci (0,88) yerdədir. Yüksək göstəriciyə görə Qətər 1-ci (0,96), İspaniya 2-ci (0,95), Honqkonq 3-cü (0,95), İsveçrə 4-cü (0,95), İtaliya (0,95) 5-ci və s. yerləri tuturlar.

2020-ci ildə Azərbaycan insan kapitalının inkişafına görə dünyanın 175 ölkəsi arasında 84-cü yerdə qərarlaşıb. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələri arasında İndeksin bütün komponentləri üzrə lider mövqə tutan Sinqapur (0,88), Honqkonq (0,81), Yaponiya (0,80), Cənubi Koreya (0,80), Kanada (0,80), Finlandiya (0,80) olmuşdur [8].

Müasir şəraitdə insan kapitalının inkişafı bütövlükdə milli iqtisadiyyatın vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İnsan kapitalı cəmiyyətin ən dəyərli resursudur, yığılmış sərvət və ya təbii ehtiyatlardan daha vacibdir. Buna baxmayaraq, insan kapitalı ilə bağlı müəyyən çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır.

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, respublikada insan kapitalının inkişafı və səmərəli istifadəsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur, yəni:

- dövlət gənc mütəxəssislərə dəstək proqramlarının hazırlanmasını daha da gücləndirməlidir;
- insan inkişafının (səhiyyə və təhsil xərclərinin) maliyyə səviyyəsinin tədricən insan kapitalının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmalıdır;
- xarici ölkədə işləyən şəxslər vətəna qayıdarkən bu şəxslər barədə özünüməşğulluğun stimullaşdırılması və kiçik sahibkarlığın inkişafı, xaricə kütləvi əmək miqrasiyasının miqyasının azaldılması üzrə məqsədyönlü proqram hazırlamalıdır;
- insanların yaradıcı potensialının aktivləşdirilməsi üçün innovativ işin və təlimin inkişafına kömək edəcək motivasiya mexanizmi həyata keçirilməlidir;

Beləliklə, Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı üçün əhəmiyyətli ehtiyatlar var, lakin yerli insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və dünya reytinglərində yüksək mövqə tutmaq üçün həm makro, həm də sosial-iqtisadi sahədə mikro səviyyəli institusional dəyişikliklər həyata keçirilməlidir.

Famil Niftiyev

Azərbaycanda insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın inkişafında insan kapitalının mahiyətindən söhbət açılır. İnsan kapitalının inkişafı və qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir. İnsan kapitalına investisiya qoyuluşu və inkişafından danışılır. İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsi müəyyən edilir. İnsan kapitalı indeksinin və insan inkişafı indeksinin göstəriciləri təhlil edilir. Əsasən, doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğu, təhsil səviyyəsi və adambaşına düşən ÜDM-nin mövcud vəziyyəti haqqında danışılır.

Araşdırmada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı və Dünya İqtisadi Forumuna görə ölkələrin vəziyyəti və Azərbaycanın tutduğu mövqeyinin qiymətləndirilməsi aparılır. Ölkədə insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin artırılması və qiymətləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur.

Фамиль Нифтиев
Оценка уровня развития человеческого капитала в Азербайджане
Резюме

В статье рассматривается сущность человеческого капитала в развитии Азербайджана. Рассмотрено развитие и оценка человеческого капитала. Говорят об инвестициях и развитии человеческого капитала. Определен уровень развития человеческого капитала. Анализируются показатели индекса человеческого капитала и индекса человеческого развития. В основном обсуждаются ожидаемая продолжительность жизни при рождении, уровень образования и текущий ВВП на душу населения.

В исследовании оценивается ситуация в странах и позиция Азербайджана по данным Программы развития ООН и Всемирного экономического форума. Предлагается план мероприятий по повышению и оценке уровня развития человеческого капитала в стране.

Famil Niftiyev
Assessment of the level of human capital development in Azerbaijan
Summary

The article discusses the essence of human capital in the development of Azerbaijan. The development and evaluation of human capital is reviewed. The investment and development in human capital is mentioned. The level of development of human capital is determined. The indicators of human capital index and human development index are analyzed. It mainly discusses average life expectancy at birth, education level and current GDP per capita.

The study assesses the situation in the countries and Azerbaijan's position according to the United Nations Development Program and the World Economic Forum. An action plan is proposed to increase and assess the level of human capital development in the country.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın demografik göstəriciləri, Bakı: 2021, 560 s
2. Azərbaycanın milli hesabatları, Bakı: 2021, 149 s
3. Azərbaycanda təhsil, elm, mədəniyyət, Bakı : 2021, 504 s.
4. Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti, Bakı : 2021, 268 s.
5. Ковальчук В.А. Инвестирование в человеческий капитал как фактор инновационного развития экономики Украины / В.А. Ковальчук, А.Ю. Шахно//Социально-экономические проблемы и государство: электронное науч. специальность. издание. - Тернополь: ТНТУ им. Ивана Пулюя, 2016. - Выпуск 2(15). - С. 33-40.
6. Гришнова Е.А. Человеческий капитал: формирование в системе образования и профессиональной подготовки: монография / О.А. Гришнова. - М.: Общество "Знания", КОО, 2001. - 254 с.
7. Human development report 2020/UNDP, 1 UN Plaza, New York, NY 10017 USA, 412 pp.
8. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/human-capital-project-key-reports>
9. Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, Bakı-2021

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.05.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ BEYNƏLXALQ MALİYYƏLƏŞMƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Ənvər Qasimov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR-ın)

«Neftqazəlmitədqiqatlayihə» İnstitutunun dissertantı,

AZ 1029, Bakı şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 12

e-poçt: Anver.Qasimov@socar.az

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi, beynəlxalq maliyyələşmə, saziş, layihə, investisiya, xərc.

Ключевые слова: нефтегазовая отрасль, международное финансирование, соглашение, проект, инвестиции, стоимость.

Keywords: oil and gas industry, international financing, agreement, project, investment, cost.

Məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründən etibarən ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi neft-qaz sənayesində də yeni inkişaf mərhələsinin yaranmasına ehtiyac yarandı. Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğu müddətdə hasil etdiyi karbohidrogenlər mərkəzin müvafiq göstərişləriylə aparılan bölgü əsasında daxil olan digər respublikalara bölünürdü. Bu zaman vahid ölkədaxili infrastrukturardan planlı iqtisadiyyatın sistemləri əsasında istifadə edilirdi. Xüsusilə gələcəkdə Sovetlər Birliyinin dağılması və respublikaların müstəqilliyə doğru istiqamətlənməsini məhdudlaşdırmaq üçün biznes mühitində iqtisadi qanunların əksinə istehsalın, iş və xidmətlər üzrə dəyər zənciri coğrafi olaraq maksimal məsafədə artırılırdı. Belə ki, hər hansı respublikada müəyyən bir məhsulun istehsalı üçün tələb olunan iş və xidmətlər bilərəkdən başqa respublikalarda yerləşdirilirdi. Bu isə öz növbəsində məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin olmamasına və ya az olmasına, keyfiyyətin aşağı olmasına, eləcə də itkilərin çox olmasına səbəb olurdu [3, 5, 7, 9]. Lakin qeyd edilən müstəqillik dövrü başlayandan sonra əlaqəli zəncir infrastrukturlarından istifadə tam və ya qismən donduruldu və ya onlardan istifadə kommersiya münasibətlərilə tənzimləndi. Belə bir iqtisadi şəraitdə ölkəmizin neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin mahiyyətinin və onun inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə böyük zərurət yaranmışdır.

1. Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin təşəkkülü

Ölkə iqtisadiyyatının əsas sütunlarından olan neft-qaz fəaliyyətinə beynəlxalq maraq aydın göründü. Bu səbəbdən də aparılan neft strategiyasının tərkib hissəsi olan danışıqların nəticəsində 20 sentyabr 1994-cü ildə məlum «Əsrin kontraktı» adlı Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi müxtəlif şirkətlər (o cümlədən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (bundan sonra SOCAR) və Azərbaycan dövləti arasında imzalandı [17]. Bu Saziş, xüsusən də, onun beynəlxalq neft şirkətlərilə imzalanması regionda güclü meqa layihələrin davamlı inkişafına zəmin yaratdı. Qeyd olunan Sazişin əhatə yataqları Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının dərinisulu hissələrini əhatə edirdi. Saziş imzalandıqdan 4 il ərzində geoloji kəşfiyyat, eləcə də digər tələb olunan infrastruktur qurulduqdan sonra 1998-ci ildə ilkin neft hasil olundu. Həmin dövrdə beynəlxalq neft qiymətlərinin aşağı olmasına baxmayaraq layihələrin gəlirliyi tərəfdaşları yenə də maraqlandırır. Beləliklə, ilk Saziş 1994-cü ildə imzalandıqdan sonra xarici tərəfdaşların inamı günbəgün artaraq növbəti maraqların yaradılmasına əsas yarandı. Hal hazırda 30-a qədər bu tipli sazişlər imzalanmışdır [18].

Dünyada neftin sənaye üsulu ilə hasilatına ilk dəfə ölkəmizdə başlanılmasına baxmayaraq, müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan Respublikası ərazisinə məxsus neftin istifadəsinə dair neft sənayesinin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsinə, neft və enerji kompleksinin inkişafının təmin edilməsinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Ona görə də həmin dövrdə neft sənayesinin idarəetmə strukturu yenidən təşkil edilərək təkmilləşdirilmiş və neft-qazın kəşfiyyatı, hasilatı, nəqli, emalı, satışı və sair işlərlə məşğul olan müxtəlif qurumlar bir mərkəzdə cəmləşdirilərək «Azərineft» Dövlət

Konserinin və «Azərneftkimya» İstehsalat Birliyinin bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti yaradılmışdır [16, s. 101]. «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 24 yanvar tarixli 844 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi barədə» ölkə başçısının 22 dekabr 2014-cü il tarixli, 430 nömrəli Fərmanına əsasən şirkətin tam rəsmi adı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, qısaldılmış rəsmi adı isə SOCAR kimi müəyyən olunmuşdur [2 və 6, s. 25].

Sözügədən Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişin imzalanması yeni təcrübə ilə yanaşı, beynəlxalq investisiyanı cəlb etdi və investorların maraqlarını təmin etdi. Həmin dövrdə beynəlxalq investorlar üçün diversifikasiya edilmiş gəlirlər xüsusi önəm daşıyırdı. Nəticə etibarilə bütün sahələrin inkişafında maliyyələşdirmə vacib amildir. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, istehsalı və inkişafı şərtləndirən və insan resursu və istehsal gücləri ilə yanaşı kapitalın yəni maliyyələşdirmənin təmin edilməsi vacib amillərdəndir. Bu sahə son dövrlərdə, xüsusi ilə yeni texnika və texnologiyaların inkişafı dövründə daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, biznes mühitinin daha çevik və əlaqəli şəkildə fəaliyyəti, hesablama, qərarvermə və aidiyyəti üzrə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə beynəlxalq maliyyə platformasında əlavə dəyər yaratmağa imkan vermişdir.

2. Neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmə alətlərindən istifadə olunmamasının səbəbləri

90-cı illərin ortalarından etibarən respublikanın iqtisadiyyatının inkişafını, eləcə də gələcəkdə şaxələndirilmiş və fundamental iqtisadiyyatın əsasını yaradan neft-qaz layihələrinin inkişafında maliyyələşdirmənin, xüsusi ilə də beynəlxalq maliyyələşdirmənin rolu vacib hesab edilərək daha ətraflı araşdırılmasına, təhlillər aparıb gələcək layihələrin yaranmasına və digər sahələrə də faydasına ehtiyac vardır [11, 12, 13, 14, 15]. Məlumdur ki, 1994-cü ilə qədər Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmə alətlərindən istifadə olunmamışdır. Buna səbəb kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ölkə müstəqillik dövrlərinə yeni qədəm qoymuşdur;
- stabil müstəqillik və bütün sahələrdə müsbət inkişaf meyilləri 1993-cü ildən sonra göründü;
- yeni layihələrin olmaması;
- beynəlxalq şirkətlərin cəlb olunmaması;
- əhəmiyyətli məhdudiyətlər (məsələn, dil bariyeri və s.);
- aidiyyəti kadrların və təcrübənin olmaması;
- beynəlxalq təcrübənin mənimsənilməməsi;
- layihələrin beynəlxalq standartlara uyğun göstəricilərinin hazırlanması və s. bu kimi amillər

həmin dövrə qədər nəinki neft-qaz, digər sahələrdə də beynəlxalq maliyyələşmənin olmadığını şərtləndirirdi.

3. Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Saziş (HPBHS) və onun əsas şərtləri

20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın 6 ölkəsinin təmsil etdiyi 11 neft şirkətinin iştirakı ilə «Əsrin kontraktı»nın imzalanması Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin təməlinin qoyuluşu kimi qeyd oluna bilər [4, 8, 10]. Göstərdiyimiz tarixdə imzalanmış «Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə AMOKO Kaspian Si Petroleum Limited, Bİ-PI Eksploreyşn (Kaspian SI) Limited, Delta Nimir Xəzər Limited, Den Norske Stats Olyeselskap A.S, LUKOYL Səhmdar Cəmiyyəti, MakDermott Azərbaycan İNK, Pennzoil Kaspian Korporeyşn, REMKO Xəzər Enerji Limited, Türkiyə Petrolleri A.O., YUNOKAL Xəzər, LTD arasında Saziş»in qəbul və təsdiq edilməsi, onun həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının 2 dekabr 1994-cü il tarixində 933 sayılı Qanunu təsdiq olunmuşdur [17]. Əvvəlcə son dövrdə Azəri, Çıraq və Günəşli (AÇG) yataqlarının dərinisulu hövzəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü arasında Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə podratçı arasında Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Saziş (HPBHS) əsasən bu layihənin iştirakçılarının payları və göstəricilərini cədvəl 1-dəki kimi təsvir edək.

Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişə (HPBHS) əsasən müxtəlif ölkələrdən layihədə iştirak edən şirkətlərin payları [18]

Layihədə iştirak edən şirkətlərin adı	Şirkətlərin təmsil etdikləri ölkələrin adı	Şirkətlərin payı, %-lə
Azərbaycan (Ey Si Ci) Limited	Azərbaycan Respublikası	11,6461
BP Eksploreyşn (Caspian Si) Limited	Böyük Britaniya	35,7828
Statoyl Abşeron a.s.	Norveç	8,5633
İnpeks Sausvest Kaspian Si, Ltd	Yaponiya	10,9644
Türkiyə Petrolleri A.O.	Türkiyə	6,75
Ekson Azərbaycan Limited - Ekson Mobil	ABŞ	8,0006
İtoçu Oyl Eksploreyşn (Azərbaycan) Limited	Yaponiya	4,2986
Chevron TEKsa co	ABŞ	11,2729
Amerada Hess	ABŞ	2,7213

Bu Sazişin əsas şərtləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 30 il müddətinə;

- podratçılar layihə ilə bağlı investisiyaları təmin edir;

- dövlət investisiya qoyuluşunda iştirak etmir;

- podratçıların investisiyaları rüblük əsasda uçota alınır,

- podratçıların investisiyaları rüblük əsasda uçota alınır, üzərinə Libor + 4% illik maliyyə xərcləri əlavə edilir, xərclər kapital (CAPEX) və əməliyyat (OPEX) kimi təsnifləşdirilir, çıxarılan həcmərdən ilk növbədə OPEX-in, yerdə qalan hissənin yarısı CAPEX-in əvəzinin ödənilməsinə yönəldilir, yarısı isə mənfəət nefti kimi nəzərə alınır;

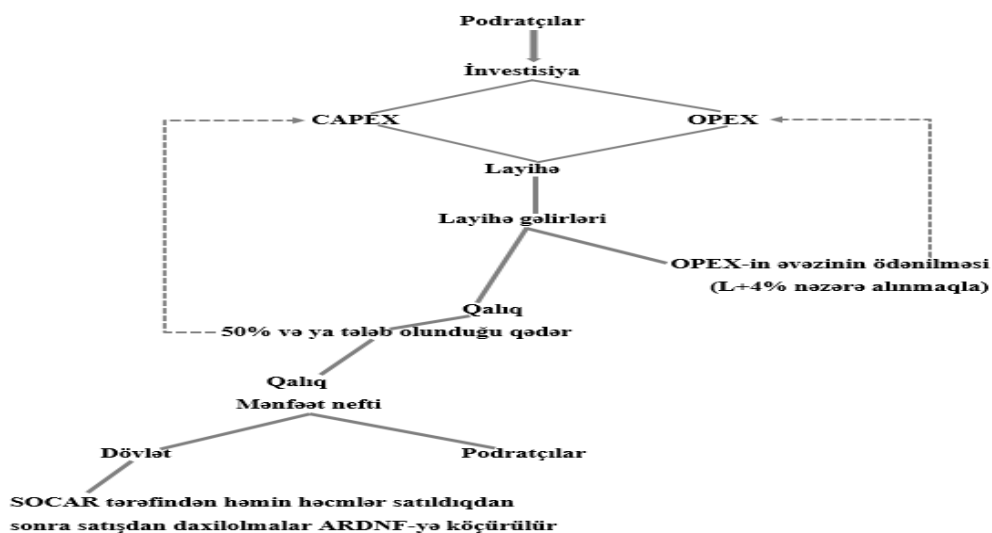
- mənfəət nefti kimi nəzərə alınan həcm dövlətlə podratçılar arasında R-amilə uyğun bölüşdürülür (HPBHS-lərin çərçivəsində dövlətlə podratçılar arasında xərclər ödənildikdən sonra qalan həcm mənfəət nefti adlanır və bu həcm dövlətlə podratçılar arasında R-amilə əsasən bölünür. R-amilə əsasən hesablamada əsas məntiq podratçıların investisiyaları daha çox qaytarıldıqda bölgüdə dövlətə çatan pay artır);

- layihənin Saziş müddətində iş proqramı və onun əsasında illik iş proqramı və onu tənzimləyən müvafiq büdcəsi müəyyənləşdirilir;

- büdcələr podratçılar arasında reallaşdırıldıqdan sonra dövlətin təmsil olunduğu və rəhbərlik etdiyi Rəhbər komitədə razılaşdırılır və təsdiq edilir;

- hər podratçı ayrıca olaraq mənfəət vergi bəyannaməsini (MVB) dövlətə təqdim edir (satış müddətində mənfəət vergisi 25% nəzərdə tutulmuşdur).

Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişin şərtlərinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd olunanları aşağıdakı Şəkil 1-dəki kimi təqdim etmək olar:

Şəkil 1. Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişin əsas şərtləri

4. HPBHS-in layihəsinə qoyulmuş investisiyanın dövlət büdcəsi xərclərindəki və ÜDM-dəki vəziyyəti

Göründüyü kimi, investorlar (Sazişdə podratçılar adlandırılır) layihənin inkişaf etdirilməsi üçün böyük məbləğlərdə investisiya qoyuluşları edirlər. Əgər bu meqa layihələrin neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşdirmənin təməl nöqtəsi kimi və Azərbaycan iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhvə kimi nəzərə alsaq, görünür ki, investorların vəsait qoyuluşu sektorun inkişafının əsas təkanverici qüvvələrindəndir. Bu layihə regionda meqa layihədir. 1994-cü ildən indiyədək bu layihəyə qoyulmuş investisiya xərcləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 2

Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişin layihəsinə qoyulmuş investisiya xərclərinin dinamikası [19]

İllər	Kapital xərcləri (CAPEX), milyon ABŞ dolları	Əməliyyat xərcləri (OPEX), milyon ABŞ dolları	İnvestisiya xərclərinin cəmi, milyon ABŞ dolları
1994	-	-	-
1995	89,9	36,3	126,2
1996	351,8	64,5	416,3
1997	499,1	133,7	632,8
1998	467,4	130,6	598,0
1999	208,3	104,0	312,3
2000	140,3	104,5	244,8
2001	164,3	80,0	244,2
2002	1228,4	82,9	1311,3
2003	2132,1	94,1	2226,3
2004	2592,2	98,1	2690,3
2005	2744,5	203,5	2948,0
2006	2615,9	302,2	2918,1
2007	2925,2	511,0	3436,2
2008	1914,6	707,6	2622,3
2009	1051,2	715,7	1766,9
2010	1661,5	472,1	2133,6
2011	1912,3	770,8	2683,2
2012	2494,6	817,1	3311,7
2013	2833,2	877,2	3710,4
2014	2310,0	1073,0	3383,0
2015	1934,0	833,0	2767,0
2016	1451,0	556,0	2007,0
2017	1176,0	506,0	1682,0
2018	1150,5	505,0	1655,5
2019	1476,0	567,0	2043,0
2020	1817,0	531,0	2348,0
2021	1660,0	533,0	2193,0
Cəmi	41001,5	11409,7	52411,3

Aşağıdakı Cədvəl 3-də Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişin layihəsinə qoyulmuş investisiya xərclərinin də respublikanın dövlət büdcəsi xərclərində və ÜDM-də xüsusi çəkisi dinamika üzrə qeyd olunmuşdur. 2000-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 29,2%-ni və ÜDM-nin 4,7%-ni təşkil edən HPBHS-in layihəsinə qoyulmuş investisiya xərclərinin həcmi 222,8 milyon manat olmuşdur. Belə ki, bu göstəricilər son dövrdə müvafiq olaraq dövlət büdcəsi xərclərinin 2010-cu ildə 14,5%-ni (ÜDM-nin 4%-ni), 2011-ci ildə 13,8%-ni (ÜDM-nin 4,1%-ni), 2012-ci ildə 14,8%-ni (ÜDM-nin 4,7%-ni), 2013-

cü ildə 15,1%-ni (ÜDM-nin 5%-ni), 2014-cü ildə 14,1%-ni (ÜDM-nin 4,5%-ni), 2015-ci ildə 24,3%-ni (ÜDM-nin 7,9%-ni), 2016-cı ildə 20%-ni (ÜDM-nin 5,9%-ni), 2017-ci ildə 16,3%-ni (ÜDM-nin 4,1%-ni), 2018-ci ildə 12,4%-ni (ÜDM-nin 3,5%-ni), 2019-cu ildə 14,2%-ni (ÜDM-nin 4,2%-ni) və 2020-ci ildə 15,1%-ni (ÜDM-nin 5,5%-ni) təşkil etmişdir.

Cədvəl 3

HPBHS-in layihəsinə qoyulmuş investisiya xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərində və ÜDM-də xüsusi çəkisinin dinamikası [1, 19]

İllər	İnvestisiya xərclərinin cəmi, milyon manat	Dövlət büdcəsində xərclərin cəmi, milyon manat	İnvestisiya xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-nin cəmi, milyon manat	Neft-qaz sektorunda ÜDM, milyon manat	İnvestisiya xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
2000	222,8	764,0	29,2	4718,1	1371,0	4,7
2001	239,3	807,5	29,6	5315,6	1668,2	4,5
2002	1285,1	931,8	137,9	6062,5	1882,3	21,2
2003	2204,0	1234,5	178,5	7146,5	2149,1	30,8
2004	2636,5	1502,1	175,5	8530,2	2672,0	30,9
2005	2712,2	2140,7	126,7	12522,5	5520,9	21,7
2006	2538,8	3790,1	67,0	18746,2	10091,8	13,5
2007	2886,4	6086,2	47,4	28360,5	15914,2	10,2
2008	2097,8	10774,2	19,5	40137,2	22251,3	5,2
2009	1413,5	10503,9	13,5	35601,5	16065,5	4,0
2010	1706,9	11765,9	14,5	42465,0	20409,5	4,0
2011	2119,7	15397,5	13,8	52082,0	25829,9	4,1
2012	2583,1	17416,5	14,8	54743,7	24487,3	4,7
2013	2894,1	19143,5	15,1	58182,0	23778,1	5,0
2014	2638,7	18709,0	14,1	59014,1	21405,2	4,5
2015	4316,5	17784,5	24,3	54380,0	15382,2	7,9
2016	3552,4	17751,3	20,0	60425,2	19552,6	5,9
2017	2859,4	17594,5	16,3	70337,8	25005,4	4,1
2018	2814,4	22731,6	12,4	80092,0	32231,7	3,5
2019	3473,1	24425,9	14,2	81896,2	30051,9	4,2
2020	3991,6	26416,3	15,1	72578,1	20417,5	5,5
2021	3728,1	-	-	92857,7	33930,6	4,0

Yuxarıdakı cədvəllərin statistik məlumatlarından göründüyü kimi, «Əsrin kontraktı» adlandırılan bu layihə ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təməli qoyulmuşdur. Aydınır ki, investisiya məbləğlərində multiplikator səmərəsini nəzərə alsaq zəncirvari təsirlə iqtisadiyyatın digər sahələrinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəyi məlum idi. Bu layihələrin icrasına başlanması və bilavasitə onun beynəlxalq mənbələrdən maliyyələşdirilməsi respublika iqtisadiyyatını köklü şəkildə müsbət istiqamətlərə yönəlmişdir.

Nəticə

Respublikanın neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin tətbiqi şərti olaraq bir neçə istiqamətlər üzrə təsnifləşdirilə bilər.

1-ci istiqamət. İri miqyaslı (məsələn, BP, Exxon, Statoil (Equinor) beynəlxalq şirkətlər Azərbaycan Respublikası ilə (dövlətlə) yataqların birgə işlənməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Sazişlər imzalamıqla ciddi öhdəliklər nəticəsində birbaşa investisiyalar həyata keçirir. Məsələn, ilk imzalanan «Əsrin kontraktı» adlandırılan Azəri-Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü Haqqında Saziş (HPBS) çərçivəsində 1994-2021-ci illərdə layihəyə 11,5 milyard ABŞ dolları əməliyyat xərcləri və 41,0 milyard ABŞ dolları işə kapital (əsaslı) xərcləri, ümumilikdə işə layihəyə 52,4 milyard ABŞ dolları investisiya qoyulmuşdur [1, 19]. Qeyd olunan investisiya üçün həmin şirkətlərin bir neçə istiqamətdən maliyyələşdirilməsi mümkün olmuşdur:

- öz vəsaitləri (xaricdə olan) hesabına yönəldilən birbaşa investisiya;

- öz digər aktivlərinin girovu əsasında maliyyə institutlarından cəlb etdikləri vəsait hesabına;
- HPBS əsasında əldə etdikləri hüquq və aktivlərin əsasında beynəlxalq maliyyə institutlarından cəlb etdikləri vəsait hesabına;
- layihədə istehsalı başlandıqdan sonra əvvəlki illərdə əvəzi ödənilməmiş xərclərin qaytarılması üçün layihələrdən daxilolmalar hesabına (bu istiqamət əvvəlki illərdə əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik deyildir).

2-ci istiqamət. Bu istiqamət layihələrin birbaşa beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən maliyyələşdirilməsidir. Lakin 90-cı illərin ortalarında bu tipli əqdlərin həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Tələb olunan göstəricilərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və transformasiyası, gəlirlilik göstəricilərinin beynəlxalq audit şirkətləri tərəfindən təsdiq olunmaması, maliyyə institutlarının yoxlama və risk komitələrinin prosedur tələblərinə cavab verməməsi buna platforma yarada bilmirdi. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra aktivlərin, eləcə də onlar üzərində sahiblik hüququ daşıyan hüquqi şəxslərin beynəlxalq qloballaşma şəraitində yeni müasir standartlara cavab verən təqdimatı bu tipli əqdlərin yaranmasına imkan və şərait yaratdı.

3-cü istiqamət. Bu istiqamətdə olan investisiya 1-ci ilə müqayisədə qismən aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, yan sahələrin inkişafında, xüsusilə, yeni təcrübənin formalaşmasında, kadr potensialının gücləndirilməsində, investisiya layihələri üzrə məhdudiyyət baryerlərindən olan dil, yanaşma və sair çətinliklərin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli köməklik göstərmişdir. Eyni zamanda genişmiqyaslı layihələrin yaradılması və inkişafında bu istiqamətdə maliyyələşmələrin özlərini də 3 bölmədə təsnifləşdirə bilərik:

- *layihələrə xidmət göstərən birbaşa xarici şirkətlər tərəfindən maliyyələşdirmə.* Belə ki, layihələrin həyata keçirilməsi zamanı məhsul, iş və xidmətlər tələb olunur ki, bunların da bəziləri yalnız xarici mənbələrdən mümkündür. Bu isə öz növbəsində 2 səbəbdən mümkündür:

a) həmin məhsulun (iş və xidmətlərin) yerinə yetirilməsi zamanı müvafiq sertifikatların və standartlara cavab verməsinin beynəlxalq miqyasda təsdiqi sənədlərinin olması;

b) yeni bazarda bu tipli məhsulun (iş və xidmətlərin) olmaması və ya keyfiyyətinin aşağı olması.

- *layihələrə xidmət göstərən birgə fəaliyyətlər üzrə.* Məlum olduğu kimi, aparılan uğurlu neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən və onu şərtləndirən amillərdən biri də meqa neft-qaz layihələrinin icrası zamanı yerli istehsalın və şirkətlərin gələcək inkişafının təmin olunması üçün bütün sazişlərdə yerli mənbələrə 10% üstünlük hüququ verilmişdir. Bu o deməkdir ki, yerli şirkətlərin təklifləri 10% bahalıq təşkil etsə də seçimlərdə üstünlük hüququ onlara şamil edilir. Bu üstünlük hüququ ilə əlaqədar olaraq, layihələrin ilkin mərhələsində yerli şirkətlərin xarici təcrübəyə malik olmadığını nəzərə alaraq, sinerjiyaların yaradılması məqsədi ilə xarici şirkətlər yerli şirkətlərlə birgə fəaliyyət istiqamətində birgə müəssisələr və alyanslar yaratmışlar. Həmin müəssisələr müxtəlif profilli şirkətlər kimi uğurla fəaliyyət göstərirlər. Əlavə olaraq, çox hallarda bu müəssisələrin yaradılması yerli şirkətlər tərəfindən investisiya edilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Tələb olunan investisiya xarici şirkətlər tərəfindən təmin edildi ki, bu da ölkənin neft-qaz sənayesinə dolaylı investisiyalar və maddi və qeyri-maddi faydalar verdi.

- *yalnız yerli şirkətlər tərəfindən məhsul, iş və xidmət satışı.* Layihələrin icrası uğurla davam etdikcə yerli şirkətlərin təcrübəsi artaraq stabil müqavilələr əsasında onların davamlılığı güclənmişdir. Bunun əsasında yerli şirkətlər beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlığı yaradaraq çoxşaxəli maliyyə alətlərindən faydalanmışdır.

Beləliklə, yuxarıda şərh edilən 3 istiqamətin hər birində beynəlxalq maliyyələşdirmə xüsusi rol oynamış və əhəmiyyətini təsbit etmişdir.

Ənvər Qasimov

Neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin mahiyyəti və onun inkişafının əsas istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə müasir iqtisadi şəraitdə neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin mahiyyətindən bəhs olunmuş və onun inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman tədqiqat işində məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə

edilib. Məqalədəki əsaslı araşdırmalara əsasən statistik məlumatlarından göründüyü kimi, «Əsrin kontraktı» adlandırılan bu layihə ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təməli qoyulmuşdur və investisiya məbləğlərində multiplikator səmərəsini nəzərə alsaq zəncirvari təsirlə iqtisadiyyatın digər sahələrinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir.

Respublikanın neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin tətbiqi şərti olaraq bir neçə istiqamətlər üzrə təsnifləşdirilə biləcəyi məqalədə qeyd olunmuşdur və bu layihələrin icrasına başlanaraq onun beynəlxalq mənbələrdən maliyyələşdirilməsi respublika iqtisadiyyatını köklü şəkildə müsbət istiqamətlərə yönəltdir. Məqalədə neft-qaz sənayesində beynəlxalq maliyyələşmənin inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən onun sayəsində layihəyə qoyulmuş investisiyanın dövlət büdcəsi xərclərindəki və ÜDM-dəki vəziyyəti qiymətləndirilmişdir.

Анвар Гасимов

Сущность международного финансирования в нефтегазовой отрасли и основные направления его развития

Резюме

В статье рассматривается сущность международного финансирования нефтегазовой отрасли в современных экономических условиях и определяются основные направления его развития. При этом в исследовании использовались методы логического обобщения, системного подхода, анализа и синтеза. Согласно приведенной в статье статистике, этот проект, получивший название «Контракт века», заложил основу для развития экономики страны и, учитывая мультипликативный эффект на инвестиции, окажет существенное влияние на другие отрасли экономики.

В статье отмечено, что применение международного финансирования в нефтегазовой отрасли страны можно условно разделить на несколько направлений, и реализация этих проектов и его финансирование из международных источников коренным образом ориентировало экономику страны в положительном направлении. В статье оценивается состояние инвестиций в расходах государственного бюджета и ВВП в контексте основных направлений развития международного финансирования в нефтегазовой отрасли.

Anvar Gasimov

The nature of international financing in the oil and gas industry and the main directions of its development

Summary

The article discusses the nature of international financing in the oil and gas industry in modern economic conditions and identifies the main directions of its development. In this case, the methods of logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis were used in the research. According to the statistics in the article based on the substantive research, the project, called the "Contract of the Century", laid the foundation for the development of the country's economy and, given the multiplier effect on investment by enveloping effect, will have a significant impact on other sectors of the economy.

It was noted in the article that the application of international financing in the oil and gas industry of the republic can be conditionally classified into several areas, and the implementation of these projects and its financing from international sources has radically turned the economy of the republic in positive directions. The article assesses the state of investment in the state budget expenditures and GDP due to the main directions of the development of international financing in the oil and gas industry.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 № - li kiçik müəssisə, 2021, 752 s.
2. «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 24 yanvar tarixli 844 nömrəli Fərmanında

dəyişikliklər edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2014-cü il tarixli, 430 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2015-ci il, №1

3. Kərimov, N. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində hasil olunan neftin Bakı-Novorossiysk kəməri ilə nəqli problemləri / N.Kərimov // İpək yolu, - Bakı: - 2019. №1, - s. 126-135.

4. Mehdiyev, Ə. Əsrin müqaviləsi: Azərbaycanın neft strategiyasının təməl daşı / Ə.Mehdiyev. - Bakı: - 2014. - 245 s.

5. Neft qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / M.Ə.Əliyev [və b.]. - Bakı: Litterpress, - 2016. - 553 s.

6. İllik hesabat / Azərbaycan Respublikası Hasilat Sənayesində Şəffaflıq Komissiyasının illik hesabatı. Bakı, 2019, 164 s.

7. Абдуллаев, Р. История трансформации SOCAR / Р.Абдуллаев, С.Гасымов. Б.: Недра, 2017, 232 с.

8. Алиев, А.А. Оценка финансового потенциала инновационного развития компаний (на примере нефтегазовой промышленности): монография / А.А.Алиев. - М.: Русайнс, - 2021. - 150 с.

9. Алиев, Н.А. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке / Н.А.Алиев. - Баку: - 2010. - 244 с.

10. Гусейнов, Д.Р. Международное экономическое сотрудничество Азербайджанской Республики в топливноэнергетической сфере: / Дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук / - Москва, 2018. - 204 с.

11. Еремин, Н.А. Основные принципы методологии комплексной оценки запасов углеводородов в нефтегазовых инвестиционных проектах / Н.А.Еремин, Ю.Г.Богаткина, В.Н.Лындин // Нефтяная провинция, - Бугульма: - 2019. № 1 (17), - с. 31-50.

12. Зубарева, В.Д. Техничко-экономический анализ нефтегазовых проектов: эффективность и риски / В.Д.Зубарева, А.С.Саркисов, А.Ф.Андреев. - М.: ИЦ РГУ нефти и газа, - 2018.

13. Исаков, А. Управление эффективностью деятельности подрядчиков / А.Исаков, Э.Лирон // Нефтяное хозяйство, - Москва: - 2019. №2, - с. 15-20.

14. Краюшкина, М.В. Методология проектирования в нефтегазовой отрасли и управление проектами / М.В.Краюшкина. - Ставрополь: Северо-Кавказский Федеральный университет (СКФУ), - 2014. - 125 с.

15. Fattouh, B. The rise of renewables and energy transition: what adaptation strategy exists for oil companies and oil-exporting countries? / Bassam Fattouh, Rahmatallah Poudineh, Rob West // Energy Transitions, - 2019. Vol. 3. № 1, - 1, p. 45-58.

16. Gasimov, A.A. On management evaluation of oil-gas industry enterprises in modern economic condition / A.A.Gasimov, G.B.Hajiyev // SOCAR Proceedings, №3, 2021, p. 100-105.

17. <https://e-qanun.az/framework/9098>

18. <https://socar.az/socar/az/info/printable/activities/production/azeri-chirag-deep-water-gunashli>

19. https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/news/business-updates.html

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.03.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗРАБОТКИ БИЗНЕС-ПЛАНА

Айбениз Губадова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Доцент кафедры «Экономика», доктор философии по экономике

AZ 1072, г. Баку, ул. Гасана Алиева 135

e-poçt: a.gubadova@unec.edu.az

Эмилия Аббасова

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Русская экономическая школа, Бакалавр 4 курса

AZ 1072, г. Баку, ул. Гасана Алиева 135

e-poçt: abbasovaemilia@mail.com

Açar sözlər: biznes-plan, marketing, iqtisadiyyat, biznes strukturu, sahibkar, investor, risklər.

Ключевые слова: бизнес-план, маркетинг, экономика, бизнес-структура, предприниматель, инвестор, риски.

Keywords: business plan, marketing, economy, business structure, entrepreneur, investor, risks.

Выступая на 76-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 14 сентября 2021 г., Президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что «Сегодняшнее устойчивое развитие Азербайджана – это наглядный результат огромной работы и крепкая база для дальнейших достижений, вместе с тем, на ближайшее десятилетие определены важнейшие приоритеты трансформации отечественной экономики, с целью ее более полного включения в систему международного разделения труда, повышения конкурентоспособности ненефтяного сектора на внутреннем рынке и наращивания экспортной ориентации» (1).

Отметим, что в течение прошедших тридцати лет в Азербайджане создана нормативно правовая база рыночной экономики, сформирована инфраструктура рыночных отношений, сформированы необходимые исполнительные и контролирующие структуры государственного управления в условиях устойчивого экономического развития.

Исходя из этого, в перспективе, как того требуют вызовы устойчивого развития экономики, в республике будет продолжено увеличение количества предприятий и организаций во всех экономических районах, нацеленных на обеспечение финансово экономической, продовольственной и пр. безопасности страны. И, разумеется, что каждое действующее и начинающее предприятие обязано иметь ясную картину о перспективных потребностях в финансовых, материальных, трудовых, интеллектуальных ресурсах, источниках их получения, и наряду с этим, уметь точно определять эффективность использования этих средств в производственном процессе. Достижение устойчивого положения на рынке, в условиях конкурентной среды, возможно лишь при четком планировании предпринимателями деятельности своих компаний, систематического сбора и накопления сведений, как о состоянии целевых рынков и конкурентов, так и о собственных перспективах и возможностях.

Стоит напомнить, что в современных условиях каждая бизнес-структура, обязательно должна иметь свой устав и уставной капитал в пределах, определенных законодательством страны, а также разработанный бизнес-план [9]. Бизнес-план необходим не только бизнесменам для лоббирования своих бизнес-интересов и привлечения инвесторов в тот или иной проект, но и для привязывания предлагаемых бизнес-проектов к соответствующим государственным программам подъема экономики регионов, устранения безработицы, повышения обороноспособности и др. Поэтому, сегодня овладение методикой подготовки и

разработки бизнес-плана, как основного документа, определяющего стратегию развития предприятия, приобретает все большую актуальность.

Основная часть

Бизнес-план активно вошел в практику азербайджанского предпринимательства, как механизм стратегического планирования и неотъемлемый документ для ведения деловых переговоров с партнерами, инвесторами, кредиторами, а также как источник информации для государственных органов. Предприниматель, работающий без бизнес-плана, может оказаться в очень сложной ситуации, столкнувшись с совершенно неожиданными для него проблемами, что в свою очередь может привести к серьезным последствиям для самого предпринимателя и его компании.

Бизнес-план должен разрабатываться на основе комплексно, системно, объективно проведенного маркетингового анализа состояния и перспективах изменения ближней и дальней бизнес-среды; анализа финансово-экономических показателей, оценки рисков. Особо должны быть проработаны вопросы организации управления, состава работников, их квалификации, маркетингового плана, а также структуры предлагаемых товаров и услуг.

При разработке бизнес-планов на местных предприятиях следует также учитывать тот факт, что регионы, города и села страны находятся в разных природно-климатических условиях, имеют неодинаковый уровень экономического развития и сталкиваются с различными форс-мажорными и другими проблемами. Кроме того, каждый экономический район, в том числе застраиваемые объекты и развиваемая инфраструктура, например, на освобожденных территориях страны, осуществляются на основе соответствующих генеральных планов. Поэтому бизнес-планы, разрабатываемые в бизнес-структурах, обязательно нужно увязывать с общими стратегическими целями, концепцией развития страны, отраслей национальной экономики, задачами и функциями укрепления экономической безопасности государства.

Как правило, бизнес-план состоит из ряда тесно взаимосвязанных между собой разделов, освещение которых все глубже вводит читателя в сущность и содержание проекта, сулящего серьезные выгоды от участия в нем. Сама же практика разработки бизнес-плана – это искусство и культура сбора, хранения, обработки полученных данных, исследования, обобщения проведенной аналитической работы, последовательного и внятного изложения мыслей, общения с теми или иными структурами и вынесения эффективных управленческих решений. В тоже время, бизнес-план – это показатель уровня профессионализма разработчика, отражение лица и имиджа не только освещаемой бизнес-структуры, но и регионов и страны, где эти структуры функционируют. Поэтому к разработке и представлению каждого подобного плана следует подходить максимально ответственно. В частности, при написании бизнес-плана:

- не следует употреблять множество иностранных слов, терминов, а также технических выражений, понятных, в основном, специалистам; стараться на доступном и емком языке излагать сущность и содержание предлагаемого проекта бизнеса, т.к. с ним будут знакомиться финансисты, экономисты и рядовые работники; необходимо уметь преподнести нужную информацию в виде графиков, таблиц, рисунков;
- не рекомендуется загружать текст бизнес-плана второстепенной информацией, затрудняющей читку и осмысление изложенного материала, нужно придерживаться принципа «больше наглядности и краткости»;
- нецелесообразно многократно убеждать и переубеждать потенциальных партнеров и инвесторов в высокой финансово-экономической эффективности предлагаемого плана, в отсутствии или низком уровне рисков и конкуренции в предлагаемой сфере деятельности, это может вызвать сомнение в достоверности приведенных сведений и другие не нужные вопросы;
- умалчивать или приукрашивать реальную картину окружающей среды и рынка, а также собственные возможности, т.к. при необходимости, потенциальные партнеры и инвесторы всегда могут найти варианты выяснения действительного состояния дел;

- пытаться какими-то посылками, обещаниями и прочими уловками заманить потенциальных партнеров и инвесторов в бизнес-проект, т.к. в результате можно потерять доверие и загнать себя в долги и нелицеприятные разбирательства, в том числе, через арбитражный суд.

Разработка любого бизнес-плана должна осуществляться в рамках маркетингового стратегического планирования деятельности фирм, корпораций и т.п. структур [6, с.21-90]. Сам процесс подобного планирования представляет собой систему поэтапных, системных, плановых действий, осуществляемых в соответствующей последовательности. В целом же, разработка планов бизнеса требует проведения работ, связанных с менеджментом и маркетинговыми исследованиями (рис.1).

Рисунок 1. Маркетинг-менеджмент в практике разработки бизнес-плана [4, 5]

Из приведенного рисунка следует, что управление бизнес-деятельностью (независимо от форм собственности), должно начинаться с маркетинговых исследований неопределенностей окружающей среды и своих производственно-коммерческих возможностей. Исходя из полученных результатов, менеджмент принимает эффективные управленческие решения, связанные с выбором места размещения бизнеса (города, страны и т.д.); направления бизнес-деятельности (ИКТ, промышленность, аграрный сектор и др.).

Конъюнктура и емкость рынка исследуется с целью изучения возможности реализации товаров и услуг на конкретном рынке, с учетом места и времени. Емкость рынка представляет собою предельно возможную реализацию всех, а также конкретных товаров или услуг на том или ином рынке, с учетом его насыщения и перенасыщения. В целом, общая емкость рынка связана с конъюнктурой рынка. Емкость рынка имеет практическое значение для каждого предприятия, стремящегося наращивать объем продаж на тех или иных рыночных сегментах. Емкость рынка также может рассчитывается как совокупность возможных продаж на внутренних, а также внешних рынках.

В целях углубленного исследования рынка и для выбора целевого сегмента осуществляется сегментация рынка. Здесь возможно будет заниматься маркетинговой деятельностью, обеспечивая реализацию товаров в приемлемых пределах для соответствующей бизнес-структуры. Отбор целевых сегментов рынка производится, обычно, на основе разработки специальных матриц, куда заносятся все существующие и потенциальные рынки, и их параметры (табл.).

Таблица

Матрица рыночных параметров, на основе которых производится отбор целевых сегментов

Рынки \ Параметры	Объем продаж (шт.)	Издержки обращения ед. продукции (ман.)	Время обращения (дни)	Степень рисков (экспертная оценка)
I	6	10	3	0,5
II	7	11	2	0,02
III	47	5	20	0,05
IV	26	4	10	0,12
Всего:	86	120	35	0,10

Примечание: Показатели матрицы условны [6, 7, 10]

Рассчитаем степень рисков по отдельным рынкам. Такой расчет обычно показывает степень потерь финансовых средств, возможно клиентов, продукции, объема продаж и т. д. В нашем случае, за основу возьмем возможные потери в объеме продаж. Так, потери по первому рынку составят: $6 \times 0,5 = 6 - 3 = 3$. Остаток: $6 - 3 = 3$.

Потери по второму рынку: $7 \times 0,02 = 0,14$. Остаток: $7 - 0,14 = 6,86$.

Потери по третьему рынку: $47 \times 0,05 = 2,35$. Остаток: $47 - 2,35 = 44,65$.

Потери по четвертому рынку: $26 \times 0,12 = 3,12$. Остаток: $26 - 3,12 = 22,88$.

Если бы предполагаемая фирма реализовывала свою продукцию во всех приведенных четырех рынках, тогда его общие возможные потери могли бы составить: $3 + 0,14 + 2,35 + 3,12 = 8,61$, т.е. почти 10% всего объема реализации $((8,61:86) \times 100)$. В этом случае, если бы оправдались все расчетные риски (что имеет очень малую вероятность), то остаток товаров, подлежащих реализации, после вычета потерь, составил бы:

$3 + 6,86 + 44,65 + 22,88 = 77,39$ единиц, т.е. 89,99% от всей продукции.

Тут еще раз заметим, что, с увеличением степени прибыльности бизнеса уровень рисков, связанных с производимыми товарами или получаемой прибылью, также возрастает. Поэтому в бизнесе надо уметь рассчитывать степень допустимых рисков. В целях эффективного управления бизнес-рисками, следует вспомнить о рекомендации, известного из курса «Менеджмента»: «Не храните яички в одной корзине!». Это значит, при разработке бизнес-плана, стратегию и тактику маркетинга не следует строить на концентрации деятельности в производстве всего одного наименования и вида продукции. Напротив, рекомендуется выпускать продукцию и оказывать услуги нескольких наименований и разновидностей, выбирать не один, а несколько каналов доведения товаров до покупателей, чтобы недоучеты и потери в одном направлении деятельности в дальнейшем не смогли бы иметь разрушительные последствия для всего бизнеса.

Обратимся к приведенной матрице. Из нее видно, что для развертывания своей деятельности маркетинговая служба предприятия рассматривает четыре варианта возможных рынков – сбыта своей продукции. На первом из них, можно реализовать всего 6 штук условной продукции фирмы (при издержках обращения в 10 ман. за каждую из них, времени их доведения до покупателя и реализации в 3 дня, а также степени рисков в 0,5, т.е. 50%). Анализ данных матрицы показывает, что сумма издержек обращения и степень рисков по первому рынку выходят за пределы разумного. По этой причине лучше акцентировать деятельность фирмы на трех последующих рынках, хотя четвертый рынок, с точки зрения бизнес-интересов, также рискован (12%). Однако, низкие издержки обращения по данному рынку и, возможно, высокий уровень прибыльности при равных ценах за единицу продукции могут ее сделать привлекательным.

При всем этом, маркетинг может допустить следующие предельные уровни бизнес-рисков:

1. В результате принятия рискованных решений потери в том или ином направлении бизнес деятельности, в худшем случае, могут равняться совокупной прибыли всего бизнеса (после вычета расходов на содержание персонала, выплаты арендных и прочих расходов).
2. Потери предприятия, связанные с рисками в том или ином направлении бизнес деятельности, должны быть на таком уровне, чтобы их можно было бы полностью покрыть за счет поступающих доходов со всех источников, обеспечивая, при этом, соответствующую прибыльность всего бизнеса.

Выбор целевых рынков фактически позволяет оценивать реальные и возможные изменения в параметрах рисков. Фактически, с возрастанием степени рисков, прибыльность увеличивается. Наиболее разумным считается такой целевой сегмент, который отличается достаточной емкостью, пропускной способностью, высокой прибыльностью и скоростью продвижения и с меньшими рисками для покупателей и продавцов.

В условиях глобализации и цифровизации экономики, совершенствование практики и качества бизнес-планирования становятся первостепенной задачей в повышении финансовой устойчивости предприятий, а также их конкурентоспособности на национальном и международном уровнях [3].

Как отмечалось выше, в настоящее время бизнес-план выступает в качестве действенного механизма привлечения потенциальных партнеров и инвесторов. Этот документ по деталям раскладывает намечающийся проект (его составляющие, затраты, результаты, стадии, риски и т.д.) и мотивирует предпринимателя внимательно изучить каждый элемент риска в планируемой рыночной деятельности. Для привлечения же иностранного инвестора необходимо точно знать не только международные стандарты, связанные с разрабатываемыми бизнес-планами, но и специфические особенности деловой среды, в которой работает сам инвестор. Поэтому, очень важно уметь безошибочно выбирать потенциальных деловых партнеров и инвесторов в деле реализации представляемого бизнес проекта (см. рис.2).

Рисунок 2. Основные источники инвестирования бизнес-проектов [5, 6].

Объем и структура каждого бизнес-плана зависит от суммы требуемых инвестиций, масштабов бизнеса, отрасли хозяйственно-экономической деятельности, уровня финансовой устойчивости фирмы, а также конъюнктуры рынка по видам товаров и услуг, предлагаемых фирмой. Поэтому маркетинговые рыночные исследования окружающей среды, в том числе рынка, должны вестись по научно обоснованному и практически выведенному сценарию, с соблюдением принципов системности, комплексности, объективности, научной увязки излагаемого материала и др.

В отличие от традиционного плана, при разработке бизнес-плана должны учитываться интересы всех прямых участников проекта и других заинтересованных сторон, вплоть до потенциальных потребителей и госструктур. Только качественно разработанный бизнес-план

может служить основой для ведения переговоров между потенциальными партнерами, инвесторами и прочими сторонами.

Наряду с этим, составление качественного бизнес-плана связано с большими сложностями, причиной которых могут быть некомпетентность разработчиков, недобросовестность отдельных специалистов, отсутствие четких целей у руководителя предприятия, недостатки в координации их деятельности, сложность прогнозирования влияния внешней среды и т.д. [7].

Как известно, бизнес-процесс включает в себя определенные функции: финансов и учета, кадрового обеспечения, логистики, производства, маркетинга, экономических исследований и инженерного проектирования [4, с.152]. Кроме того, каждый бизнес требует инвестирования в технику, технологию и новое строительство. Однако величина собственного уставного капитала не всегда позволяет это делать, т.к. для технического перевооружения и диверсификации требуется значительно большие финансовые ресурсы. Становится необходимым привлечение дополнительных инвестиций за счет собственных денежных источников предпринимателя, а также кредитных ресурсов финансовых организаций и средств потенциальных инвесторов, в том числе лизинговых компаний [7, с. 43]. Поэтому составление качественного бизнес-плана требует исследования всех факторов воздействия, полной отдачи как моральной, так и финансовой, с пониманием того факта, что все вложенные на данном этапе средства окупятся при реализации проекта или же позволят сделать выводы о нежелательности его реализации на самом раннем, безболезненном этапе.

Планированию бизнес-проекта должна предшествовать постановка целей, которых у фирмы может быть несколько. При этом цели разных уровней должны быть согласованы, чтобы планы более высокого уровня соответствовали целям следующего уровня. Для обеспечения эффективности поставленных целей они должны быть: актуальными, реальными, достижимыми, экономически оправданными, отражающими текущее состояние, четко выстроенными по их значимости и претворяемой последовательности, координируемыми и т. д.

Поэтому, бизнес-план может считаться эффективным, если будет соответствовать его установленному целевому назначению. Знание специфики практического использования определенного типа бизнес-плана может помочь бизнес-структуре в составлении приемлемой дорожной карты для будущего бизнеса [4, 286-391; 5, 188].

Отметим, что различные ситуации на практике требуют разработки различных типов бизнес-планов (см. рис.3).

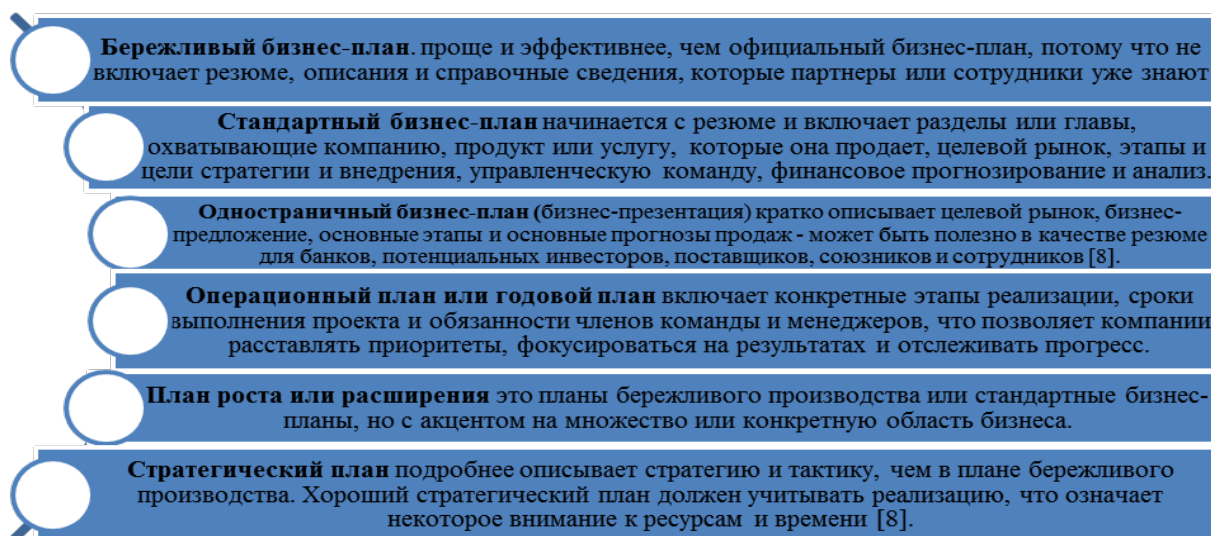

Рисунок 3. Основные виды бизнес-плана [4,8]

Разработка бизнес-плана не исключает проведения SWOT-анализа предстоящего бизнеса, чтобы определить свои сильные и слабые стороны, возможности и потенциальные

риски, поскольку это может помочь в выборе нужной стратегии, обеспечивающей на практике конкурентное преимущество [10].

На сегодняшний день существует и активно используется на практике большое количество программных продуктов, дающих возможность упростить и автоматизировать процедуры составления бизнес-планов.

Выводы

1. В современных условиях, бизнес-структурам невозможно добиться устойчивого положения на рынке без планирования своей деятельности, систематического сбора и анализа информации как о состоянии целевых рынков, положении конкурентов, так и о собственных перспективах и возможностях. Основным документом, позволяющим предпринимателям достичь указанных целей, является специально подготовленный бизнес-план, интересующий руководителей организаций различных форм собственности, предпринимателей, банковские и страховые учреждения и т.д.

2. Бизнес-план – визитная карточка инвестиционного проекта. Инвесторы, как правило, заинтересованы в определении рентабельности инвестирования в тот или иной проект и оценке соотношения возможной отдачи от проекта и рискованности вложений. Оптимальный способ для этого – тщательно изучить и проанализировать бизнес-план инвестиционного проекта предприятия. Поэтому при разработке бизнес-плана особое внимание следует обратить на то, что между его разделами существует тесная взаимосвязь и один показатель является источником расчета следующего показателя.

3. В целях ускорения процесса восстановления экономики, освобожденных от армянских сепаратистов территорий Азербайджана, а также повышения эффективности использования ресурсного потенциала страны во всех экономических районах, в городах и поселениях, как мы считаем, требуется централизованное ориентирование бизнеса на отрасли и сферы деятельности, стратегически важные для этих мест. И бизнес-планы, разрабатываемые в бизнес-структурах, обязательно нужно увязывать с общими стратегическими целями, концепцией развития страны, отраслей национальной экономики, задачами и функциями укрепления экономической безопасности государства.

Aybəniz Qubadova, Emiliya Abbasova **Biznes-planın tərtib edilməsinin bəzi məsələləri** **Xülasə**

Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyət üzvlərinin qarşısında biznesin yaradılması üçün geniş imkanlar açılmasından və bununla əlaqədar onlar tərəfindən müvafiq biznes-planın tərtib edilməsindən danışılır. Faktiki olaraq biznes-plan yaradılan biznesdə işgüzar partnyorların tapılması, dövlət strukturlarında layihələrin tanınması, həmçinin investorların cəlb edilmələri və s. üçün lazımdır. Keyfiyyətli biznes-planın tərtib edilməsi keçmiş postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında xüsusi aktualıq kəsb edir. Məqalədə tərtib olunan biznes-planlara müəyyən edilən əsas tələblər sadalanır, bu planların xüsusiyyətləri göstərilir, eləcə də tərtib edilən biznes-planların marketing-menecmenti, maliyyələşdirilməsi mənbələri və s. açılır və müvafiq tövsiyələr irəli sürülür.

Айбениз Губадова, Эмилия Аббасова **Некоторые аспекты разработки бизнес-плана** **Резюме**

В статье говорится о том, что в условиях рыночных отношений раскрываются обширные возможности для создания собственного предпринимательского дела, что требует от предпринимателей разработки соответствующего бизнес-плана. Фактически бизнес-план необходим для нахождения деловых партнеров в создаваемом бизнесе, проталкивания бизнес-проектов в госструктурах, а также привлечения инвесторов и др. Разработка качественного бизнес-плана обретает особую актуальность в постсоветском пространстве, в том числе в

Азербайджанской Республике. В статье приводятся основные требования, предъявляемые к разрабатываемым бизнес-планам, особенности бизнес-планов, маркетинг-менеджмент в практике разработки бизнес-плана, источники финансирования бизнес-проектов и даются соответствующие рекомендации.

Aybaniz Gubadova, Emiliy Abbasova
Some aspects of developing a business plan

Resume

The article indicates that in the condition of market relations, members of society have extensive opportunities to create their own business, which requires them to develop an appropriate business plan. In fact, a business plan is necessary for finding business partners promote business projects in government agencies, as well as attracting investors, etc. The development of a high-quality business plan in the former post-Soviet space, including in the Republic of Azerbaijan is of particular relevance. The article states the main requirements for the developed business plans, features of business plans, including marketing-management of developed business plans stages of compilation, sources of funding, etc. And presents recommendations.

Литература

1. Выступление Президента Азербайджана Ильхама Алиева на 76 сессии Генеральной Ассамблеи ООН 14 сентября 2021 г.
https://azertag.az/ru/xeber/Prezident_Ilham_Aliev_vystupit_na_76_i_sessii_Generalnoi_Assamblei_OON_v_formate_videoobrashcheniya-1882775
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Sosial iqtisadi inkişaf. Məruzə № 12. 17 yanvar 2022 , c.5.
3. Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr.- Bakı-2021 (https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/)
4. Абрамс Р. Бизнес-план на 100%. Стратегия и тактика эффективного бизнеса / Р. Абрамс. — М.: Альпина Паблишер, 2019. — 486 с.
5. Горбунов, В.Л. Бизнес-планирование с оценкой рисков и эффективности проектов: Научно-практическое пособие / В.Л. Горбунов. – Москва: ИНФРА-М, 2014. – 248 с.
6. Кревенс, Дэвид, В. Стратегический маркетинг, 6-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2008. – 512 с.
7. Новиков Д.А. Управление проектами: организационные механизмы. М.: ПМСОФТ, 2007. – 140 с.
8. Петров К.Н. Бизнес-план на одной странице / К.Н. Петров. — М.: Диалектика, 2019. — 144 с.
9. <https://azertag.az/ru/xeber/1016982>
10. <https://blog.ringostat.com/ru/swot-analiz-cto-eto-takoe-gde-ego-ispolzuyut-primery/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.07.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

UOT:338.42

DOI:10.338.70/2413-6557-2022-8-3-63-71

**DƏYƏR ZƏNCİRİNİN QLOBALLAŞMASINA BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT
DƏHLİZLƏRİNİN TƏSİRİNİN ARTMASI**

Anar Rzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Beynəlxalq İqtisadiyyat məktəbinin müəllimi, i.f.d. dosent

AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-poçt: a.rzayev@list.ru

Açar sözlər: qloballaşma, logistik hərəkət, xarici əlavə dəyər, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri, qlobal dəyər zənciri, ticarət limanı, logistika mərkəzi.

Ключевые слова: глобализация, логистическое движение, внешнее добавленная стоимость, международный транспортный коридор, глобальная стоимостная цепочка, торговый порт, логистический центр.

Keywords: globalization, logistical action, external added value, international transport corridors, global value chain, trading port, logistics center.

Hər bir ölkə öz məhsullarını beynəlxalq bazarlara çıxarmaq istiqamətində, rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalı ilə yanaşı istər ənənəvi, istərsə də yeni bazarların nəqliyyat logistika tələblərini nəzərə almalı olur və bu proses məhsulların ölkədən ölkəyə hərəkətində sərf olunan xərclərin dəyişməsinə nəzərdə tutur. Həmin xərclər həm istehsal və emal, həm də tədarük, təchizat, nəqliyyat-yükdaşıma və satış kimi qarşılıqlı əlaqədə olan zəncirvari proseslərlə əlaqədar olduğundan burada əməkhaqqı həddi, enerji daşıyıcılarının qiyməti, məsafə, məhsuldarlıq, qanunvericilik aktları müxtəlif olduğundan çəkilən xərclər və əlavə dəyərin yanaşması məbləği də müxtəlif olur. Dəyər zəncirinin ayrı-ayrı halqaları bu və ya digər ölkənin ərazisində yaranan və yaxud artan əlavə dəyərlə bağlı xərclərin aşağı olduğu ölkələrdə nəinki, istehsal və emalda əlavə dəyərin, habelə istehsalın logistik davamında özünü göstərən nəqliyyat-daşıma, anbarlaşma, bölgü və satışla əlaqədar əlavə dəyəri artıran xərclərdə ucuz olur.

Azərbaycanın emal sənayesinin istər neft-kimya və istərsə də qida və toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində istehsal olunan məhsulların dəyər zəncirinin ayrı-ayrı halqaları üzrə ilkin, aralıq və son məhsulların istehsalı bir neçə əlaqəli ölkənin logistik təsərrüfat mərhələlərindən keçməli olur. Son illərin təcrübəsindən görmək olur ki, Azərbaycanın emal sənayesinin toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatların, ayaqqabıların istehsalı və neft-kimya sahələri üzrə buraxılan son-hazır məhsulun məsələn, geyim mallarının dünya bazar qiymətinin artmasına dəyər zəncirinin ilkin halqaları olan xam pambığın, yunun, ipəyin, kətanın, naftanın (polietilen, propilen) və bunlardan hazırlanan iplik, parça və s. bu kimi aralıq məhsulların istehsal xərclərinin və bununla da həmin istehsallarda yaranan əlavə dəyərin artması təsir edir. Emal sənayesinin neft-kimya, qida və toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatları, ayaqqabıların istehsalı sahələrinin buraxdığı məhsulların son bazar qiymətinin əsasında dayanan ilkin xammal və aralıq məhsulların istehsal xərclərini aşağı salmaqla həmin xərclərin yaratdığı əlavə dəyəri də aşağı salmaq olar.

Dəyər zəncirinin milli və beynəlxalq miqyasda genişlənməsi imkanları. Müasir beynəlxalq iqtisadi sistem təbii-tarixi proses kimi formalaşır və tədricən qlobal iqtisadi kompleksə çevrilmək istiqamətində inkişaf edir. Belə sistem dinamik qarşılıqlı əlaqədə olan beynəlxalq təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərinin, sektor və sahələrinin birliyi kimi formalaşaraq beynəlxalq iqtisadiyyatın canlı iqtisadi mexanizmini yaradır. Sözsüz, belə canlı iqtisadi mexanizmin konstruksiyası olmaq etibarı ilə beynəlxalq bazarlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq iqtisadiyyata qoşulmaq və bununla da beynəlxalq bazarlara çıxmaq istəyən dünyanın hər bir ölkəsi və bu ölkələrin hər bir şirkəti daxil olduqları dünya regionlarının coğrafi mövqeyinə, region iqtisadiyyatının bu və ya digər sahələrinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin xarakterinə görə fərqlənirlər. Bütün bunlara əsaslanaraq, ölkələr və onların xarici bazar suyektləri beynəlxalq bazarlarda tuta biləcəyi mövqeyi əvvəlcədən müəyyən etməli olurlar.

Dünya regionları və bu regionlarda yerləşən ölkələr üzrə dərinləşən həmin fərqlər beynəlxalq mübadiləni, nəqliyyat-kommunikasiyanı və bunların daha ümumiləşmiş ifadəsi olan beynəlxalq logistikanı, onun fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməyə meyilli edir. Müasir beynəlxalq logistika prosesi malların, xidmətlərin, kapitalların, əmək resurslarının, informasiya texnologiyalarının istehsalını, təchizatını, emalını, bölgüsünü, ticarətini və istehlakını daha da gücləndirməyin şərtlərini reallığa çevirir. Nəticədə tam halında formalaşmağa doğru meyl edən beynəlxalq təkrar istehsal zəncirinin nisbi müstəqilliyə malik olan başlıca halqaları bir-birindən təcrid olunmuş halda müxtəlif ölkələrin müəyyən ərazilərində təmərküzləşir. Təcrid olunmuş təkrar istehsal halqaları regional və beynəlxalq istehsal komplekslərində birləşir, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə daxil olan ölkələr arasında logistika əlaqələrinin qurulmasını zəruri edir. Belə əlaqələrdə nəinki tamamlanma, eyni zamanda yenidən əks istiqamətdə hərəkətdə bütöv bir proses üçün vacib olan əməyin və dəyərin zəncirvari birləşməsi baş verir [3, s. 203].

Hər bir ölkənin beynəlxalq təkrar istehsal zəncirinin halqaları ilə əlaqələnən, istehsal və tədavül xərclərində öz ifadəsini tapan, maddiləşmiş və canlı əməyin kəmiyyətini göstərən dəyərin diferensiasiyası (şaxələnməsi) prosesi baş verir. Beynəlxalq logistika prosesində dəyərin diferensiasiyası təcrübi olaraq müəyyən məkan daxilində olsada hər halda dəyərin yaranması və artması daim təkrarlanma, eyni zamanda genişləmiş miqyasda təkrarlanma prosesində olduğundan məkan və zaman məsələsinin həllinin hüdudsuzluğu özünü göstərə bilər. Beynəlxalq logistika prosesinə qoşulan hər bir ölkə çalışır ki, özü üçün faydalı olan, iqtisadi səmərə verən fəaliyyət növləri üzrə dəyər zəncirinin halqasında iştirak etsin. Belə proses ölkələrin istək və arzusundan asılı olmayaraq, yalnız beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf istiqamətləri olan beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyalaşmada iştirakın obyektiv proseslərdən asılılığını göstərir. Yəni ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal və xidmət sahələrinin məhsul qrupları və qrupdaxili məhsul növləri üzrə davamlı, iqtisadi cəhətdən səmərəli ixtisaslaşması ön sıraya çıxır.

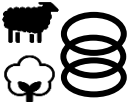
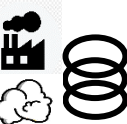

Nəinki milli və regional, eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün sahələrində özünü əks etdirə bilən dəyər zənciri istehsal prosesində ilkin halqa kimi formalaşaraq istehsal olunan məhsulların son istehlakçıya doğru hərəkətinin bütöv gedişində dəyərin yaranması və artması prosesi baş verir. Belə ki, bu hərəkətin ilkin mərhələsində (zəncirin ilkin halqası) istehsalda və emalda dəyərin yaranması, digər mərhələlər (halqalar) olan tədarük, təchizat, bölgü, satış, istehlakda isə dəyərin artması baş verir. Bütünlükdə, həmin dəyərlər struktur cəhətdən tərkib hissələrə ayrıldığından hər bir hissə əlavə dəyər kimi iqtisadi dövriyyədə öz ifadəsini tapır. Bu mənada əlavə dəyər istehsal prosesi də daxil olmaqla yaradılan məhsulun istehsaldan son istehlaka hərəkəti ilə əlaqədar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələnən və şərtlənən zəncirvari prosesin hər bir mərhələsində (halqasında) yaradılan dəyərdir. Məhsulun yaradılması və son istehlaka doğru yeridilməsi ardıcılığı mərhələlər (halqalar) üzrə baş verdiyindən hər bir halqa müəyyən xərc tələb edir. İlkin xərclərin üzərinə əlavə xərc gəlinir və beləliklə, xərclər əsasən öz ifadəsini dəyərdə tapdığından, xərclərin tədrici-zəncirvari artması, dəyərin də tədrici-zəncirvari artımına səbəb olur.

İstehsal olunan hər hansı bir məhsul qrupunun və qrupdaxili məhsul növünün məsələn, emal sənayesinin geyim itehsalı sahəsinin buraxdığı geyim mal qrupunun bazar qiymətini regional və yaxud beynəlxalq dəyər zəncirinin halqaları üzrə əlavə dəyərin yaranması və artması məbləğini mexaniki toplamaqla dəqiqləşdirmək mümkün olmaz. Həmin toplanma əsasında müəyyən olunan dəyər yalnız mikro səviyyədə, yəni paltar istehsalçıları olan firma və şirkətlər, yaxud emal sənayesinin geyim itehsalı sahəsi səviyyəsində özünü göstərə bilər. Makro səviyyədə, yəni ölkə və qlobal səviyyədə isə geyimin son bazar dəyəri dəyər zəncirinin ayrı-ayrı halqalarda yaranan əlavə dəyərlərin toplanması ilə deyil, yalnız beynəlxalq istehsal və bazar səviyyəsində formalaşan dəyərin kəmiyyətinə görə, yəni geyimin istehsalına və satışına sərf edilən fərdi xərclərə görə deyil yalnız beynəlxalq miqyasda formalaşan orta-zəruri xərclərə görə müəyyənləşə bilər.

Emal sənayesinin geyim itehsalı sahəsinin geyim məhsulları istehsalının bütün komponentlərinin yaradılması ilə məşğul olan dünyanın çoxsaylı ölkələrinin təcrübəsi (dəyər zəncirinin halqaları üzrə xərclərin mövcud vəziyyətinə görə) göstərir ki, dəyər zəncirinin halqaları arasında geyimin son qiymətinin artmasına ilk növbədə xammalın (xam pambıq, yun, ipək və kətanı istehsal edən ölkələr) daha sonra isə iplik və parça istehsal edən ölkələrin (əyirici və toxuculuq fabriklərinin) təsiri çox böyükdür (cədvəl 1). Bu mənada geyimin son qiymətinin əsasında dayanan ilkin xammal və aralıq məhsullar sayılan hər üç komponentin yaratdığı əlavə dəyərin aşağı salınmasına və bunun üçünsə həmin halqalarda istehsalın texniki-texnoloji bazasının modernləşdirilməsi əsasında əmək məhsuldarlığını müntəzəm artırmaq lazımdır.

Cədvəl 1

Geyim istehsalında dəyər zəncirinin halqaları üzrə əlavə dəyərin formalaşma ardıcılığının geyimin qiymətinə təsiri

Dəyər zəncirində halqaların sıra ardıcılığı	Dəyər zəncirində başlıca halqaların adı	Dəyər zəncirində dəyər yaradan halqalar	Dəyər zəncirində dəyəri artıran halqalar	Dəyərin artma ardıcılığı	Əlavə dəyər
I halqa 	Əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatları	Pambıqçı, yunçu, ipəkçi və kətançı	-	1.0	1.0
II halqa 	Pambıq zavodu, yun, ipək və kətan fabrikləri	Mahlıc istehsalı	-	1.5	0.5
III halqa 	Əyirici fabriklər	İplik istehsalı	-	2.5	1.0
IV halqa 	Toxuculuq fabrikləri	Parça istehsalı	-	3.5	1.0
V halqa 	Tikiş fabrikləri	Geyim istehsalı	-	4.0	0.5
VI halqa 	Bölüşdürücü anbarlar, topdan ticarət	Daşıma, çeşidləmə, qablaşdırma, qiymətləndirmə, reklam	4.5	-	0.5
VII halqa 	Pərakəndə ticarət	Fərdi istehlakçı əhaliyə satış	4.7	-	0.2
Geyimin yekun dəyəri			4.7	4.0	4.7

Qeyd: Mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Təbii xammal və mahlıclardan hazırlanan ipliklər və parçalar geyim istehsalında aparıcı aralıq məhsullar olsalar da hər halda müasir texnologiya imkan verir ki, təbii ipliklərlə yanaşı sintetik ipliklər və bu ipliklərdən birgə toxunan parçalardan istifadə edilməsi və dəyər zəncirinin halqalarında aralıq məhsul kimi onlardan istifadə edilməsi xərclərə daha çox (hətta bəzi hallarda 50%-dək) qənaət

etməyə və bununla da hazırlanan geyimin qiymətinin aşağı salınmasına birbaşa təsir edə bilər. Müasir toxuculuq sənayesinin qabaqcıl təcrübəsi yeni və mütərəqqi texnoloji dəzgahlarla təbii və süni liflərin qarışığı əsasında toxunan parçalardan hazırlanan geyimin keyfiyyətinin, istehlak dəyərinin və faydalılığının istehlakçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi, geyimin komponentlərinin dəyər zəncirində dəyər yaradan aparıcı halqalar üzrə xərclərə daha çox qənaət olunması real olaraq göstərilmişdir (4 s. 255). Təbii və süni mənşəli aralıq məhsullar olan mahlıcm, ipliyn və parçanın maya dəyərinin səmərəli formalaşmasında aralıq məhsulların istehsal texnologiyasının düzgün seçimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu seçimdə təbii mahlıcm və ipliklə yanaşı müasir neft-kimya sənayesinin texnoloji nailiyyətlərinə əsaslanan sintetik materiallardan hazırlanan mahlıcm və ipliklər üstün mövqə tutmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sintetik materiallar nafta adlanan çox səmərəli aralıq məhsuldan əldə edilir.

Nafta Azərbaycanın neft-kimya sənayesində istehsal olunmasa da hər halda ölkənin daxili və xarici ticarət əlaqələri üçün olduqca önəmlidir. Çünki, həmin xammal SOCAR-ın 5,7 milyard dollar kapitalının da iştirak etdiyi Türkiyənin “Petkin” neft-kimya kompleksinə daxil olan “Star” emal zonasında istehsal edilir. “Star” hər il 10 milyon ton xam nefti emal edərək ildə 1,6 milyon ton nafta istehsal edir. Hazırda Azərbaycan həmin xammalla nəinki özünün daxili tələbatını ödəyir, eyni zamanda 30%-dən çoxunu ixrac edir. Bu xammaldan Azərbaycanın toxuculuq sənayesində sintetik saplar, parçalar, müxtəlif toxuculuq və geyim məmulatları və başqa çox saylı aralıq və son sənaye məhsulları istehsal olunur (cədvəl 1).

Cədvəl 2

**2005-2020-ci illərdə Azərbaycanın toxuculuq sənayesinin geyim məmulatları istehsalı
(3, s. 455, 456, 472)**

	Məhsullar	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
1	Pambıq (xam) (min. ton)	196,6	38,2	35,2	207,5	233,6	295,3	320,4
2	Pambıq mahlıcmı (min ton)	56,0	11,4	6,6	37,9	61,0	85,0	97,8
3	Hazır pambıq parçalar (min kv.m)	3099	1104	9596	16830,2	19314,4	21098,0	22570,3
4	Hazır ipək parçalar (min kv.m)	437,2	735,8	272,4	274,5	40,7	103,2	135,7
5	Pambıq yataq ağları (min ədəd)	562	125	228	372,6	580,7	610,5	637,5
6	Trikotaj corab məmulatı (min cüt)	2969	2004	3739	1991	2367,8	3248,9	4025,3
7	Xalça və xalça məmulatları (min kv.m.)	630,3	3,3	0,4	0,4	2,3	3,0	3,7
8	Polietilen (min.ton)	53,0	53,7	103,5	93,2	96,0	95,5	95,8
9	Propilen (min ton)	29,2	28,2	56,4	48,4	58,2	88,1	97,6

Cədvəl 2-də verilən məlumatlardan görünür ki, ölkəmizdə istər xam pambıq istehsalının, istərsə də mahlıcm istehsalının həcmi 2010-2015-ci illəri əhatə edən dövr istisna olmaqla qalan illər ərzində müntəzəm artmışdır. Əgər 2005-ci ildə pambıq mahlıcm istehsalı 56,0 min tondan 2010-cu ildə 11,1 min tona, 2015-ci ildə isə 6,6 min tona enmişdirsə 2017-ci ildən başlayaraq xam pambıq

istehsalının artması ilə əlaqədar mahlıc istehsalının həcmi sürətlə artaraq 37,9 min tondan 2020-ci ildə 97,8 min tona çatmışdır. Belə hal sözsüz ki, mahlıcdan hazırlanan pambıq və ipək parça istehsalı həcmində, eyni zamanda digər geyim məmulatlarında da özünü göstərmişdir. Daha diqqətə layiqi odur ki, qeyd edilən illər ərzində toxuculuq sənayesində geyim məmulatlarının hazırlanması üçün ilkin və aralıq məhsullar sayılan sintetik saplar və parçalar istehsalında aralıq xammal sayılan polietilenin və propilenin istehsal həcmi illər üzrə sabit artım dinamikasına malik olmuşdur. Bu hal göstərir ki, toxuculuq sənayesində geyim məmulatlarının istehsalında təbii iplik və parçalarla yanaşı sintetik ipliklər və parçalardan daha çox istifadə olunur. [5, 27]

Lakin təəssüflə qeyd edə bilərik ki, sintetik saplar istehsalı üçün zəruri olan ilkin xammal olan polietilen Azərbaycanda istehsal olunsa da, onun daha vacib olan əsas xammalı nafta xarici ölkələrdə istehsal olunur və biz isə onu idxal edirik.

Hazırda Azərbaycanda kimya və toxuculuq sənayesinin mövcud inkişaf səviyyəsilə əlaqədar geyim məmulatlarının istehsal mərhələlərinin ölkə ərazisindən kənara çıxması məmulatların dəyər zəncirinin halqaları üzrə hərəkətinin qloballaşması öz növbəsində tekstil sənayesinin özünün xarici amillərdən asılılığını gücləndirmişdir.

Dəyər zəncirinin qloballaşması və əlavə dəyərin xarici amillərlə əlaqələnməsinin güclənməsi. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında hər hansı bir məhsul növü və yaxud məhsul qrupu üzrə dəyər zəncirinin çoxsaylı halqaları ölkə sərhədlərindən kənara çıxmalı olur. Məhsulun müxtəlif hissələrinin ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə istehsal olunması, son məhsulun isə başqa bir ölkənin ərazisində tamamlanması real və zəruri bir prosesə çevrilmişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və beynəlxalq istehsal sisteminin formalaşması ilə təkrar istehsal prosesi və bu prosesin daxili əlaqələrində dayanan dəyər zənciri də qlobal xarakter alır. Belə məhsul beynəlxalq təkrar istehsalın bütün mərhələlərindən keçərək hər bir mərhələdə (zəncirin halqalarında) özünəməxsus qlobal əlavə dəyər yaradır. Dünyanın bu və ya digər regionları və ölkələri istehlak üçün hazır olacaq son məhsulu istehsal etmək üçün həmin məhsulun ilkin xammal və materiallarının, aralıq məhsullarının, komplektləşdirici məmulatların və nəhayət son məhsulun hazırlanması üzrə ixtisaslaşmışlar (beynəlxalq ixtisaslaşma). Beynəlxalq ixtisaslaşma nə qədər dərinləşirsə ölkələr və regionlar arası kooperasiya əlaqələri də (beynəlxalq kooperasiyalaşma) bir o qədər çox güclənir. Proses beynəlxalq miqyasda elə formalaşır ki, sənaye ölkələri daha çox kapital tutumlu, bununla da yüksək əlavə dəyər yaradan fəaliyyət sahələrinə, inkişaf etməkdə olan və zəif iqtisadiyyatlı ölkələr isə daha çox əmək tutumlu, bununla da əlavə dəyəri artıran sahələrə malik olurlar.

Qlobal dəyər zəncirinin halqalarına uyğun dəyər yaradan və artıran halqaları (ölkələrin həmin zəncirin hansı halqalarında və halqalar birliliyində iştirakını) dəqiqləşdirib qiymətləndirmək lazımdır. Bu mənada qlobal dəyər zəncirinin halqaları sırasında dəyəri yaradan halqalarda beynəlxalq istehsal halqəası ilə yanaşı dayanan tədarük və təchizat halqaları və bu halqaların subyektləri olan müxtəlif firmalar və şirkətlərin fəaliyyəti ön sıraya çıxır. Həmin firma və şirkətlər təkrar istehsal prosesinin beynəlxalq bölgüsünə uyğun olaraq son istehlaka daxil olacaq hazır məhsulun müəyyən hissələrini və komponentlərini istehsal etməklə qlobal ixraca və idxala daxil olur və qlobal əlavə dəyərin yaranmasında iştirak edir. Sözsüz, qlobal əlavə dəyərin yaranmasında ölkələrin iştirak səviyyəsinin artması və yaxud azalması ölkənin beynəlxalq ixtisaslaşmasının dərinləşmə sürətinə uyğun özlərinin milli istehsal prosesində həyata keçirdikləri innovasiyalaşma səviyyəsindən asılı olur. Bu və ya digər ölkənin qlobal dəyər zəncirinin halqaları üzrə artan əlavə dəyərin yaranmasında iştirak səviyyəsini hesablaşmanın tanınmış iqtisadçı alimlər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş konkret metodları, birmənalı olmasa da hər halda elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Qlobal dəyər zəncirinin halqaları üzrə hər hansı bir ölkənin artan əlavə dəyərin yaradılmasında iştirak əmsalı (iştirak dərəcəsi) həmin ölkənin digər ölkələrin ixracına daxil olan milli əlavə dəyərinin onun ümumi ixracına nisbətən faizlə müəyyən olunur. Eynilə də hər hansı bir ölkənin qlobal dəyər zəncirində azalan qlobal əlavə dəyərin yaradılmasında iştirak əmsalı (iştirak dərəcəsi) həmin ölkənin ixracında başqa ölkələrin yaratdıqları əlavə dəyərin payı ilə, yəni faizlə hesablanılır [6, s. 79].

Qlobal əlavə dəyərin yaradılmasında iştirak səviyyəsi elə ölkələrdə yüksək olur ki, (artan qlobal əlavə dəyər) həmin ölkələr yüksək əlavə dəyər yaradan tədarük, təchizat və sair istehsal

təyinatlı xidmətlərdən: konkret elmi araşdırma və innovasiyalardan çevik istifadə edir, həmin fəaliyyəti daim diqqət mərkəzində saxlayırlar. Belə ölkələr (əsasən sənaye ölkələri) qlobal dəyər zəncirində istehsalın texnoloji əsasını və dəyərin birbaşa substansiyasını yaradan halqaları öz ərazisində saxlayır, yığma istehsalı təşkil edən və dəyəri artıran halqaları isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərazilərinə ötürürlər. Bu sonuncu ölkələrin firma və şirkətləri qlobal dəyər zəncirində yalnız yığma istehsalla, yəni əlavə dəyəri yaradan deyil yalnız artıran fəaliyyətlə məşğul olduqlarından belə fəaliyyətdə bir başa istehsalın elmi-texniki, texnoloji və innovasiya yenilikləri müntəzəm gündəmdə olmur, çünki, qlobal dəyər zəncirinin halqalarında həmin ölkələrin ixrac payı yalnız yerli komponentlərin dəyərinin artması ilə kifayətlənir.

Nə qədər ki, Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxildir, ölkə şirkətləri və firmaları qlobal dəyər zəncirinin halqalarında öz yerini əlavə dəyəri artıran halqalardan əlavə dəyəri yaradan halqalara doğru meyil etməli, həmin halqalarda iştirak əmsalını (iştirak səviyyəsini) genişləndirməli, iştirak artımına təsir edəcək texniki-texnoloji və sosial-iqtisadi amilləri daim fəallaşdırmalıdır. Belə bir inkişaf meyli müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda kifayət qədər özünü göstərir, yüksək əlavə dəyər yaradan istehsalatlar qlobal iqtisadi dəyişikliklər yolu ilə tədricən sənaye ölkələrindən inkişafda olan ölkələrə keçir.

Qeyri-neft sektoru sahələri sırasında kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin qida və toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatları, ayaqqabıların istehsalı sahələri qlobal dəyər zəncirinin ilk halqalarında demək olar ki, kifayət qədər böyük həcmdə istehsala malik olur, ənənəvi xarici bazarlarda isə həmin məhsulların qiyməti bəzən sabit qalır, bəzən isə aşağı düşür. Fikrimizcə, həmin məhsulların yeni brendlərinin istehsalı, beynəlxalq standartlara uyğun emalı, saxlanması, qablaşdırılması, daşınması və sair kimi əldə dəyər yaradan və əlavə dəyər artıran mərhələlərin müasir texnoloji və innovasiya yönümünə iri həcmli investisiyalar yatırılması, yatırılan investisiyalar əlavə dəyəri formalaşdıran başlıca halqalar üzrə optimal nisbətdə bölünməlidir. Əsas diqqət qlobal dəyər zəncirində dəyər yaranan və dəyər artan halqalar arasında investisiya resurslarının optimal nisbətdə bölünməsinə yönəldilməlidir. Yöndənilən investisiyalar istehsal prosesində yaradılacaq məhsulların yalnız dəyəri və qiymətilə deyil, daha çox faydalılıq, dizayn, istehlakçıların zövqünə, istək və arzularına uyğunlaşmasına istiqamət götürməlidir ki, məhsullar maneəsiz daxili və xarici bazarlara daxil ola bilsin. Bu hal yalnız bazar rəqabəti üçün deyil, eyni zamanda yüksək gəlirli bazarlarda rəqiblərdən üstün olmağa və daha çox bazar payına malik olmağa imkan yaradır. Bu mənada qlobal dəyər zəncirində məhsulların hazırlanmasının son halqaları, dəyər artıran halqalar olan nəqliyyat daşınma, çeşidlənmə, qablaşdırma, qiymətləndirmə, dizayn və reklam kimi əməliyyatlar öz növbəsində daha çox informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına (İKT) əsaslanan investisiyaların tətbiqini tələb edir.

Qlobal dəyər zəncirinin uyğun halqalarında Azərbaycan şirkətlərinin iştirak imkanları aqrar sektorun kənd təsərrüfatı emal sənayesinin toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində əyricilik, toxuculuq və tikiş, kimya sənayesinin polimerlər istehsalı kimi sahələrində yüksək texnologiyalı məhsulların hazırlanmasında özünü daha çox göstərir. Fikrimizcə, qlobal dəyər zəncirinin aparıcı halqalarında Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin toxuculuq, geyim, dəri və dəri məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində fəaliyyət göstərən bazar subyektlərinin iştirakı, onların mütərəqqi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına malik olmaq imkanlarının artması öz növbəsində nəinki ənənəvi bazarlarda mövqeyini saxlamaqla, daha çox yeni bazarlara girməklə beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya olunmasına da imkan yaranacaqdır.

Dəyər zəncirinin qloballaşması və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə tələblərin artması.

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında malların və xidmətlərin ölkələrarası hərəkətilə bağlı dəyər zəncirinin istehsal, tədarük, təchizat nəqliyyat, anbar və satış halqaları mürəkkəbləşir, bu və ya digər məhsul qrupunun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif coğrafi ərazilərdə istehsalı daha çox şaxələnir, iqtisadi cəhətdən təcridləşir. Beynəlxalq istehsalla bağlı iqtisadi təcridləşmə nə qədər artırsa ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri də bir o qədər çox güclənir. Belə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin üzvü birliyinin formalaşmasında və bununla da beynəlxalq nəqliyyat əlaqələrinin yaradılmasında müstəsna əhəmiyyəti olan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ön sıraya çıxır.

Malların və xidmətlərin ölkələrarası hərəkətində həmin məhsullar son istifadəçinin sərəncamına çatana qədər çoxsaylı dövlətlərin ərazisindən keçməli olur. Bu mənada ümumi dəyər zəncirinin hansı halqasında və yaxud halqalar birliyində əlavə dəyərin hansı ölkənin ərazisində hansı məbləğdə yaranmasını dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Dəqiqləşdirmədə ölkənin ümumi milli məhsulunun daxili və xarici milli məhsula ayrılması və bununla da hər iki məhsulun əsasında dayanan daxili milli əlavə dəyərin və xarici milli əlavə dəyərin hesablanaraq qloballaşan dəyər zəncirinin bütün halqalarında yaranan ümumi dəyəri hesablamaq mümkün olar. Belə bir hesablama metodu ABŞ iqtisadçısı R.Kurmanın rəhbərlik etdiyi kollektiv tərəfindən irəli sürülmüşdür [7,s.1-10]. Qeyd edilən metodla hər bir ölkənin ixracı ilə bağlı ümumi milli məhsulunun tərkibində daxili milli əlavə dəyərin və xarici milli əlavə dəyərin hansı ölçüdə (həcm və ya məbləğcə) olması ixrac dəyərinin komponentlərini müəyyən etməklə hesablanır. Bu metodla qlobal dəyər zəncirində hər bir ölkənin iştirak payını (yaratdığı əlavə dəyəri) müəyyən etmək bir qədər mürəkkəblilik doğurur. İlk növbədə ona görə ki, həmin metodla ölkənin ixrac etdiyi məhsulların dəyər tərkibində formalaşan milli əlavə dəyərin komponentlərinin sayı çoxalır, hətta bir komponentin özünü yenidən ayıraraq iki müxtəlif yarımkomponentə çevrilir [7.s.15-19]. Fikrimizcə, ölkənin qlobal dəyər zəncirində iştirak (milli əlavə dəyər yaratmaq) payını dəqiqləşdirmək üçün xarici ticarət dövryyəsinin iki başlıca tərkib hissələri olan ixrac və idxal məhsullarını götürməklə onların hər birinin dəyərində yarana və arta bilən milli əlavə dəyəri müəyyən etmək lazımdır. Yəni ixrac olunan məhsulların dəyər tərkibində yaranan və artan milli əlavə dəyəri, eyni zamanda idxal olunan məhsulların tərkibində emal təyinatlı məhsulları istehsala cəlb edib milli əlavə dəyəri yaradıb və yaxud artırıb üçüncü ölkəyə ixrac etmək zəruridir. Aydın olur ki, qlobal dəyər zəncirinin halqaları üzrə dəyərin yaranmasında hər bir ölkənin iştirak payı (milli əlavə dəyəri) 6 komponentlə deyil yalnız 4 komponentlə (daxili milli əlavə dəyərin yaranması; xarici milli əlavə dəyərin yaranması; daxili milli əlavə dəyərin artması; xarici milli əlavə dəyərin artması;) xarakterizə olunub hesablanması sadə və daha real olardı. Bu nəinki qlobal dəyər zəncirinin halqaları üzrə yaranan milli əlavə dəyəri, eyni zamanda artan milli əlavə dəyəri düzgün hesablamağa kömək edərdi.

Yuxarıda aparılan araşdırma belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, malların və xidmətlərin ölkələrarası hərəkəti genişlənərək daha çox sahəni əhatə etdikcə dəyər zəncirinin qloballaşması prosesi də güclənir, qlobal dəyər zəncirinin halqalarında milli əlavə dəyər yaradan ölkələrin iştirakı ilə müqayisədə milli əlavə dəyəri artıran ölkələrin sayı daha çox artır. Belə ki, malların, xidmətlərin ölkələrarası hərəkətində milli əlavə dəyərin yaranması ilə müqayisədə milli əlavə dəyəri artıran əməliyyatlar, yəni beynəlxalq nəqliyyat yük daşıma, qablaşdırma, çeşidləmə, anbarlaşma, qiymətləndirmə və bu kimi istehsalın tədaviül dairəsində davamı ilə əlaqədar əməliyyatların həcmi və xüsusi çəkisi daha sürətlə artır. Bütün bunları ümumi halda beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya əməliyyatlarında öz ifadəsini tapmaqla bu gün özünün aktuallığını daha geniş miqyasında göstərən “Şimal Cənub” və “Şərq Qərb” adlanan iki böyük beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşması və sürətlə genişlənməsində görmək olar.

Azərbaycanda “Şimal-Cənub” və “Şərq-Qərb” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin birbaşa əlaqələnməsi və bu dəhlizlərlə malların, xidmətlərin daşınması, emalı, tədarükü, təchizatı və sair bu kimi istehsal proseslərinin dəhlizlər vasitəsilə davam etdirilməsində Azərbaycanın bütün ərazisinin, xüsusən onun Qarabağ regionunun müstəsna əhəmiyyətini görə bilərik. Azərbaycanın Cənubi Qafqazda əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, bir çox sahələrdə iqtisadi və strateji üstünlüyə malik olması Azərbaycanın perspektivdə beynəlxalq nəqliyyat logistika mərkəzinə çevrilməsinin maddi ilkin şərtlərini də hazırlamışdır. Qlobal dəyər zəncirinin halqaları üzrə malların və xidmətlərin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ilə ölkələrarası hərəkətində Azərbaycanın ərazisində formalaşmaqda olan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında (BDTL) emal, yükdaşıma, anbarlaşma, qablaşma, çeşidləmə və sair başqa bu kimi istehsal xarakterli işlərlə əlaqədar aparılan ixrac və idxal əməliyyatlarında milli əlavə dəyərin yaranması və artmasının həcmi və məbləği diqqətlə nəzərə alınmalı və milli hesablar sistemində uyğun uçotu aparılmalıdır. Ticarət limanına tranzit təyinatlı idxal olunan xarici mallar və yaxud ixrac olunan milli mallar qlobal dəyər zəncirinə qoşulmaqla istehsal xarakterli ticarət əməliyyatlarına məruz qalır, ara məhsulların yaradılmasının iştirakçısı olur.

Belə iştirak prosesində dəyər zəncirinin halqalarına uyğun əlavə dəyərin yaradılması və artırılması baş verdiyindən hər iki prosesin dəqiq uçotunun aparılmasına diqqət daha çox artırılmalıdır.

Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə malların və xidmətlərin ölkələrarası hərəkətilə bağlı istehsal prosesi həmin istiqamətdə davam edə bilər. Əgər həmin prosesdə məhsulların emalı prosesi (bilavasitə istehsal) baş verərsə, belə halda milli əlavə dəyər yaranır, yox əgər istehsal xarakterli tədavül prosesi (ticarət) baş verərsə, belə halda isə milli əlavə dəyər artır. Qlobal dəyər zəncirində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı tədricən malların və xidmətlərin beynəlxalq hərəkəti üzrə Azərbaycan ərazisində milli əlavə dəyərin yanaşması və artmasını həyata keçirə bilər. Liman vasitəsilə Azərbaycanın idxal etdiyi son istehlak malları və xidmətləri dəyər zəncirinin son halqaları kimi Azərbaycanda tamamlanır, tranzit qaydada daxil olanlar isə dəyər zəncirində aralıq mallar və xidmətlər kimi milli əlavə dəyər əlavə edilərək tərəfdaş ölkələrə ixrac olunur. Bu mənada Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı qlobal dəyər zəncirinin halqaları ilə Azərbaycanı Qərblə (Türkiyə və Aİ), Cənubla (İran və Hindistan) və Şimalla (Rusiya) birləşdirən nəqliyyat qovşağıdır. BDTL-nin Qarabağ regionuna yaxın ərazidə yerləşməsi əlverişli qovşaq olan bu ticarət limanının Zəngəzur dəhlizilə əlaqə qurmaq imkanını artırır. Bu isə öz növbəsində gələcəkdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərilə daşınacaq yüklərin həcmünün artırılmasına şərait yaradacaqdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın ərazisindən keçən 4 Beynəlxalq avtomobil və dəmir yolu xətti Ələtdə kəsişir və bunlar ümumi şəkildə aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- Bakıdan Qarabağ regionundan keçərək Zəngəzur dəhlizilə Naxçıvan vasitəsilə Türkiyədən Qərbə və İrandan Şərqə doğru avtomobil və dəmir yolu;
- Bakıdan Gürcüstan, Qara dəniz sahillərilə Türkiyədən keçərək Qərbə doğru avtomobil və dəmir yolu;

- Bakıdan Rusiya ərazisinə keçərək Şimal-Qərbə doğru uzanan avtomobil və dəmir yolu;

- Bakıdan Astara-İran vasitəsilə Cənubi-Şərqə doğru avtomobil və dəmir yolu;

Qlobal dəyər zəncirində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Zəngəzur dəhlizinin çox əhəmiyyətli halqaya çevrilməsi və bununla da milli əlavə dəyərin artırılması göstəricilərində yer tutması, beynəlxalq ticarət axınlarını özünə cəlb etmək qabiliyyətini qazanması ilə yanaşı beynəlxalq istehsalda və ticarətdə milli əlavə dəyər yaratmaq və artırmaq imkanını gücləndirəcək və beləliklə Azərbaycanın Beynəlxalq iqtisadiyyatda yerini genişləndirəcəkdir.

Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Zəngəzur dəhlizi qarşılıqlı əlaqələnməklə qlobal dəyər zəncirində əhəmiyyətli yer tutmaq ehtimalı həqiqətə çevrilir, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri müstəvisində Azərbaycan ərazisində logistika mərkəzinin yaradılmasının ilkin şərtlərini hazırlayır. Bundan əlavə, həm Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və həm də Zəngəzur dəhlizinin yerləşdiyi ərazi nəinki Azərbaycanın daxili iqtisadi rayonlarını və hətta ölkəmizi Qərb və Şərqlə əlaqələndirən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağına çevrilmək imkanlarını daha da artırır.

Nəticə

Beynəlxalq nəqliyyat-ticarət dəhlizlərilə Azərbaycandan ixrac olunan və Azərbaycana idxal olunan malların struktur tərkibi olduqca çox fərqləndiyindən ixrac mallarının dəyərində milli əlavə dəyərin yaranma həcmi və məbləği idxal mallarının dəyərindəki milli əlavə dəyərə nisbəti daha çox olur. Belə ki, Azərbaycan ixracının əmtəə məhsulları üzrə struktur tərkibində əsas üstünlüyü xammal-materiallar təşkil etdiyi halda idxalın əmtəə məhsulları üzrə strukturunda əsas üstünlüyü hazır sənaye məhsulları təşkil edir. Fikirimizcə, müasir Azərbaycan reallığı həmin prosesin əks istiqamətdə formalaşmasını tələb edir. Bu tələblərin reallığı isə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin uğurla genişlənməsi və Azərbaycan ərazisinin beynəlxalq nəqliyyat ticarət mərkəzinə çevrilməsi imkanlarının artmasında özünü göstərir.

Anar Rzayev

Dəyər zəncirinin genişlənməsinə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təsirinin artması

Xülasə

Məqalədə dəyər zəncirinin dünyanın nəinki ayrı-ayrı ölkələri və regionları və hətta bütünlükdə beynəlxalq miqyasda da ümumi prinsiplərlə formalaşması irəli sürülmüşdür. Qeyd edilən zəncirin

hər bir halqasında yerinə yetirilən iqtisadi fəaliyyət növü müəyyən xərclərlə: xammal-material, əməkhaqqı, avadanlıq, bina, torpaq, idarəetmə xərclərilə qarşılaşır, xərclərin çevrilməsi prosesi baş verir, zəncirin hər bir halqasının fəaliyyəti nəticəsində məhsul dəyər qazanır.

Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərilə məhsulların yer dəyişməsinin belə logistik hərəkətinin bir tərəfdən dəyərin yaranması və digər tərəfdən isə dəyərin artması prosesinin necə baş verməsi bütün reallığı ilə aydınlaşdırılmış və elmi nəticə çıxarılmışdır.

Анар Рзаев

Увеличение влияния международных транспортных коридоров на расширение цепочки создания стоимости

Резюме

В статье делается вывод о том, что цепочка создания стоимости формируется на общих принципах не только в отдельных странах и регионах мира, но и в мировом сообществе в целом. Вид экономической деятельности, осуществляемый в каждом звене цепи, сталкивается с определенными затратами: сырье, заработная плата, оборудование, здания, земля, управленческие расходы, происходит процесс преобразования затрат, продукт приобретает ценность в результате эксплуатации каждого звена в цепи.

Показана вся реальность такого логистического движения продукции по международным транспортным коридорам, как с точки зрения, создания стоимости, так и ее увеличения, и сделан научный вывод.

Anar Rzayev

Increase of the impact of international transport corridors on the expansion of the value chain

Summary

The article indicates that the value chain is formed on general principles not only in individual countries and regions of the world, but also in the international community as a whole. The type of economic activity carried out in each link of the chain is faced with certain costs: raw materials, wages, equipment, buildings, land, management costs, the process of cost conversion occurs, the product gains value as a result of the operation of each link in the chain.

The whole reality of the creation of value such a logistical movement of products through inter-national transport corridors, on the one hand, and on the other hand, the process of increasing value, has been clarified and a scientific conclusion has been drawn.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı
2. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Kompleksinin açılışı (<http://www.prezident.az/articles> 28.09.2014)
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020. Stat.məcmuə Bakı 2020
4. Kərimli İ.A. İqtisad elmi: aktual problemlər və real yanaşmalar. Bakı: - 2013, 505 səh.
5. Сергеева З.Х. Роль химических парков в развитии инновационных технологии в сфере переработки углеводного сырья. Вестник Казан. Технол. Ун-та- 2012 № 15
6. Овчинников Г.П. Международная экономика учебное пособие. -изд-во Михайлова В.А., 1999
7. Koopman R/ Give Credit where Credit is Due. Tracing Value Added in Global Production Chains (Elektron resurs) 2010, 58 p. URU: <http://www.nber.org/papers/w16426/pdf/>
8. [https://az.wikipedia.org/wiki/Bakı_Beynəlxalq_Dəniz_Ticarət_Limanı](https://az.wikipedia.org/wiki/Bak%C4%B1_Beyn%C4%B0lxalq_D%C4%B0niz_Ticar%C4%B0t_Liman%C4%B1)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 31.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.04.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

AZƏRBAYCANIN MÜASİR SƏNAYE SİYASƏTİ İQTİSADI DİVERSİFİKASIYA KONTAKSTİNDƏ

Aqşin Əliyev

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Keyfiyyətin idarə edilməsi və məlumatlar şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi
AZ 1001, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: aakshinaliyev@gmail.com*

Açar sözlər: sənaye siyasəti, müqayisəli üstünlük, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, innovasiya, qeyri-neft sektoru.

Ключевые слова: промышленная политика, сравнительное преимущество, диверсификация экономики, инновации, нефтегазовый сектор

Key words: industrial policy, comparative advantage, economic diversification, innovation, non-oil sector.

Sənaye siyasətinin əsaslandırılması ətrafında uzun müddət iqtisadçılar və siyasətçilər arasında müzakirələr aparılıb. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda bu müzakirələr böyük rezonans yaradıb. Çünki sənaye siyasətinin əsaslılığı ilə bağlı müxtəlif mövqələrin əsası bəzən tamamilə bir-birinə əks olan iqtisadi metodologiyalar və ümumilikdə iqtisad elminə yanaşmalar təşkil edir. Fəal sənaye tərəfdarları, bir qayda olaraq, iqtisadiyyatda nisbi və ya daha az sərt cərəyanın tərəfdarlarıdır.

Sənaye siyasəti həmişə dominant formal iqtisadi elmin və ya hazırda neoklassik iqtisadi nəzəriyyə ilə təmsil olunan əsas cərəyanın nümayəndələri tərəfindən tənqid edilmişdir. Üstəlik, bu nəzəriyyə əsaslı şəkildə müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyələrində olan ölkələr arasında azad ticarət prinsipini nəzəri cəhətdən əsaslandırın, məntiqinə görə, milli sənaye siyasətinin prinsiplərinə uyğun gəlməyən əsas iqtisadi istiqamət idi.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanın müasir sənaye siyasətinin öyrənilməsi, eləcə də iqtisadi diversifikasiya şəraitində bununla bağlı praktiki tövsiyələrin və təkliflərin hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan neft-qaz sənayesilə daha çox xarakterizə olunan ölkədir. Bunun pozitiv tərəflərilə yanaşı, kifayət qədər problemləli tərəfləri də vardır. Belə ki, belə bir şəraitdə qeyri-neft-qaz sənayesi sektorunda təmsil edilən müəssisələrin də inkişafı üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılması lazımdır.

Müasir reallıqda sənaye siyasəti dedikdə nə nəzərdə tutulur? İlk növbədə sənaye siyasətinin predmetinin mahiyyətini müəyyən etmək lazımdır, çünki sənaye siyasətinin istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinə birbaşa dövlət müdaxiləsindən tutmuş iqtisadiyyat, təhsil və elm sahəsində ümumi dövlət siyasətinə qədər müxtəlif anlayışlar mövcuddur. XX əsrin sonlarında sənaye siyasəti konsepsiyasının genişləndirilməsi tendensiyası müşahidə olunsa da, indi bu termin dövlətin sosial-iqtisadi inkişafın strateji kursunun tərkib hissəsi kimi iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri aparmaq siyasəti kimi başa düşülür.

Sənaye siyasəti biznes mühitini yaxşılaşdırmağa və ya iqtisadiyyatda iqtisadi artım və ümumi rifah üçün ən perspektivli hesab edilən müəyyən sənaye novlərini, texnologiyaları və ya iş yerlərini hədəfə alan struktur dəyişiklikləri həyata keçirməyə cəhd edən məqsədyönlü müdaxilə və ya ümumi dövlət siyasətidir.

İndiki mərhələdə sənaye siyasətinin obyektini kimi təkcə sənaye istehsalı sahələri deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə yönəlmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, hazırkı mərhələdə məhsulların, xidmətlərin və satışın əlavə dəyərində sənaye əhəmiyyətli və artan bir hissədir ki, bu da öz növbəsində ən gəlirli fəaliyyət növləridir. Sənaye siyasəti tədbirlərinin tətbiqi sahəsinin diqqəti sahə müdaxilələrinin “şaqlı” tədbirlərindən fiziki və institusional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, investisiya və innovasiya prosesinin təkmilləşdirilməsi kimi “üfüqi” sənaye siyasəti tədbirləri sferasına keçir.

Sənaye və ya müəssisə səviyyəsində birbaşa dövlət müdaxilələrinə gəlincə, burada da yanaşma dəyişmişdir. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda adətən “yeni sənaye siyasəti” adlanan bu yanaşma ilə bütün iqtisadiyyat üçün yüksək gəlirli, ən perspektivli sektorlara yönəldilməli olan şərti və müvəqqəti dövlət subsidiyalarına ehtiyac açıq şəkildə ortaya çıxır.

Müqayisəli üstünlük və ya diversifikasiya üçün ixtisaslaşma. Daha texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş sənayedə yeni müqayisəli üstünlükləri tez bir zamanda əldə etmək üçün mövcud müqayisəli üstünlüyü izləmək və ya onlardan uzaqlaşmaq sənaye siyasətinin əsaslandırılmasının müzakirələrində başqa əsas məqamdır. Mövcud müqayisəli üstünlüyə riayət etmək və ya ona görə ixtisaslaşma prinsipi azad ticarət və iqtisadi liberallaşma prinsiplərinin əsasını təşkil edən xarici ticarətdə müqayisəli üstünlükləri Rikardo nəzəriyyəsinə gedib çıxır. Bu prinsip o deməkdir ki, ölkə bütün resursları müəyyən iqtisadi struktura ən uyğun olan fəaliyyətlərə yönəltməlidir. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ucuz işçi qüvvəsi həmin ölkələr üçün bu, aşağı əlavə dəyərlə əmək tutumlu əl istehsalıdır. Müqayisəli üstünlüklərdən uzaqlaşmaq və ya yeni müqayisəli üstünlüklər axtarmaq prinsipi ölkədə olmasa belə, ən böyük xarici təsirə (xarici fayda) malik yüksək texnologiyalı sənayelərin stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur

Əslində, iqtisadiyyatlarını sənayeləşdirmədə uğur qazanmış inkişaf etməkdə olan ölkələr daha çox müqayisəli üstünlüklərdən uzaqlaşmaq siyasəti yeridirlər. Bu fərziyyə Dani Rodrik və Ricardo Hausmann tərəfindən ixracın mürəkkəbliyi indeksinin tətbiq olunduğu məşhur tədqiqatda sübut edilmişdir. Bu indeks iki mərhələdə hesablanır. Birincisi, müəyyən növ mal ixrac edən ölkələr üzrə adambaşına düşən ÜDM hesablanır, yalnız bu növ məhsul ixrac edən hipotetik ölkə üçün adambaşına düşən ÜDM alınır. Sonra adambaşına düşən ÜDM, bu indeksin qurulduğu real ölkə ilə eyni ÜDM strukturuna malik olan hipotetik ölkə üçün hesablanır. Son nəticədə adambaşına düşən ÜDM-nin hipotetik səviyyəsi ölkə üzrə real səviyyə ilə müqayisə edilir. Məlum olur ki, bu indeks “müqayisəli üstünlükdən yayınma” dərəcəsini müəyyən etmək üçün əladır. Məsələn, bu indeksə əsasən, 2019-cu ilə nəzər salsaq Çində adambaşına düşən ÜDM-nin hipotetik səviyyəsinin 1992-ci ildəki real göstəricidən 6 dəfə, 2003-cü ildəkindən isə 3 dəfə yüksək olduğunu müşahidə edirik [14].

Bu fərziyyə Gene Imbs və Romain Vacziarga [5] tərəfindən bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında sənaye konsentrasiyası və diversifikasiya strukturunu təhlil edən ekonometrik tədqiqatda da sübut edilmişdir. Formal məntiqə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının strukturu müqayisəli üstünlüklərə uyğun olaraq getdikcə ixtisaslaşmaya məruz qalır.

Liberal iqtisadi paradigma çərçivəsində “kasıb” ölkə ilə “zəngin” ölkə arasında azad ticarət rejimi birinci ölkənin iqtisadiyyatında innovasiya prosesinin inkişafına töhfə verməlidir. Bu mexanizmin məntiqi belədir ki, azad ticarət rejimində müqayisəli üstünlüklər üzrə ixtisaslaşma sayəsində inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatın resurslarından ən səmərəli şəkildə istifadə edir ki, bu da dövlətin və digər iqtisadi gəlirlərin artmasına səbəb olur. O, həmçinin institusional mühitin, xüsusən də həm maddi, həm də qeyri-maddi aktivlər üzrə mülkiyyət hüquqlarının təsisatının yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. Öz növbəsində, dövlət əsas institutların gücləndirilməsi və bütün iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin artırılması əsasında təhsilin, elmin və infrastrukturun inkişafına sərmayə qoyur ki, bu da innovasiyaların inkişafına töhfə verməlidir.

Öz növbəsində, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiyaya daxili tələbatın inkişafı üçün zəruri şərt iqtisadiyyatın diversifikasiyasıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkənin müqayisəli üstünlüklə ixtisaslaşması şəraitində belə tələb inkişaf etmir, xüsusən də təbii ehtiyatlar üzrə ixtisaslaşma halı varsa. Amma burada da iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesi mümkündür, baxmayaraq ki, onun mərkəzi hasilat sənayesidir. Belə diversifikasiyaya nümunə Norveçdir - belə bir model “resurs millətçiliyi” adlanır [2].

Azərbaycanda müasir sənaye siyasətinin mahiyyəti. Bu günə kimi Azərbaycanın sənaye siyasətinin əsas vəzifələri bunlardır: bütün sənaye sahələrinin struktur transformasiyası; yüksək texnologiyalı məhsulların tətbiqi; istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması və modernləşdirilməsi; sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişafı; regionların sosial-iqtisadi inkişafı. Ən mühüm prioritet idxalı əvəz edən siyasətdən ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artıran ixrac yönümlü modelə keçiddir.

Səmərəli sənaye siyasətinin həyata keçirilməsində dövlət müstəsna rol oynayır. Çünki innovativ fəaliyyətlə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlığın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və stimullaşdırılması, eləcə də uğurlu investisiya siyasəti xarici kapitalın əhəmiyyətli axınına töhfə verəcək, bu da son nəticədə sənaye siyasətinin əsas məqsədlərinə nail olmağa kömək edəcəkdir.

Böyük investisiyaların cəlb edilməsi, investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı ölkə sənayesinin yenidən strukturlaşdırılması istiqamətində mövcud kursu başa düşmək üçün son 20 ilin tendensiyalarını izləmək kifayətdir.

Sahibkarlığın inkişafı qeyri-dövlət sektorunda məhsul istehsalının artmasında da özünü göstərir. Belə ki, 2021-ci ildə sənayedə məhsul istehsalının 82 faizi özəl sektora məxsus olmuşdur. Bu dövrdə ümumi istehsalın 91,6%-i sənaye məhsullarının istehsalı, 8,4 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin göstərilməsi hesabına formalaşmışdır [12].

XIX əsrdə Azərbaycanda inkişaf edən əsas sahələrdən biri və başlıcası neft sahəsi idi. Bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşu 1859-cu ildə başlamışdır [14]. Azərbaycan nəhəng yanacaq ehtiyatlarına görə sovet dövründə “neft respublikası” kimi tanınırdı. 1970-1980-ci illərdə ölkədə neft hasilatı yerin yuxarı qatlarında tükəndiyinə görə tədricən azalırdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra böyük neft ehtiyatlarının olması Azərbaycanda stabilliyin bərqərar olması və iqtisadi inkişafında böyük rol oynadı. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturunu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı dərindən dəniz özülləri zavodu kimi nəhəng strateji istehsalat qurğusu tikilmişdir. Bununla yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesinin və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur [8]. Ümummillət lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə işlənilib hazırlanmış Yeni neft strategiyasının məntiqi nəticəsi olaraq 1994-cü ildə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin neft şirkətlərilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” adlanan müqavilə ölkəyə xarici investisiya axınının başlanğıcı oldu və sonrakı illərdə Azərbaycanın maliyyə potensialını genişləndirməyə imkan verdi. [1, s. 104] Ölkənin maliyyə imkanlarının artması, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların sonrakı artımı 2000-ci illərdən başlayaraq milli iqtisadiyyatın sürətli inkişafına təkan verdi. Belə ki, 1994-2010-cu illərdə “Əsrin müqaviləsi” sayəsində ölkə iqtisadiyyatına investisiya axını 74 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bunun da 37,1 milyard dollarını xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Təhlil olunan dövrdə xarici investisiyaların 53,6%-i neft sektoruna yatırılıb. Zaman keçdikcə yeni neft strategiyasının davamlı uğurları Azərbaycan dövlətinin dinamik iqtisadi tərəqqisinə çevrilmişdir. Başqa sözlə desək, yeni neft strategiyası əsas məqsədinə - ölkənin enerji təhlükəsizliyi tam təmin edilmiş və həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkənin proporsional iqtisadi inkişafına nail olmuşdur [9].

Qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalının artması da ölkəmizə bir sıra üstünlüklər qazandırır. Belə ki, bu sektorun istehsal imkanlarının artması əvvəla daxili tələbatın ödənilməsində önəmli rol oynayır, digər tərəfdən ixrac potensialını artırır. İxracın artması isə ölkəmizə əlavə valyutanın daxil olmasına imkan yaradır ki, bu da ölkəmizin maliyyə imkanlarını genişləndirir, milli valyutanın dəyərini artırır. 2021-ci ildə qeyri-neft-qaz məhsullarının ixracı 2020-ci illə müqayisədə faktiki qiymətlərlə 47,2% real ifadədə 38,4% artaraq 2 milyard 713,4 milyon dollara bərabər olub [10].

Sənaye siyasətinin tədqiqatının mühüm sahələrindən biri regional aspekt olmaqla regionların milli iqtisadiyyatda rolunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Regionların sənaye siyasəti sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və investisiya imkanlarından, habelə mövcud resurs potensialından, regionun infrastrukturunun inkişaf dərəcəsiindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermiş, dünya iqtisadiyyatının böhranla üzləşdiyi dövrdə belə Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda inkişafına nail olunmuşdur. Regional inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrini təşkil etmək, əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq məqsədilə regionlarda sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin yaradılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

müvafiq fərman və sərəncamları ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və Mingəçevir Sənaye Parkı, həmçinin Neftçala, Masallı, Hacıqabul və Sabirabad sənaye məhəllələri yaradılmışdır [11]. Qeyd olunanlar regionlarda sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların, o cümlədən kiçik və orta sahibkarların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

2017-ci ildə xarici investisiyaların payı bu dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş bütün investisiyaların təxminən 2/3-nü təşkil edib ki, bu da neft-qaz layihələrinə investisiya ilə bağlı olub. Xarici və daxili investisiyaların ən böyük həcmi 2019-cu ilin payına düşür. 2019-cu ildə respublika iqtisadiyyatına daxili investisiyaların həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransda qeyd edib ki: “Azərbaycan həm xarici, həm daxili investorlar üçün çox cəlbedici məkandır. Bu sərmayələrin bir hissəsi dövlət investisiyalarıdır. Bu da təbiidir. Çünki hələ ki, iqtisadi artımda dövlət investisiyaları önəmli rol oynayır” [13]. Neftin qiymətinin yüksək olduğu dövrdə respublika təbii qaz və elektrik enerjisi idxalçısından ixracatçıya çevrilmiş, sənayenin infrastrukturunu yaxşılaşmışdır. Bundan əlavə, dövlət investisiyaları iqtisadi inkişafa töhfə verən digər layihələrə yönəldilib, ölkənin regionlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilib. Əlverişli biznes və investisiya mühiti yaradılmış, özəl sektor layihələrinin dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi, lazım gəldikdə isə belə layihələrdə dövlətin iştirakı təmin edilmişdir. Ümumilikdə, son 15 ildə regionların sosial-iqtisadi inkişafı siyasəti ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına, ümumi daxili məhsulun 3,2 dəfə artmasına səbəb olmuş, Azərbaycanda orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir [7].

Son illər həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirləri çərçivəsində neft-qaz hasilatı və digər hasilat sənayesində qazanan uğurlarla yanaşı, sənayenin şaxələndirilməsi genişləndirilib, yeni istehsal gücləri istifadəyə verilib, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır.

Nəticə

İnformasiya texnologiyaları, avtomatlaşdırma və modernləşdirməyə istiqamətlənmə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, xüsusən də, sənaye sahəsinin uğurlu təkmilləşməsində əsas rol oynayır. Azərbaycanın texnoloji potensialı mövcud sənaye və texnoloji parkların fəaliyyətinin gücləndirilməsi, yeni sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılması, ayrı-ayrı rayonların sənaye potensialının artırılması yolu ilə inkişaf etdirilməlidir. Sənaye siyasətinin dirçəldilməsi və onun həyata keçirilməsi zərurəti investisiya imkanlarının mənimsənilməsi, texnoloji modernləşməyə investisiyaların cəlb edilməsi, özəl sahibkarlar arasında rəqabətin stimullaşdırılması, ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün sistemli və strukturlaşdırılmış səylərə yönəldilməlidir. Ticarət, investisiya, xidmətlər, texnologiya və qlobal dəyər zəncirləri arasında artan qarşılıqlı əlaqə ilə qloballaşan bazarı nəzərə alaraq, bugünkü siyasət təşəbbüsləri daxili potensialın və sistemlərin qurulması üçün tələb olunan addımların daha əhatəli perspektivini əks etdirir. Diqqət təkcə daxili bazarın və ya istehsalın gücləndirilməsinə deyil, həm də yeni biznes imkanları əldə etmək üçün beynəlxalq bazarlarla əlaqələrin ən yaxşı şəkildə necə inkişaf etdirilməsidir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, uğurlu sənaye strategiyası şaxələndirmə, rəqabətqabiliyyətlilik və məhsuldarlıq kimi müxtəlif məqsədlər arasında lazımı tarazlığa nail olmağa yönəldilməlidir.

Aqşin Əliyev

Azərbaycanın müasir sənaye siyasəti iqtisadi diversifikasiya kontekstində

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın müasir sənaye siyasətinin iqtisadi diversifikasiya şəraitində öyrənilməsinə çalışılır. Müasir dövrdə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı sosial və iqtisadi sahədə əldə olunacaq uğurların əsasını təşkil edir. Burada sənaye siyasətinin mövcud şərtlər daxilində əsaslandırılmasının əsas nəzəri və praktik sahələrinin nəzərdən keçirilməsinə cəhd göstərilmiş və bu məsələlər təhlil edilmişdir. Burada həm də iqtisadi inkişaf, innovasiya və sənaye

siyasəti sahəsində xarici və yerli iqtisadçıların mühüm, müasir nailiyyətləri öz əksini tapıb. Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, onun neftdən asılılığının aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Bu məqalə iqtisadi inkişaf və onun diversifikasiya konteksti, eləcə də dövlət siyasəti sahəsində çalışan mütəxəssislər və tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Агшин Алиев

Современная промышленная политика Азербайджана в контексте экономической диверсификации

Резюме

В статье ставится задача изучить современную промышленную политику Азербайджана в контексте диверсификации экономики. Основу успехов социальной и экономической сферы в нашей стране в современный период составляет развитие ненефтяного сектора. В статье предпринята попытка рассмотреть основные теоретические и практические направления обоснования промышленной политики в существующих условиях, а также проанализированы эти вопросы. Отмечены важные современные достижения зарубежных и отечественных экономистов в области экономического развития, инноваций и промышленной политики. Показаны пути диверсификации экономики страны, повышения конкурентоспособности, устранения зависимости от фактора нефти. Данная статья может быть полезна специалистам и исследователям, работающим в области экономического развития и диверсификации, а также государственной политики.

Agshin Aliyev

Modern industrial policy of Azerbaijan in conditions of economic diversification

Summary

The article aims to study the modern industrial policy of Azerbaijan in the context of economic diversification. Development of non-oil sector is a basis of success to be achieved in the social and economic sphere in our country in the modern period. Here an attempt is made to consider the main theoretical and practical directions of justification of industrial policy in the existing conditions, and these issues are also analyzed. It also reflects important modern achievements of foreign and local economists in the field of economic development, innovation and industrial policy. Ways to diversify the country's economy, increase competitiveness, and eliminate dependence on oil have been shown. This article may be useful to specialists and researchers working in the field of economic development and its diversification, as well as public policy.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr, 2016.
2. Самедзаде З. Этапы большого пути - экономика Азербайджана за полвека, новые реальности и перспективы. Баку, Нурлар, 2004.
3. Кондратьев В.Б. Зарубежный опыт модернизации: уроки для России // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 10. – С. 33-44.
4. Lin J. Y. New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Policy [Electronic resource] // World Bank. – 2012. – Mode of access: <http://siteresources.worldbank.org/DEC/Resources/84797-1104785060319/598886-1104951889260/NSE-Book.pdf>
5. Mehtiyev A. (2017). Investment Promotion Policy: How To Improve It? Entrepreneurship Development Foundation, Center for International Private Enterprise (CIPE), Baku, http://edf.az/ts_general/eng/layihe/IIED/policy-papers/azermehtiyev_investment-promotion-policy.pdf
6. Manufacturing the future: The next era of global growth and innovation – 2012 [Electronic resource] // McKinsey&Company. – 2012. – Mode of access:

- <http://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/the-future-of-manufacturing>
7. Pack H., Saggi K. The case for industrial policy: a critical survey: World Bank Policy Research Working Paper № 3839 *Electronic resource+ // SSRN. – 2006. – Mode of access: <http://ssrn.com/abstract=922965>
 8. <https://azerbaijan.az/related-information/267>
 9. <https://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/AgamaliZerife234az.pdf>
 10. <https://azertag.az/xeber/2030036>
 11. <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/esas-meqsed-qeyri-neft-qaz-senayesinin-inkisafini-suretlendirmekdir-1640466323>
 12. <https://president.az/az/articles/view/35705>
 13. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycan-neft-senayesinin-kecmisi-ve-bu-gunu-1631998455>
 14. <https://az.nsp-ie.org/ventaja-comparativa-3720#menu-2>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.05.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

AQRO-BİZNESDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN İQTİSADI MEXANİZMİN FORMALAŞDIRILMASI PRIORITYLARI

Gülsabah Rəhimova

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Aqrobiznes və menecment kafedrasının dissertantı
AZ 2000, Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti 450
e-poçt: rgulsabah@mail.ru*

Açar sözlər: innovasiya fəaliyyəti, sürət, inkişafın tempi və proporsiyaları, iqtisadi mexanizm, aqrar sahə, stimullaşdırma.

Ключевые слова: инновационная деятельность, скорость, темпы и пропорции развития, экономический механизм, аграрный сектор, стимулирование.

Keywords: innovation activity, speed, rates and proportions of development, economic mechanism, agricultural sector, stimulation.

İnnovasiyaların yayılması və mənimsənilməsinin sürəti milli iqtisadiyyat, sahə və müəssisə səviyyəsində inkişafın tempi və proporsiyalarını şərtləndirən mühüm amildir. Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın sürəti çoxsaylı amillərin təsiri altında formalaşan mühitdə müəyyən olunur. Təbiətlə bilavasitə təmasda göstərilən fəaliyyət kimi kənd təsərrüfatı istehsalının özünəməxsusluğu məhsul və proses innovasiyalarının yayılma və mənimsənilmə sürətində özünü göstərir. Bioloji proseslərin baş vermə sürətinin təbii amillərlə məhdudlaşması sahədə innovasiyalı inkişafın tempinə təsirsiz qalmır. Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın sürətini şərtləndirən amillər arasında iqtisadi amillər mühüm mövqeyə malik olmaqla sahənin rəqabət qabiliyyətinin təminatında mühüm rol oynayır.

İqtisadi mühitin innovasiyalı inkişafını sürətləndirmək baxımından imkanlarını səfərbər etmək üçün, mövcud təcrübədən məlum olduğu kimi aqrar fəaliyyətin səmərəliliyinə təsir edən istifadə edilən və yeni yaradılan üsul və vasitələrdən istifadə edilməlidir. Sivil bazar münasibətləri şəraitində aqrar sahənin idarə edilməsində iqtisadi üsullardan istifadəyə üstünlük verilməsi, demək olar ki, diskussiya obyektidir. Bu prosesdə dövlət və bazar strukturları tərəfindən müəssisələrə, əmək kollektivlərinə və ayrı-ayrı işçilərə təsir göstərməklə istehsalı artıran və onun səmərəliliyini yüksəldən iqtisadi üsul, qayda və vasitələr məcmusu kimi iqtisadi mexanizm həlledici rola malikdir.

Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmdə rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək baxımından zəruri meyarlar üzrə təshihlərin edilməsi məsələsi günümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Haqqında danışılan təshihlər aşağıdakı istiqamətlərdə dəyişiklikləri şərtləndirir:

- aqrar sahədə istehsalın inkişafının iqtisadi mexanizminin strukturunda, o cümlədən fəaliyyəti idarə edən mərkəzi qurumun xarakteristikalarında;
- iqtisadi mexanizmin fəaliyyət subyektlərinin tərkibində;
- innovasiya fəaliyyətinin mövcud və gözlənilən şəraitində;
- innovasiya fəaliyyətinin alqoritmində.

İnnovasiya fəaliyyətinin sürəti, digər sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da elmi ideyaların istehsalat tətbiqi və bunun nəticəsi olaraq rəqabət qabiliyyətli yeni məhsula çevrilməsi proseslərinin davamiyyətlə bağlıdır. Həmin müddətlərin qısaldılması, başqa sözlə vaxta qənaət zamanı yeni məhsulun (xidmətin) rəqabət qabiliyyəti pisləşməməlidir. Elmi ideyaların kənd təsərrüfatı istehsalat tətbiqi sayəsində yüksək rəqabət qabiliyyətli yeni məhsula çevrilməsi proseslərinin davamiyyəti prosesində yeniliklərdə, başqa sözlə onları yaradanlarla onların istifadəçiləri arasında əlaqələrdə vasitəçilərin rolu mümkün minimuma endirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə, elmi qurumlarda texnoloji sahibkarlıq təcrübəsi artırılmalıdır. Əks halda aqrar sahəyə

aid elmi ideyaları maddiləşdirən və kommersiyalaşdırən subyektlər bazar konyunkturuna adekvat reaksiya verə bilməzlər.

Eyni zamanda, unutmamaq olmur ki, innovasiya təklif edənələr və ona ödəniş qabiliyyətli tələblə bazarın müvafiq seqmentinə çıxanlar arasında ixtisaslaşmış vasitəçilərin öz yeri və rolu vardır. Başqa sözlə, heç də bütün hallarda həmin vasitəçilərin aradan çıxması innovasiyaların yayılma və mənimsənilmə sürətinə, ümumiyyətlə innovasiyalı inkişafın proporsiyalarına və tempinə müsbət təsir etmir.

Aqrar sahədə elmi ideyaların rəqabət qabiliyyətli yeni məhsula çevrilməsi müddətini artıran amilləri təsir gücünə görə, birmənalı rəqəbləşdirmə demək olar ki, mümkün deyildir. Bununla belə, həmin amillər qismində aşağıdakı amillər, yüksək ehtimalla mühüm əhəmiyyətli hesab edilməlidir:

- yeni məhsulun təklifi motivlərinin zəifliyi;
- əqli mülkiyyətin qorunması sistemində indiyə qədər mövcud olan boşluqlar;
- innovasiya infrastrukturunun inkişaf etməməsi.

Bu və digər səbəblərdən elmi-tədqiqat fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsi təcrübədə tətbiq edilməmiş qalır, təcrübə istifadə potensialına malik layihə və işləmələrin kommersiyalaşmasına gətirib çıxara bilən təşkilatı və iqtisadi mexanizmlərin olmaması səbəbindən təsərrüfata və büdcəyə gəlir gətirmir. Bu fakt, şübhəsiz tədqiqatlara sərf olunmuş büdcə vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyini aşağı salır, ərazinin real iqtisadiyyatının innovasiya seqmentinin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir [1, s. 220].

Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prosesində, o cümlədən amortizasiya siyasətində, maliyyə və vergi sistemində, rəqabət və elmi ideyaların bazara çıxışı mühitində zəruri dəyişikliklər edilməlidir. Əlbəttə, artıq qeyd edildiyi kimi elmi ideyaların maddiləşməsi və tədqiqatların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması sistemində də innovasiyalı inkişaf tələbləri nəzərə alınmalıdır. Aqrar sahədə innovasiyaların, xüsusilə elmi innovasiyaların kommersiyalaşdırılması prosesi, tədricən də olsa aqrrobiznes tələblərinə uyğunlaşma ilə müşayiət olunur.

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin aktivlərin amortizasiya olunmuş dəyərinin (istismara yararlı olduğu müddət ərzində) əvvəlcədən müəyyən edilmiş hissələrlə sistemli əsasda bölüşdürülməsi prosesini xarakterizə edən amortizasiyanın innovasiyalı inkişafa xidmət baxımından rolu mühümdür. Məsələn, ondadır ki, məhz bu xarakteristikalarına görə amortizasiya siyasəti aqrar sahədə texniki-texnoloji inkişafın hərəkətverici qüvvələrindən biri olmaq iqtidarındadır. İnnovasiyalı inkişafın sürətləndirilməsi meyarlarının önə çəkilməsi halında aqrar sahədə amortizasiya ayırmalarından toplanan vəsaitlərin əsas fondların mənəvi yenilənməsinə üstünlük verilməlidir.

İnkişafın yeni keyfiyyət səviyyəsinin, o cümlədən aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın zəruri temp və proporsiyalarının təmin edilməsində amortizasiya siyasəti, demək olar ki, bütün hallarda aparıcı rola malikdir. Amortizasiya siyasəti yüksək texnologiyalar, informatika, bio və nanotexnologiyalar sahələrində əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrdə əsas vəsaitlərin amortizasiyası onların fiziki aşınmasını xarakterizə edən göstərici olmaqla bərabər, iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biri və genişləndirilmiş təkrar istehsalın tənzimlənməsi mexanizmi kimi qəbul olunur [2, s. 55].

İnnovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün maddi-texniki bazanın yenilənməsinin optimal tempi və miqyası təmin edilməlidir. Odur ki, innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün innovasiyalı inkişaf tələblərinə cavab verən amortizasiya siyasəti formalaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə, amortizasiya siyasətini, ümumilikdə uçot siyasətini şərtləndirən başlıca amillər müəyyən edilməlidir. Həmin amillərin çoxsaylı və müxtəlif xarakterli olması, onların təsnifatında kifayət qədər fərqli yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin təsnifatları müqayisəli təhlil etmədən, tədqiqatımızın predmeti baxımından aşağıdakı yanaşmanı məqsəduyğun hesab edirik.

Müəssisənin uçot siyasətinə təsir edə bilən əsas iqtisadi amillər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- rəqabət mühiti;
- informasiyanın açıqlanmasından planlaşdırılan gəlirlə şərtlənən motivləşdirmə;
- şirkətin ölçüsü [3].

Doğrudan da, kənd təsərrüfatında istehsal fəaliyyətilə məşğul olan subyektlərin amortizasiya siyasətində rəqabət mühitinin tələblərinin nəzərə alınmaması, əslində hazırkı dövrdə innovasiya amilinə etinasızlıqdan başqa bir şey deyildir. Bu isə nəinki haqqında danışılan istehsal subyektinin inkişafını, hətta onun mövcudluğunu təhlükə altına alır. Haqqında danışılan istehsal subyektinin (şirkətin) ölçüsünün amortizasiya siyasətinə təsirindən danışarkən, ölçülər dəyişdikcə nəinki uçotun təşkili məsələlərinin, habelə miqyas effektinin gerçəkləşdirilməsi məsələsinin aktuallaşdığını qeyd etməliyik.

İnnovasiyalı aqrar fəaliyyət amortizasiya siyasətinin liberallaşdırılmasını tələb edir. Məsələ ondadır ki, innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğun olaraq aqrar və aqrar-sənaye fəaliyyəti subyektlərində amortizasiya siyasətində amortizasiya ayırmalarının tezləşdirilməsinin və ilkin amortizasiyanın güzəşti parametrləri nəzərə alınmaqla dəyişikliklər edilməlidir. Belə ki, tezləşdirilmiş amortizasiya ayırmaların normasını artırmaqla, aqrar istehsal subyektini öz texniki bazasının yenilənməsini sürətləndirir. Doğrudur, bu halda vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləği azalır, lakin bu azalmanın qısa müddət ərzində innovasiyalı inkişaf sayəsində kompensasiya edilməsi ehtimalı yüksəkdir. İnnovasiyalı inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla amortizasiya ayırmalarının azalan qalıq və ya maşın saati üsulları üzrə hesablanması məqsədəuyğundur.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etməyi vacib hesab edirik. Amortizasiyanın tezləşdirilməsi innovasiyalı inkişafın tələbi olsa da, məhsulun maya dəyərini artırır. Odur ki, aşağı rentabelli müəssisədə sürətli amortizasiya siyasəti yeritmək olduqca problemlidir. Bu səbəbdən, aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətə üstünlük verən istehsal subyektləri üçün əsaslandırılmış güzəştlər sistemi tətbiq edilməlidir. Əks halda, bir qayda olaraq iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən az rentabelli aqrar sahədə innovasiyaların sürətləndirilməsi perspektivləri xüsusi nikbinliyə əsas vermir.

Digər və təxirə salınmadan həll edilməli olan bir problemi də qeyd etməliyik. Aqrar təsərrüfatçılıq təcrübəsində amortizasiya fondlarının vəsaitlərinin təyinatı üzrə xərclənməməsi nadir hal deyildir. Belə olduqda həmin vəsaitlərin innovasiyalı inkişafda rolundan danışmaq olmaz. Odur ki, sahədə innovasiyaların sürətləndirilməsi üçün istehsal subyektlərində, birmənalı olaraq həmin fondların yaradılması və onların vəsaitlərinin istinasız olaraq təyinatı üzrə istifadəsi təmin olunmalıdır.

Vergi stimullaşdırılması innovasiyalı inkişafın tempini müəyyən edən mühüm amildir. Azərbaycanda aqrar sahədə istehsalçılara təqdim edilən müxtəlif vergi güzəştləri və imtiyazların davam etdiyi hazırkı şəraitdə belə vergi stimullaşdırılması işgüzar fəallığın dəstəklənməsində öz əhəmiyyətini itirməmişdir. İlk növbədə, bu aqrar sahədə vergi tətillərinin müvəqqəti xarakterilə bağlıdır. Digər tərəfdən, aqrar sahədə innovasiya sahibkarlığının təşviqi üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılmasında vergi amilini sərf-nəzər etmək olmaz. Nəhayət, kənd yerlərində məşğul əhalinin iqtisadi və sosial problemlərinin həllində dövlətin vergi siyasəti, şübhəsiz ki, aparıcı rola malikdir. Onu da qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının aqrar-sənaye inteqrasiyası mühitində innovasiyaların sürətləndirilməsində iqtisadi mexanizmin mühüm komponenti kimi verginin, daha doğrusu vergi stimullaşdırılması amilinin təsirinin optimallaşdırılması zərurəti, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar və mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilir.

Məlum olduğu kimi milli iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində innovasiya fəaliyyətinin vergi stimullaşdırılması, habelə inkişafın temp və proporsiyalarının optimallaşdırılması məqsədi güdən vergi tənzimlənməsi olduqca mürəkkəb və dinamik münasibəti nəzərdə tutan sistemli yanaşma sayəsində mümkündür. Aqrar regionlarda və kənd təsərrüfatında iqtisadi inkişafa və sosial problemlərin həllinə dolaylı qaydada təsir edən vergi tənzimlənməsi aşağıdakı alətlər və vasitələrdə dəyişiklikləri nəzərdə tutur:

- vergilər;
- vergi dərəcələri;
- vergi güzəştləri (təkilləri) və s.

Eyni zamanda, unutmmaq olmaz ki, vergi güzəştləri sistemi kənd ərazilərində və kənd təsərrüfatında fəaliyyətin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi motivlərini avtomatik olaraq dəstəkləmir. Bunun üçün əlavə tədbirlər nəzərdə tutulmalı, innovasiyalı inkişaf meyarları üzrə

fəaliyyət göstərən iqtisadi mexanizm mütəmadi təkmilləşdirilməlidir. Əks halda, vergi güzəştlərinin tətbiqindən makroiqtisadi göstəricilərin pisləşməsi və dövlət büdcəsinə düşən ağırlığın davamlılığı özünü doğrultmaya bilər. Bu baxımdan aqrar sahədə innovasiyaların zəruri tempini dəstəkləyən tədbirlər kompleksinin hazırlanması və həyata keçirilməsi məsələləri xüsusi aktuallığa malikdir. Həmin məsələlərin həlli üçün innovasiyaların səmərəli təşviqi, o cümlədən kənd təsərrüfatında bu istiqamətdə görülən işlərin zəruri tempə və əhatə dairəsinə malik olması təmin edilməlidir. İnnovasiyaların təşviqi fondlarının aqrar sahəyə nüfuz etməsi üçün iqtisadi və institusional təminat əsaslı surətdə gücləndirilməli, özü də bu proses həmin fondların və digər mənbələrin maliyyələşdirdiyi tədbirlərin monitorinqi ilə müşayiət olunmalıdır.

Qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi aqrar sahədə innovasiyaların sürətləndirilməsi tədbirləri, bir qayda olaraq onlar iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyi halda davamlı olur. Odur ki, aqrar innovasiyaların tempi və miqyasının dövlət büdcəsi daxilolmalarına təsiri monitorinq edilməli, mütəmadi olaraq büdcə effektivliyi əmsalı hesablanmalıdır.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın vergi stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin büdcə daxilolmalarına təsirinin monitorinqinin nəticəsi kimi təqdim olunmasını təklif etdiyimiz hesabatlarda büdcə effektivliyi əmsalının (Θ_{BE}) hesablanması üçün aşağıda göstərilən qayda, zənnimizcə məqbuldur.

$$\Theta_{BE} = (VDt - VDt-1) / Gt + 1$$

burada: VDt – qiymətləndirilən dövrdə büdcənin vergi daxilolmalarının həcmi; $VDt-1$ – qiymətləndirilən dövrdən əvvəlki dövrdə büdcənin vergi daxilolmalarının həcmi; Gt – qiymətləndirilən dövrdə tətbiq olunan vergi güzəştinin həcmidir. Büdcənin effektivlik əmsalı 1-dən artıq, yaxud 1-ə bərabər olduğu halda vergi güzəştlərinin effektivliyi münasib hesab edilir. Bu onunla izah olunur ki, güzəşt verilən ildən əvvəlki ilin vergi daxilolması ilə güzəşt verilən ilin vergi daxilolması bərabər olduqda (yəni, $VDt = VDt-1$), büdcənin effektivlik əmsalı 1-ə bərabər olur. Effektivlik əmsalı 1-dən aşağı olduqda effektivlik qeyri-münasib hesab edilir [4, s.101-102].

İndi isə aqrar-sənaye inteqrasiyasının intensivləşməsi şəraitində innovasiyalı fəaliyyətin vergi stimullaşdırılması sistemində gözlənilən tələblərə nəzər salaq. Aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin vergi stimullaşdırılması sistemi aqrar-sənaye inteqrasiyasının özünəməxsus tələblərini nəzərə almalıdır. Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatı müəssisəsi məhsullarının istehsalı və bazara çıxışı proseslərində sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğu subyektlərə, məhz innovasiyalı inkişafda iştirak etdiyinə görə vergi güzəştləri tətbiq edilmədikdə aqrar innovasiyaların sürəti əhəmiyyətli dərəcədə azala bilər. Odur ki, aqrar sahədə innovasiyaların zəruri (rəqabət qabiliyyəti meyarları üzrə müəyyən edilən) tempinin əldə edilməsi üçün aqrar-sənaye inteqrasiyasının əsas iştirakçılarna bu və ya digər dərəcədə vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir.

Bu baxımdan, aqrar sahədə elmi innovasiyaların yaranması, yayılması və mənimsənilməsində aparıcı rol oynayan elmi-tədqiqat institutları, regional aqrar elm və innovasiya mərkəzləri, habelə dövlət aqrar inkişaf mərkəzlərinin fəaliyyətinin nəticələri qiymətləndirilərkən, onların innovasiyalı inkişafda iştirak payı müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir. Xarici təcrübədə müvafiq elmi qurumların fəaliyyəti, əsasən vergi güzəştləri və kreditləri vasitəsilə stimullaşdırılır.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın vergi stimullaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi imkanlarına dair yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, bir sıra digər vergi güzəşti növlərinə də diqqət yetirmək, zənnimizcə məqsədəuyğundur. Həmin vergi güzəşti növlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- məhsul innovasiyalarına azaldılmış ƏDV dərəcəsinin tətbiqini;
- məhsul innovasiyalarına azaldılmış mənfəət vergisinin tətbiqini;
- elmi-tədqiqatlara vergi krediti artımı rejiminin tətbiqini;
- universitetlər və elmi-tədqiqat mərkəzləri nəzdində yaradılan kiçik innovasiya (tətbiq) müəssisələrində əməyin ödənilməsi fonduna sığorta ayırmalarına güzəştlərin tətbiqini;
- aqrar təsərrüfatların elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin ƏDV-dən azad edilməsini;
- aqrar elmi mərkəzlərə bilavasitə elmi fəaliyyətə görə xarici mənbədən əldə etdiyi gəlirlərə vergi güzəştlərinin tətbiqini;

- innovasiyalı fəaliyyətə cari xərclərin silinməsinə;
- zərərlərin gələcəyə ötürülməsini və s.

Onu da qeyd etməliyik ki, innovasiyalı inkişafa üstünlük verən aqrar-sənaye istehsalı subyektlərinin vergi güzəştləri iqtisadi mexanizmin aşağıdakı komponentlərilə sistem əmələ gətirməlidir:

- bank faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması;
- dövlət sifarişləri;
- dövlət zəmanətləri;
- innovasiyalı inkişafa adekvat amortizasiya siyasəti;
- gömrük imtiyazları;
- birbaşa büdcə maliyyələşdirilməsi.

Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prioritetləri əsaslandırılarkən müvafiq tələblərə cavab verən maliyyələşdirmə sisteminin formalaşdırılması və istifadəsi imkanları nəzərə alınmalıdır. Təcrübədə innovasiyalı fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi məqsədlə əsasən səhmdar, dövlət, vençur maliyyələşdirilməsi, lizinq, forfeytinq, bank kreditləşdirilməsi, habelə sadalanan formaların birgə tətbiqini nəzərdə tutan formalar tətbiq olunur. İnnovasiyalı inkişafa adekvat iqtisadi mexanizm risklərinin idarə edilməsi üzrə geniş imkanlara malik olmalıdır. Həmin imkanların, xüsusilə aqrar sahədə dövlətin iştirakı hesabına təmin edilməsi məqsədəuyğundur. Bu halda dövlət innovasiyaların investisiyalaşdırılması risklərinin sığortalanmasında iştirak edən sığorta şirkətlərinin əməliyyat risklərini və sığorta mükafatlarını subsidiyalaşdırma bilər.

Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi baxımından maliyyə innovasiyalarının rolu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Maliyyə innovasiyaları dedikdə “mənfəətin artırılması, xərclərin azaldılması, riskin aşağı salınması məqsədlə yeni maliyyə alətlərinin yaradılması, yeni maliyyə əməliyyatlarının aparılması, yeni hesablaşma formalarının tətbiqi” [5, s. 153] nəzərdə tutulur.

Aqrar sahədə maliyyə innovasiyalarının fəal tətbiqi istehsal-texnoloji yeniliklərin iqtisadi məqsədəuyğunluğunun, xüsusilə, innovasiya proseslərinin zəruri tempinin təmin edilməsi baxımından real imkanlara malikdir. Rəqəmsal maliyyə texnologiyalarının, xüsusilə, elektron ödənişlərin geniş tətbiqi haqqında danışılan innovasiyaların yayılması və mənimsənilməsi proseslərini dəfələrlə sürətləndirə bilər.

İndi isə aqrar sahədə yeni məhsulların tanınması prosesində baş verən ləngimə (elmi dövriyyədə latentlik adlanan) effektinə və onun aradan qaldırılma imkanına nəzər salmaq. Müasir aqrar sahədə yeni məhsulun müəssəsinin rəqabət qabiliyyətinə və işinin son səmərəliliyinə mənfəət təsir etməyən müddətdə bazarın müvafiq seqmentində özünə yer tutması üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə imkanları aşkar edilməli və reallaşdırılmalıdır. Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, məhsul innovasiyasının aqrar bazarda tanınması və alıcı etimadının qazanılması, digər məhsullardan fərqli olaraq təkcə virtual bazarın imkanları hesabına heç də həmişə mümkün olmaya bilər.

Məhsul ərzaq təyinatlıdır və onun bütün tələblərə cavab verməsi zəruri rekvizitlərdə ifadə edilmişdirsə, əlbəttə onun alıcı marağına səbəb olacağı ehtimalı həlledici dərəcədə yüksəkdir. Bununla belə, şəxsi təmas və şəxsi istehlak barədə informasiyanın assimetrikliyi aradan qaldırılana qədər yeni məhsulun öz xərclərini kompensasiya etməsi ehtimalı bir o qədər də yüksək olmur. Bir sözlə, informasiyanın natamamlığı və assimetrikliyi səbəbindən qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması aqrar sahədə innovasiyalı inkişafı sürətləndirən mühüm amil hesab edilməlidir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin müasir texnoloji və kommersiya mühitində biznes fəaliyyətinə çevrilməsi prosesinin cizgiləri artıq özünü göstərir. İnnovasiyalı inkişafın sürətlənməsi, zənnimizcə haqqında danışılan prosesin tempini yüksəldəcəkdir. Odur ki, hazırda innovasiyalı aqrar inkişafa məhz innovasiyalı aqrobiznes qaydaları ilə yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Aqrobiznesdə innovasiyalı fəaliyyətin tempi və əhatə dairəsi onun səmərəliliyini şərtləndirən mühüm göstəricilərdir. Bu göstəricilərin səviyyəsi isə, ilkin təhlillərdən və mütəxəssis rəylərindən göründüyü kimi iqtisadi mexanizmin innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğunluğu dərəcəsilə bilavasitə bağlıdır.

Aqrobiznesdə elmi ideyaların maddiləşməsi və kommersiyalaşması prosesi, digər sahələrə nisbətən, adətən daha çox müddət tələb edir. Odur ki, innovasiyalı inkişafın sürətinin burada məhz kommersiyalaşma mərhələsində asılı olduğu amilləri nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Həmin amillərə, kommersiyalaşmanın vəziyyətini əks etdirən ənənəvi göstəricilərlə yanaşı aşağıdakı göstəricilər də aid edilməlidir:

- xammal və satış məkanına qədər olan məsafə;
- həmin ərazidə istehsal və sosial infrastrukturun vəziyyəti;
- istehsal yeniliklərinin mövcud resurs təminatına etdiyi dəyişikliklərin vektorları;
- yeni məhsula xərclərin dinamikasının, onların bazarın müvafiq seqmentindəki mövqeyinə təsiri;
- yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulun istehsalının genişləndirilməsi perspektivləri və s.

Qeyd olunan və bir sıra digər amillərin təsirinin təkmilləşdirilmiş iqtisadi mexanizm vasitəsilə optimallaşdırılması sayəsində aqrar sahədə innovasiyalı inkişafı, qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi, əhəmiyyətli və hətta həlledici dərəcədə sürətləndirmək mümkündür.

Aqrobiznesdə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prioritetlərinin reallaşdırılmasından gözlənilən nəticələr kimi, ilk növbədə aşağıdakılar qeyd edilməlidir (cədvəl).

Cədvəl

Aqrobiznesdə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prioritetləri və onların reallaşdırılmasından gözlənilən bəzi nəticələr

Prioritetlər	Addımlar	Hədəflər
İstehsala yeni bərpa olunan resursların cəlb edilməsi	Alternativ enerji mənbələrindən və resurslardan istifadə	Aqrar istehsalın ümumi səmərəliliyi yüksəlir
Yeni biznes modelinin və rəqəmsal platformaların seçilməsi	Virtual məkanda fəaliyyətin yeni məhsula yönəlik parametrlərinin formalaşdırılması	İstehsal (əsasən, transaksiya) xərcləri azalır
Texnoloji transferlərin sürətləndirilməsi	Bazar testləşdirməsi	Resursqoruyuculuq səviyyəsi yaxşılaşır
Yeni istehsalın mənimsənilməsi	Proses innovasiyalarının seçimi və ya işlənib hazırlanması	Fəaliyyət səmərəli surətdə şaxələnir
Yeni məhsul buraxılışı	İqtisadi səmərəliliyin müqayisəli təhlili, bazar proqramının işlənib hazırlanması.	Rəqabət qabiliyyəti yüksəlir

Nəticə

Aqrar sahədə dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı istehsal-texnoloji innovasiyaların kommersiyalaşdırılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək imkanına malikdir. Ümumiyyətlə, aqrar sahənin innovasiyalı inkişafında dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı dövlətin iştirakının xüsusi rejimini formalaşdırır. Məsələn, ondadır ki, haqqında danışılan tərəfdaşlıq

çərçivəsində dövlət resurslarla yanaşı, xidmət və zamanətlərlə iştirak edir. Arayış üçün bildirək ki, konkret halda, xidmətlər adı altında əlbəttə təhsil və informasiya xidməti nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, aqrar sahədə yüksək risk ehtimalı innovasiya proseslərini zəiflədir. İnvestorların aqrar innovasiyalara marağının azalmasında bu amilin rolu böyükdür. Məsələnin aradan qaldırılması, başqa sözlə aqrar innovasiyaların sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmdə dövlət-özəl bölmə əməkdaşlığının aşağıdakı üstünlüyü nəzərə alınmalıdır. Məsələ ondadır ki, həmin tərəfdaşlıq sayəsində innovasiyalı fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan risklərin optimal bölüşdürülməsi müqavilə şərtlərində etibarlı surətdə təsbit oluna bilər. Digər tərəfdən, dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı çərçivəsində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alternativ mənbələrin tapılması imkanları genişlənir və maliyyəyə çıxış əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşır. Bir sözlə, dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı, aqrar sahədə innovasiyalı inkişafı sürətləndirmək baxımından iqtisadi mexanizmin imkanlarını genişləndirir.

Aqrar sahədə texnoloji transferlərin arzu olunan intensivliyinə mane olan əsas səbəblərdən biri maliyyə resurslarının məhdudluğuudur. Bu problemin həlli üçün dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı imkanlarından istifadə mexanizmi formalaşdırılmalı, ilk növbədə texnoloji transferlər barədə vahid verilənlər bazası yaradılmalı, əqli mülkiyyətin idarə edilməsi sisteminin açıq innovasiya tələblərinə uyğunlaşdırılması prosesi sürətləndirilməli, texnoloji transferlərin sürətləndirilməsi üçün müasir transfer kanalları və müvafiq infrastruktur yaradılmalı, elmi-tədqiqat institutlarında və universitetlərdə texnoloji transfer ofisləri, innovasiya mərkəzləri və elm parklarının yaradılması prosesi sürətləndirilməlidir.

Gülsabah Rəhimova

Aqro-biznesdə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması prioritetləri

Xülasə

İnnovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması prioritetlərinin əsaslandırılması aqrar istehsalın innovasiyalı inkişafının optimal temp və proporsiyalarının əldə edilməsi və istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından aktual məsələlərdəndir. Təqdim olunan məqalədə aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün adekvat iqtisadi mexanizmin təşəkkülü prosesində, o cümlədən maliyyə və vergi sistemində, amortizasiya siyasətində, rəqabət və elmi ideyaların kommersiyalaşdırılması sistemində tələb olunan zəruri dəyişikliklər müəyyən edilmişdir. Sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətini şərtləndirən amillər xarakterizə edilmiş, onların təsir dairəsinə münasibət bildirilmişdir. Daha sonra aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi üçün iqtisadi mexanizmin formalaşması imkanları qiymətləndirilmiş, prioritetləri müəyyən olunmuşdur.

Гулсабах Рахимова

Приоритеты формирования экономических механизмов активизации инновационной деятельности в агробизнесе

Резюме

Обоснование приоритетов формирования экономических механизмов ускорения инновационной деятельности является одним из актуальных вопросов с точки зрения достижения оптимальных темпов и пропорций инновационного развития сельскохозяйственного производства и повышения конкурентоспособности производимой продукции. В статье определены необходимые изменения в процессе формирования адекватного экономического механизма для ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе, включая финансовую и налоговую систему, амортизационную политику, конкуренцию и систему коммерциализации научных идей. Охарактеризованы факторы, определяющие скорость инновационной деятельности в данной сфере, выражено отношение к сфере их влияния. Затем были оценены возможности формирования экономического механизма для ускорения инновационной деятельности в аграрном секторе и определены приоритеты.

Gulsabah Rahimova
Priorities for forming economic mechanisms to activate innovative activities in agribusiness
Summary

Justification of the priorities for the formation of an economic mechanism for accelerating innovation is one of the main issues in terms of achieving optimal rates and proportions of innovative development of agricultural production and increasing the competitiveness of manufactured products. The article identifies the necessary changes in the process of forming an adequate economic mechanism to accelerate innovation in the agricultural sector, including the financial and tax system, depreciation policy, competition and the system of commercialization of scientific ideas. The factors that determine the speed of innovation in this area are characterized, and the attitude to the sphere of their influence is expressed. Later, the possibilities of forming an economic mechanism to accelerate innovation in the agricultural sector were assessed and priorities were identified.

Ədəbiyyat

1. Владыкин А.А. Коммерциализация научных разработок как результат инновационной деятельности и способ дополнительного финансирования высшего учебного заведения// Теория и практика общественного развития, 2013, №4, с.219-223
2. Seyfullayev İ.Z. İnnovasiya yönümlü amortizasiya siyasətinin vergitutma cəhətləri// Azərbaycanın Vergi Xəbərləri. 12/2011. səh.49-68
3. Nichols N., Street D. The relationship between competition and business segment reporting decisions under the management approach of IAS 14 Revised // Journal of International Accounting, Auditing and Taxation. 2007. Vol. 16. Iss. 1. P. 51-68
4. Musayev A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2014. 184 s.
5. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005, 421s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.03.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ SOSIAL TƏSİRLƏRİ*Alvina Babayeva**Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi**AZ 2000, Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev 187**e-poçt: Babayeva,1955@inbox.ru*

Açar sözlər: informasiya tələbatı, texnoloji yenilik, elektron öyrənmə, onlayn təhsil, informasiya məkanı, informasiya texnologiyaları

Ключевые слова: потребность в информации, новшество в технологии, электронное обучение, дистанционное образование, область информации, информационные технологии.

Key words: need in information, technological innovation, electronic learning, online education, information space, information technologies.

XX əsrin sonundan informasiya texnologiyaları ictimai həyatın bütün sahələrinə, xüsusən, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Onun tətbiqinin əhatə dairəsinə dövlət orqanları, sosial-iqtisadi, vətəndaş cəmiyyəti institutları, elm və təhsil, mədəniyyət, insanların həyat tərzini daxildir. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm yer tutan bu amil insan və cəmiyyət münasibətlərinin ahəngdar şəkildə inkişafında həlledici rol oynayır.

Kainatın maddi və mənəvi vahidliyini əks etdirən informasiya sistemləri, ayrı-ayrı sahələrə aid olan elementlər haqqında məlumatları cəmləşdirir. Hal-hazırda ölkəmizdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi prioritet sahə hesab olunur.

Ölkə Prezidentinin təşəbbüsü nəticəsində informasiya və kommunikasiya texnologiyası sahəsində səmərəli addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən (9 yanvar 2002-ci il 865 nömrəli) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının inkişaf proqramına uyğun hazırlanmış, müvafiq milli və beynəlxalq qurumların müsbət rəyini almış "Azərbaycan Respublikasının inkişaf naminə İKT üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" qəbul edilmişdir [1].

Bu Strategiya İKT-dən istifadə və onun genişləndirilməsi sahəsində dövlətin siyasətini əks etdirir, məqsəd və vəzifələrini, fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Ona görə də insan bu informasiya sistemə qoşularaq özünü olduğundan daha önəmli, daha imkanlı, səmərəli və lazımli hiss edir. İnformasiya daşıyıcısı olan insan haqqında yeni fərziyyələr "Sinergetika qanunlarının kəşfi" təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr insan münasibətlərinə, ünsiyyət və fəaliyyətinə yeni yanaşmalar formalaşdırır. Dünyanın quruluşu və onun inkişafına olan ənənəvi düşüncələri təzələmək zərurəti yaranır.

Müasir psixologiya elmi, insanın fərdi və ictimai düşüncə tərzini fiziki kainatın inkişaf modelinə uyğunlaşır. Psixologiyada düşüncə və idrakın kvant konsepsiyası, beyin, dil, yaddaş və düşüncənin holoqrafik əlamətləri ilə bağlı yeni paradıqlar yaranır. Yeni baxışlar psixologiya elminin sahələrinə ləngimələrlə daxil olur, əldə olunan nəticələr kvant psixologiyasının nəzəri mülahizələri əsasında daha asan izah olunur.

İnsanlarda yeni informasiya tələbatının daim olduğunu D.B.Kolesov və E.N.Sokolov sübut etmişdir [2]. İnsan daim yeni olanı yaratmaq tələbatı, yeni informasiya əldə etmək üçün axtarışda olur və bu informasiya tələbatının yüksək səviyyəsini yaratmaq həmin tələbatı ödəməkdir.

Müəlliflərə görə, yeni informasiya bələdedici-tədqiqedici fəaliyyətdə əldə olunur. İnformasiyanın əldə edilməsinə olan tələbat digər tələbatlardan fərqlidir. Onlar hesab edirdilər ki, bu sahədə ilk faktlar, müşahidələr, təcrübələrlə əldə olunmuşdur. Yeni informasiya, yeni siqnala tələbat yüksək emosional səmərəliliyə malikdir. Emosional güc müdafiə tələbatı qismində şərtsiz reflekslə rəqabətdə olur. Məsələn: bir anlıq dünyanı dəyişməyən, sabit mövcudluq və durğunluq kimi təsəvvür edərk. Bu zaman yeniliyə nə qədər ehtiyac olduğunu başa düşmək daha asan olacaq. Belə olduğu halda, hər şeyin təkrarlanan olmasını, hec bir gözlənilməzliklərlə üzləşməyəcəyinizi

düşünmək belə cansıxıcı görünür. Ona görə ətraf aləmin qeyri-müəyyənlik, dəyişkənlik, inkişaf və hərəkət ifadəsi olan yeniliyə insanın böyük ehtiyacı vardır. İnsan bu yeniliyi informasiya sistemlərindən alır, televiziya və internet informasiya sistemində mühüm rol oynayır.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrildiyini, inkar etmək mümkün deyil. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yaratdığı üstünlüklərdən lazımı səviyyədə faydalanır.

Sənətşunaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Elçin Əlibəylinin sözlərinə görə, müasir İKT bir tərəfdən fərdi etik, digər tərəfdən, onların tətbiqi bacarıqlarının səviyyəsinə görə yüksək tələblər qoyur. Bir qayda olaraq, bir şəxs bu xüsusiyyətlərin yalnız birinə malikdir, amma böyüməkdə olan nəslin dəyərlərinin formalaşmasına təsir göstərmək üçün hər ikisini mükəmməl icra etməyi bacarmaq lazımdır.

Dövrümüzdə tədrisdə yeni texnologiyaların tətbiqi, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə, nəzəriyyə ilə praktika arasında daha sıx əlaqələrin qurulması qaçınılmaz olmuşdur.

Müasir şəraitdə İKT-nin cəmiyyətə böyük təsiri mövcuddur. Texnologiyalar cəmiyyətdə istifadə edilməyə və yayılmağa başladığıca bu dəyişmə qaçınılmaz hala gəlmişdir.

Təhsil sistemində təhsilin əsas məqsədlərindən biri cəmiyyətin ehtiyacları istiqamətində yeni nəsillər yetişdirmək olduğuna görə informasiya çağına cavab verən şagird və tələbələr yetişdirmək zəruriliyi ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə insanların informasiyanı əldə etmə və ünsiyyət qurma bacarıqlarının bütünləşdirilməsinin vacibliyi ortaya çıxır.

Cəmiyyətin inkişafında gənc nəslin formalaşmasında ali təhsil müəssisələrinin rolu böyükdür. Burada müasir İKT-nin tətbiqi əsasında müasir tələbatlara cavab verən yeni informasiya sistemlərinin yaradılması aşağıdakı imkanları yaradır:

- fənlərin mənimsənilməsində tələbələrdə aktivlik yaranır;
 - tələbələrdə yeni texnologiyalardan istifadə vərdişləri mənimsənilir və möhkəmlənir;
 - tələbələr biliklərin artırılması üçün dünya informasiya məkanından istifadə edir;
 - müəllimlər dərslərində əyani vasitələrdən (slyddən) istifadə edir;
 - müəllimlər mühazirələri təqdimatlar vasitəsilə tələbələrə çatdırır.
- Ali təhsil müəssisələrində İKT-nin tətbiqi səviyyəsini müəyyən edən amillər bunlardır:
- universitetlərdə lokal kompüter şəbəkəsinin olması;
 - internetə bağlantı sürəti;
 - tələbəyə düşən internet sürəti;
 - elektron dərsliklərin və mühazirələrin olması;
 - tələbələrin elektron dərsliklərdən və mühazirələrdən istifadə imkanlarının olması;
 - elektron kitabxananın olması;
 - universitetin və professor-müəllim heyətinin veb-saytının olması;
 - distant təhsil sisteminin olması;
 - ümumi kompüter savadlanması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
 - lokal kompüter şəbəkəsi abonentləri üçün elektron poçt xidmətinin yaradılması;
 - tələbələrə informasiya texnologiyaları üzrə biliklərin verilməsi.

Ən vacib və əhəmiyyətli addım Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 10 iyul tarixli təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsi və 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramının təsdiq edilməsi olmuşdur.

Rabitə xidməti ölkə iqtisadiyyatının ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsi olub cəmiyyətin tələbatının ödənilməsində informasiyaların verilməsi və qəbul edilməsində əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsində, mənəvi dəyərlərin, elmi-texniki informasiyaların yayılmasında və qeyri-səmərəli vaxt sərfinin azaldılmasında əlaqələndirici rola malikdir.

Rabitə xidməti cəmiyyətdə mövcud olan gərginliklərin aradan qaldırılmasında mühüm amildir. Məsələn: rabitə xidməti işlə, qohum və tanışlarla əlaqə saxlamağa, təcili tibbi, yanğın xidmətlərindən istifadə etməklə, teleqrafdan, nəqliyyat üçün bilet sifariş etməkdə, müəyyən məlumatların öyrənilməsində və psixoloji rahatlıq üçün əvəz edilməzdir.

Müasir İKT-nin istifadəsində yüksək səviyyəli bacarıqlara malik olan bir qrup mütəxəssis var. Onlardan bəzilərinə qabarıq deviant, assosial meyillər açıq əks olunur və məhz onlar yeni nəslin dəyərlərinin formalaşmasına təsir edə biləcəklər. Bu amillərin təsiri fərdin mənəvi-etik səviyyəsinin və psixoloji mədəniyyətinin azalmasına gətirib çıxarır.

Məlumat elmi və müasir informasiya texnologiyaları iqtisadiyyata o qədər nüfuz etmişdir ki, artıq iqtisadi təfəkkür özü də dəyişmiş və yeni anlayışlar meydana gətirmişdir.

Dördüncü texnoloji inqilabının tətbiqi nəticəsində təşəkkül tapan iqtisadiyyat yeni rəqəmsal inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Texnoloji inqilab nəticəsində rəqəmsal keçid mərkəzlərinin, rəqəmsal robotların, layihələndirmə üçün virtual mühitin, sürətli prototip sistemlərinin yaradılması baş verdi. Texnoloji inqilabın özü dördüncü sənaye inqilabı kimi qəbul edilir və hansıki üçüncüdən yaranıb və “rəqəmsal” adlandırılıb.

2016-cı il Davos Forumunda professor Şvab 4-cü sənaye inqilabının seçilməsinin əsas səbəblərini göstərmişdir. 1-ci texnoloji inqilab sosial iqtisadi sferada baş vermiş, 2-cisi onun həcmi, 3-cüsü isə nəticələrin sistem xüsusiyyətləri kimi başa düşülür. Texnoloji inqilab rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatə dairəsini genişləndirdi. “Rəqəmsal iqtisadiyyat” termini 1995-ci ildə meydana gəlmişdir [7].

Müasir insanın inkişafı üçün göstərilən şərtlər rəqəmsal təcrübəni yaratmağın zəruriliyini şərtləndirir. İKT-dən istifadə etmək üçün bilik, bacarıqdan əlavə, təhsil sistemində yaranan yenilikləri, potensial imkanları nəzərdən keçirmək, təhsil müəssisələrinin yeniləşməsinə nail olmaqla idarə mexanizmlərinin düzgün fəaliyyətini təmin etmək mümkündür.

Müasir rəqəmsal dünyada formalaşma mərhələsində olan ümumi qəbul edilmiş qaydalar və davranış normaları ilə internet mühitində qarşılıqlı təsirlərin tənzimlənməsini rəqəmsal vətəndaşlıq nəzərdə tutur. Məsələn: təsəvvür edin ki, yüksək texnologiyaya malik olan bir ölkəyə düşmüşünüz, burada insanlar arasında münasibətləri tənzimləyən dəqiq qaydalar və normalar yoxdur, hüquq-mühafizə orqanı yoxdur. Bu ölkə rəqəmsal ölkədir. Rəqəmsal vətəndaşın inkişaf perspektivi gələcək nəsillər üçün qaydaların müəyyən edilməsi, təhlükəsizliyin yaranmasıdır. Bunun üçün İKT-nin tətbiqi prosesində ortaya çıxan imkanlar və risklərin öyrənilməsi, araşdırılması tələb olunur. İnternet texnologiyalarının düzgün tətbiqi nümunəsi inkişaf məzmununun yaradılması, konstruktiv internet-kommunikasiya bacarıqları və kiber aqressiya təzahürlərlə işləməyə diqqət etməyi tələb edir [3].

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent L.Ş.Əmrəhli informasiya sistemi və insan subyekti arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini önə çəkərək onun qurulmasına diqqətli olmağın vacibliyini göstərir və bir sıra səbəblərlə əlaqələndirir: “Psixoneurologiyaya görə insan mühitlə əlaqəsi alınan siqnalların beyində əks olunması sayəsində yaranır. Müasir psixoneurologiya bu prosesin bir çox qaralıq məqamlarına aydınlıq gətirəcək yeni yanaşmalar ortaya qoyur” [4]:

- canlının yaşadığı və əks etirdiyi aləm müxtəlif obyektlərin mürəkkəb qanunauyğunluqlarla inkişaf edən sistemdir;

- dünyada insanların hissi dərk etməsi abstrakt təfəkkürün köməyiylə dərk olunur;

- adaptasiya olunaraq uyğunlaşdırılmış davranışın təşkili üçün ətraf aləmlə orqanizmin daxili vəziyyətinin daimi inteqrasiyası tələb olunur;

- əks olunma – fəal proses olub duyğular və qavrayış səviyyəsində çoxsaylı hərəkətlər və analiz-sintez prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir, yeni hərəkətlərdə onlardan istifadə olunur;

- əks etmə – seçici və operativdir. Nəticəsi çoxsaylı xarici və daxili şərtlərdən asılıdır. Əks olunmanın seçiciliyi, operativliyi nə qədər yüksəkdirsə, dərk etmə və fəallıq insanın ierarxik nizamlanmış daxili psixoloji quruluşu da o qədər diferensiasiya olunmuşdur;

- əks etmənin gücü onun təsirini artıran səbəblərdən asılıdır. Əks etmə yalnız orqanizmin psixoloji amillərilə deyil, təbiəti idarə edən digər qanunlarla əlaqəlidir.

Qeyd edilən psixi reallıqlar haqqındakı informasiyalar bizə İKT vasitələriylə ötürülür. İnsan bu prosesdə sosial tələbatdan çıxış edir. Sosial şəbəkələrdə onun müxtəlif formaları yaradılmışdır. Gənclərin həm İKT texnologiyalarına marağı, həm də KİV-dən müxtəlif yeni informasiyalar əldə etmək cəhdləri, əsasən onların yeniliyə ehtiyacından qaynaqlanır [5].

Yeni texnologiyalar təhsildə inqilaba səbəb olur. Ağıllı lövhələr, kompüterlər, İpad kimi tabletlər və s. kimi yeni vasitələrin təhsildə inkişafı öyrənənlərin marağına səbəb olur.

Kanada Ali Təhsil Strategiyası Assosiasiyası tərəfindən keçirilən təcrübəyə əsasən dərslərdə elektron təhsildən və başqa texnologiyadan istifadə etmək əvəzinə adi “ənənəvi təhsil” üstünlük təşkil etmişdir. Nəticədə, 60 Kanada universitetindən 1380 tələbələrin aldıkları bu dərslərdən çox məmnun olduğu məlum olmuş, bununla online təhsil, elektron öyrənmə və digər texnoloji elementlərin iştirakı arzuolunmaz olmuşdur. Kursda iştirak edən tələbələrin yarısından çoxunun onlayn məlumat və ya video dərsləri olarsa, dərslərdə iştirak etmək istəmədikləri aydın olmuşdur. Bu təcrübə ilk baxışda elektron öyrənmə üçün çox mənfi görünə bilər, sonradan daha müsbət olduğu aydınlaşmışdır. Belə ki, 59,6% tələbə kurslarda daha çox elektron məzmun olmasını, 53,6% kurs qeydlərini, mühazirələri onlayn istəmişlər. Nəticələr gənclərin yeni təhsilə, informasiya kommunikasiya texnologiyalarına bağlılığını sübut edir [6].

Gənclərin texnoloji bilikləri əsasən Microsoft Office-in əsas bacarıqları (Excel, Word, Power Point, Access), elektron poçt, mətn mesajı, internetdə (Facebook, twitter və s.) gəzintilə məhdudlaşır. Əvvəllər gənclər dərslərini kitablardan oxuyurdularsa indi mövzuları internetdən axtarmaq daha asan və daha tez başa gəlir. Yeni informasiyanın əldə olunması yalnız daxili aləmin zənginləşdirilməsi amili kimi deyil, həm də burada baş verən proseslərin fəallaşdırılması kimi çıxış edir. İnsanın informasiya mübadiləsi potensialı belə müəyyən olunur:

- toplanmış informasiyanın psixikada həcmi və zənginliyi;
- yeni informasiyadan istifadə edilərək yaranan inteqral obrazın psixikanın dinamikliyi, onun daim yenidən qurulmasında təzahür edən transformasiyası ilə;
- yeni informasiya ilə bağlı müsbət emosional tonun təzahürü ilə;
- şəxsi maraqlarla, özünü reallaşdırmaq cəhdilə.

Bundan başqa internet ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək və internet məkanında effektiv ünsiyyət üçün real məkanda ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onun məsuliyyətini başa düşmək qabiliyyəti üçün refleksin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Çünki virtual birliklərdə sözləninənlərin həm söhbətə emosional təsirinə daha az olmaq etibarilə verbal və paraverbal məlumatların qəbulu və ötürülməsində mimika, jestlər, intonasiya, səsin gur və ya aşağı olması daxil deyil. Belə halda həmsöhbətin niyyəti haqqında öz təsəvvürü yaranır və neqativ, emosional təsir vəziyyətinə düşür. Məsələn, biz ifadəni işlədərkən verbal ünsiyyət zamanı mimika və jestlə bunu ironik və məcazi mənada işlədiyimizi ifadə edə bilirik, internet məkanında isə bu alətlər işləmədiyindən, adi bir söz qarşı tərəfdə qıcıq yarada bilər. Bu araşdırmadan sonra belə qənaətə gəlirik ki, İKT-nin inkişafı bizə nə qədər müsbət dividentlər vəd edirsə, bir o qədər də onun doğura biləcəyi mənfi fəsadlardan mühafizə olunmağımızı məcbur edir.

Nəticə

Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin mühüm göstəricisi insanın inkişafı göstəricisidir ki, bu aqrekat göstərici öz növbəsində sağlam ömür uzunluğu, təhsil səviyyəsi və çox amilli yoxsulluq alt göstəricilərdən ibarətdir. Göründüyü kimi ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafında elm, təhsil, müasir texnologiyalardan bilik və informasiyanın qəbulu üçün istifadə olunması inkişafın uzunmüddətli strategiyasıdır. Ölkəmiz yaxın illərdə İKT-nin sahəsində regional mərkəzə çevriləcək, Qərblə Şərq arasında informasiya axınıni təmin edəcək, dövlət orqanları arasında etibarlı və təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün vahid konfidensial multiserviz şəbəkəsinə inkişaf etdirəcək, vahid elmi-texniki və innovasiya siyasətini həyata keçirəcəkdir.

Universitetlərdə İKT-nin tətbiqi əsasında müasir tələblərə cavab verən yeni İnformasiya sistemlərinin yaradılmasıdır. Biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı şəraitdə İKT-nin inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricisidir. Bu gün tam əminliklə demək olar ki, qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti ilk növbədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsilə müəyyənləşməklə formalaşır. İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslin formalaşmasına təsir edən yüksək mahiyyətli məsələlərdən biridir. Son illər təhsil sistemində İKT-nin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi

sahəsində müxtəlif layihələr və tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmişdir, bu isə ölkənin təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri olmaqla təhsil ocaqlarında İKT-nin infrastrukturunun qurulmasına və inkişafına yönəlmişdir.

İnformasiya və poçt rabitəsi xidmətləri bazasının səmərəli inkişafı dövlətin milli mənəvi sərvəti, əsas təsir qüvvəsi və təbliğatçılıq fəaliyyətində mühüm amil kimi güvənə biləcəyi strateji silahlardan sayılan informasiya məsələsi bu gün də beynəlxalq münasibətlər sistemində əsas amillərdən sayılır. Məhz, bu baxımdan, informasiya və kommunikasiya siyasəti hər bir dövlətin öz mədəniyyətini, dilini, tarixini, adət-ənənəsini tətbiq etmək yolunda əhəmiyyət verdiyi əsas amillərdəndir.

Alvina Babayeva
İnformasiya texnologiyalarının sosial təsirləri
Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, XX əsrin son dövrlərində informasiya texnologiyaları cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri olmuşdur. Onun sferasına dövlət orqanlarının sosial-iqtisadi birliyi institutları, elm və təhsil, mədəniyyət və ümumilikdə insanların həyat tərzini daxildir. İnformasiyanın bir elm kimi müasir inkişafı onun ünsiyyət və əlaqələr sahəsində rolunu genişləndirir. Qeyd edilmişdir ki, bu gün ölkəmizdə informasiya texnologiyaları sahəsi prioritet elan edilib. Bu informasiya sisteminə qoşulmaqla insan özünü daha əhəmiyyətli, daha mənalı, faydalı və lazımlı hiss edir. Buna səbəb isə insanın özünün informasiya şəbəkəsindən asılı olmasıdır. Psixi reallıqlar haqqında məlumatlar bizə İKT vasitəsilə ötürülür. İnformasiya elmi və müasir informasiya texnologiyaları iqtisadiyyata o dərəcədə nüfuz edib ki, iqtisadiyyat öz-özlüyündə bir elmə çevrilib, yeni anlayışlar formalaşdırıb. Texnoloji inqilab nəticəsində rəqəmsal robotların layihələndirilməsi, dizayn məqsədləri üçün virtual mühitin təsvirlərinin prototiplərinin yaradılması üçün virtual alətlər sisteminə keçid baş verdi. Gənclərin İKT-yə marağı, eləcə də KİV-dən müxtəlif növ yeni informasiyalar almaq istəyi əsasən onların hər yenilikdən xəbərdar olmaq istəyindən irəli gəlir.

Альвина Бабаева
Социально эффе́кты информацио́нных технологий
Резюме

В последние периоды XX века информационные технологии были одним из основных факторов, влияющих на развитие общества и экономики. В эту сферу входят институты социально-экономического сообщества государственных органов, науки и образования, культуры и образа жизни людей в целом. Современное развитие информации как науки расширяет ее роль в области коммуникаций и взаимоотношений. Сегодня сфера информационных технологий объявлена приоритетным направлением в нашей стране. Подключившись к этой информационной системе, человек чувствует себя более значимым, более содержательным, полезным и нужным. Причина этого заключается в том, что сам человек является зависимым от информационной сети. Информация о психических реальностях передается нам посредством ИКТ. Информационная наука и современные информационные технологии проникли в экономику до такой степени, что экономика стала наукой сама по себе и сформировала новые концепции. В результате технологической революции произошел переход в систему виртуальных средств для проектирования цифровых роботов, создания прототипов изображений виртуальной среды, для целей проектирования. Интерес молодежи к ИКТ, а также стремление получить различного рода новую информацию из СМИ, на наш взгляд, исходит, в основном, из их желания быть в курсе всего нового.

Alvina Babayeva
Socio effects of information technology
Resume

In the last periods of the twentieth century, information technology was one of the main factors influencing the development of society and the economy. Generally its scope includes the institutions of the socio-economic community of state bodies, science and education, culture and lifestyle of people. The modern development of information as a science expands its role in the field of communication and relationships. Today the field of information technology has been declared a priority area in our country. Having connected to this information system, one feels more significant, more meaningful, useful and necessary. The reason is that the person himself is dependent on the information network. Information about psychological realities is transmitted to us through ICT. Information science and modern information technology have penetrated the economy to such an extent that economics has become a science in itself and has shaped new concepts. As a result of the technological revolution, there has been a transition to a system of virtual tools for designing digital robots, creating prototypes of images of a virtual environment for design purposes. The interest of young people in ICT, as well as the desire to receive various kinds of new information from the media, in our opinion, comes mainly from their desire to be aware of everything new.

Ədəbiyyat

1. [http:// ict. az/az/content/ 203](http://ict.az/az/content/203)
2. Колесов В, Соколов Н. О развитии творчества//Психологический журнал, 1992. Том 13 № 6 стр. 43-54
3. Ибадов Я.С. Психография как метод всестороннего развития новой личности. Симферополь. 2003. Стр.188
4. Əmrahlı L.Ş. Şəxsiyyət və cəmiyyət. Bakı. 2007. Səh. 200
5. Christopher Jones and Binhui Shao The Generation and Digital Natives: Implications for Higher Education (Vork UK : Higher Education Academy, 2011)
6. Abbasov Ə.M., Əlizadə M.N. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı. 2006.
7. D,Tanskot : “Elektron-rəqəmsal cəmiyyət: şəbəkə intellektinin müsbət və mənfi cəhətləri.
8. Суханов А.П. Информация в жизни человека. М.: Политиздат. 1983, стр. 112
9. [http://www.edu.gov.az/view.php? lang=az&menu=318&id=486](http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=318&id=486)

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.01.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.01.2022

Çap üçün qəbul olunmuşdur: __.__.2022

**2022-Cİ İLİN I YARIMİLLİYİ ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR
GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları, faktiki	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları 2021-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2021-ci ilin yanvar-iyun ayları 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	63 364,4	106,2	102,1
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	31 880,7	109,6	105,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	6 304,9	105,7	101,6
Sənaye məhsulu, milyon manat	42 163,5	102,1	99,7
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	8 759,9	111,5	116,6
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	6 299,6	100,7	94,4
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	4 049,5 570,6	118,5 99,1	92,2 82,3
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	5 123,3	100,0	105,6
o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	2 655,6 2 467,7	97,3 102,8	108,9 102,4
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	102,6	111,2	95,8
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	762,5	137,4	80,5
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	1 260,3	114,2	105,5
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	22 520,3	102,9	101,7
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	4 189,6	107,4	102,3
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	14 205,5*	120,8	97,8
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	12 936,6	111,6	98,8
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	1 268,9	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	32 959,7	119,9	100,0

A	1	2	3
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	3 279,6	119,4	99,5
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2022-ci il 01 iyul vəziyyətinə, milyon manat	10 596,2	125,6	109,5
Kredit qoyuluşları, 2022-ci il 01 iyul vəziyyətinə, milyon manat	18 818,2	123,3	104,9
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	661,2	72,3	85,8
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	825,3	114,0	99,3
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	112,9	104,3
Əhalinin sayı, 2022-ci il 01 iyul vəziyyətinə, min nəfər	10 185,8	100,5	100,4
Xarici ticarət dövriyyəsi ¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	25 885,6	173,4	127,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	108,1	93,9
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	19 528,6	204,6	141,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	114,4	97,6
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	1 457,6	125,4	127,1
müqayisəli qiymətlərlə	x	112,4	113,7
idxal			
faktiki qiymətlərlə	6 357,0	118,0	108,0
müqayisəli qiymətlərlə	x	97,1	88,9

Qeyd:

¹⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları istisna olmaqla

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-iyun		2022-ci ilin yanvar-iyun ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2022	2021 ^{*)}	
Ümumi Daxili Məhsul	63364,4	40763,7	106,2
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2968,4	2552,1	100,0
Sənaye	33767,3	16524,6	102,2
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	29836,2	13150,1	101,7
emal sənayesi	3271,2	2810,7	104,5
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	558,6	476,0	101,8
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	101,2	87,8	105,6
Tikinti	2412,1	2163,9	107,7
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	4847,8	4129,7	103,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	3697,0	2910,2	127,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	833,0	397,1	185,8
İnformasiya və rabitə	837,0	732,9	114,2
Digər sahələr	9180,0	7617,5	104,5
Məhsula və idxala xalis vergilər	4821,9	3735,7	106,9

*) 2021-ci ilin yanvar-iyun aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	6299,6	100,7	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	3350,8	88,1	53,2
Bank kreditləri	190,4	49,7	3,0
Büdcə vəsaitləri	1964,8	167,5	31,2
Büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	476,1	107,4	7,6
Sair vəsaitlər	317,5	69,9	5,0

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	6299,6	100,7	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	179,0	101,8	2,8
Sənaye	2820,6	82,7	44,8
o cümlədən:			
Mədəncixarma sənayesi	2039,1	83,1	32,4
Emal sənayesi	561,1	66,5	8,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	178,2	177,0	2,8
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	42,2	2,8 d.	0,7
Tikinti	1168,8	96,2	18,6
ondan mənzil tikintisi	387,1	79,8	6,2
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	50,1	54,1	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1677,6	2,0 d.	26,6
o cümlədən:			
nəqliyyat	1677,2	2,0 d.	26,6
poçt və kuryer fəaliyyəti	0,4	2,4 d.	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	30,7	36,1	0,5
İnformasiya və rabitə	75,8	150,9	1,2
ondan rabitə	73,7	153,8	1,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	53,0	4,3 d.	0,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,5	125,7	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	7,0	4,2	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	30,7	127,7	0,5
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	118,5	138,0	1,9
Təhsil	54,6	72,7	0,9
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	28,1	117,0	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	3,3	49,2	0,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1,3	22,2	0,0

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları, milyon manat	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları 2021-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	22 520,3	102,9
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	12 635,6	102,3
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	2 854,1	100,2
elektrik malları və mebellər	1 083,9	100,7
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	244,6	157,9
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	553,2	126,1
avtomobil benzini və dizel yanacağı	1 295,2	108,6
digər qeyri-ərzaq malları	3 853,7	100,3

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2022-ci il iyulun 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	18818,2	123,3
o cümlədən:		
qısamüddətli	3743,8	140,8
uzunmüddətli	15074,4	119,6
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	661,2	72,3
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, faizlə	3,5	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları, milyon manat *	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	14289,2	100,0	22,55
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	708,8	5,0	1,12
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2978,9	20,8	4,70
Torpaq vergisi	16,6	0,1	0,03
Əmlak vergisi	124,7	0,9	0,20
Əlavə dəyər vergisi	3376,8	23,6	5,33
Sadələşdirilmiş vergi	164,2	1,1	0,26
Aksiz	605,0	4,2	0,96
Yol vergisi	66,2	0,5	0,10
Mədən vergisi	78,7	0,6	0,12
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	755,6	5,3	1,19
Digər daxilolmalar	5413,7	37,9	8,54

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla ilkin məlumatlar əsasında

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2022-ci ilin yanvar-iyun ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	12936,6	100,0	20,42
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	1911,2	14,77	3,02
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	1895,7	14,65	2,99
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	1021,8	7,90	1,61
Təhsil	1916,9	14,82	3,02
Səhiyyə	849,6	6,57	1,34
Sosial müdafiə və sosial təminat	1659,2	12,83	2,62
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	182,8	1,41	0,29
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	99,3	0,77	0,16
Kənd təsərrüfatı	474,8	3,67	0,75
Ətraf mühitin mühafizəsi	100,5	0,78	0,16
İqtisadi fəaliyyət	2433,7	18,81	3,84
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	391,1	3,02	0,62

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında	2021-ci ilin müvafiq dövründə	2021-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	44 388,0	39 665,4	111,9
o cümlədən:			
Dəmir yolu	3 307,3	2 643,9	125,1
Dəniz	1 828,3	1 584,2	115,4
Hava	1 532,3	1 143,6	134,0
Boru kəməri	31 333,7	28 581,4	109,6
neft kəməri	25 332,5	23 563,2	107,5
qaz kəməri	6 001,2	5 018,2	119,6
Avtomobil	6 386,4	5 712,3	111,8

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞİN DÖVRIYYƏSİ

	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında	2021-ci ilin müvafiq dövründə	2021-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	12 983,7	9 264,6	140,1
o cümlədən:			
Dəmir yolu	75,6	46,3	163,3
Dəniz	4,8	3,0	160,0
Hava	1 623,1	851,7	190,6
Metro	1 172,5	122,9	9,5 d.
Avtomobil	10 107,7	8 240,7	122,7
Avtobus	9 355,0	7 291,5	128,3
Taksi	752,7	949,2	79,3

2022-Cİ İLİN YANVAR-MAY AYLARINDA AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

(yanvar-iyun)

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	24836191,5	6356973,9	18479217,6
o cümlədən:			
İtaliya	9116532,8	144300,3	8972232,5
Türkiyə	2904605,7	1052645,1	1851960,6
Rusiya	1572269,2	1182081,8	390187,4
Çin	959931,5	942455,3	17476,2
İsrail	949892,9	15870,2	934022,7
Hindistan	895945,9	90371,6	805574,3
Birləşmiş Krallıq	720446,2	112670,9	607775,3
Yunanıstan	588029,8	9403,5	578626,3
Almaniya	553557,3	281226,8	272330,5
Ukrayna	456443,8	131991,9	324451,9
Gürcüstan	437794,2	55899,5	381894,7
Portuqaliya	434544,9	6369,4	428175,5
İspaniya	383635,6	37680,6	345955,0
İsveçrə	347009,0	30382,6	316626,4
Çexiya	335181,6	26319,9	308861,7
Tunis	329167,7	2953,3	326214,4
Qazaxıstan	326673,8	303449,4	23224,4
Tailand	268421,6	36852,9	231568,7
Amerika Birləşmiş Ştatları	252266,9	171146,0	81120,9
İran	238409,0	221459,8	16949,2
İndoneziya	168365,9	62429,2	105936,7
Vyetnam	167941,8	49924,2	118017,6
Xorvatiya	166857,9	10675,8	156182,1
Rumıniya	165165,4	35219,8	129945,6
Belarus	140058,8	64253,8	75805,0
Digər ölkələr	1957042,3	1278940,3	678102,0

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında		2021-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	119312,5	136391,5	91,4	100,0
Təzə meyvə, ton	104201,3	152144,7	102,2	120,6
Kartof, ton	78156,4	35059,2	85,1	88,0
Çay, ton	1081,8	6263,7	195,0	149,0
Bitki yağları, ton	5521,1	9763,2	73,5	106,8
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	809,6	1471,8	60,4	83,0
Şəkər, ton	14917,5	9629,0	40,4	50,4
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	3002,7	3714,8	78,4	79,7
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	5608,3	6927,7	83,2	86,4
Təbii üzüm şərəbləri və üzüm suslosu, min dkl	89,0	1345,5	72,7	78,1
Tütün, ton	3154,6	10598,7	2,7 d.	3,5 d.
Bentonit gili, ton	85085,4	6045,3	103,3	127,4
Sement klinkerləri, ton	307416,4	13282,4	122,5	152,1
Mineral gübrələr, ton	153026,5	98783,4	3,8 d.	10,0 d.
Xam neft, min ton	12915,6	9361250,1	95,3	163,0
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	13362,9	10212340,1	95,1	161,4
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	33437,8	29524,4	2,3 d.	4,2 d.
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	254823,3	136760,7	46,6	56,3
Maye qaz, ton	9140,4	3853,5	25,2	43,4
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	11364,8	7440434,5	109,5	4,7 d.
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	11350,4	7638727,3	126,2	4,4 d.
Neft koksu, min ton	69456,5	13171,8	43,4	121,5
Polietilen, ton	48301,5	68729,4	73,6	90,9
Polipropilen ton	34362,7	52828,5	66,2	73,5
Pambıq lifi, ton	56895,0	136855,0	71,4	112,2
Pambıq ipliği, ton	5940,8	24859,5	70,6	105,2
Qara metallardan borular, ton	12543,8	12945,4	107,3	139,3
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	24450,4	16950,2	63,9	84,9
Qara metaldan çubuqlar, ton	23552,4	18833,0	147,4	194,4
Emal olunmamış alüminium, ton	19003,3	61909,3	190,2	2,9 d.

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2022-ci ilin yanvar-iyun aylarında		2021-ci ilin yanvar-iyun aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	1259,6	5568,0	38,4	44,8
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	16532,8	24775,3	131,0	157,7
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	10777,3	61187,7	131,8	153,0
Kartof, min ton	110337,1	30536,9	106,3	118,1
Təzə tərəvəz, ton	20873,2	12488,9	71,9	85,6
Təzə meyvə, ton	79667,2	74614,4	111,3	112,2
Çay, ton	7146,0	35346,2	93,8	112,0
Buğda, ton	400748,7	142965,8	99,5	139,7
Bitki yağları, ton	66789,5	109422,1	90,8	109,4
Xam şəkər, ton	133626,3	72241,7	74,9	88,6
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	13371,8	42454,7	94,4	100,6
Unlu qənnadı məmulatları, ton	19341,5	42868,6	115,8	125,5
Siqaretlər, mln. ədəd	79,1	1613,5	16,0	14,6
Sement, ton	14803,8	2811,0	152,3	161,3
Dərman vasitələri, ton	14803,8	2811,0	152,3	161,3
Mineral gübrələr, ton	37771,2	30745,5	39,1	111,8
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	37640,3	37536,9	105,2	108,7
Polietilen, ton	19381,3	29974,9	182,1	2,2 d
Polipropilen, ton	6480,2	12333,7	99,4	123,3
Rezin şinlər, ədəd	1063565	43271,6	92,2	106,0
Polad prokatı, ton	102500,6	120028,2	112,4	138,7
Qara metallardan çubuqlar, ton	44025,1	37388,2	131,4	169,3
Qara metallardan künclüklər, ton	10883,5	12052,1	89,0	99,1
Qara metallardan borular, ton	44273,8	74151,6	89,2	85,9
Məişət kondisionerləri, ədəd	141534	45319,4	141,1	169,5
Məişət soyuducuları, ədəd	10860	4145,6	56,2	67,1
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	76564	18128,0	72,1	78,8
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd	260838	60379,8	77,3	102,2
Minik avtomobilləri, ədəd	32382	347363,8	88,1	100,6
Avtobuslar, ədəd	323	45540,7	5,4 d.	9,3 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	2306	48417,6	82,5	118,2
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, ədəd	373330	33183,3	101,6	115,6

Korrektor: Fatimə Qibləliyeva

Çapa imzalanmışdır: 29.08..2022